

Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü

Şükrü ÖZEN*

OSMANLI TARİHİNDE görev yapmış olan 129 şeyhülislâmın¹ ancak çok azının fetva mecmuaları yayımlanmıştır ve bu yayımların çoğunun tarihi de, yine Osmanlı dönemine aittir. Diğer şeyhülislâmların, görevleri süresince verdikleri fetvaların nerelerde ve ne halde bulduklarına dair küçük de olsa bir malumatın olmasını bir kenara bırakın, modern bilim camiası tarafından varlıklarından haberdar olduğu dahi şüphelidir. Nitekim şeyhülislâmlar hakkında yazılan biyografik çalışmalarda; onların fetvalarını içeren literatürlere referanslar oldukça sınırlı ve hatta mecmuaları bulunan bir çok şeyhülislâm hakkında “eseri bulunduğu bilinmemektedir” denilerek veya tamamen sükut geçilerek, Osmanlı tarihinin pek çok veçhesini ortaya çıkaracak olan bu belgeler adeta yok olmağa mahkum edilmektedir. Şeyhülislâmların Osmanlı devlet ve toplum düzeni üzerinde haiz oldukları etkin konumları dikkate alındığında, kuşkusuz bu tavır, tarihimiz açısından sahip olunan potansiyelin göz ardı edilmesi ve yapılan çalışmaların daima bir yönünün eksik kalması sonucunu doğurmaktadır. Aynı şekilde, -kadınların bilirkşi olarak en çok müracaat ettikleri şahısların başında gelmeleri hasebiyle- taşra örgütlenmesinde önemli bir makamı temsil eden müftüler, aynı zamanda buldukları şehir ve kasabaların manevî otoriteleri idiler. Onlara ait fetvalarla ilgili bilgimiz ise şeyhülislâm fetvalarına dair bilgimizden çok daha kısıtlıdır. Matbu ve elyazması halindeki pek muaz-

* Doç. Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

1 İlk şeyhülislâmın tespiti konusunda bazı farklı görüşler mevcut ise de, genellikle bu görüve getirilen ilk Osmanlı âlimi olarak Molla Fenârî bilinir. Ferhat Koca'nın (“Fetvahâne”, *DİA*, XII, 497), Osmanlı Devleti'nde toplam olarak 124 şeyhülislâm bulunduğu yönündeki tespiti yalnızca 1334 (1916) tarihli *İlmiyye Sâlnâme*'sinde biyografileri verilenleri ifade eder. Burada zikredilenlerden başka, beş şeyhülislâm daha görev yapmıştır. Krş. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 250-267; Mehmet İpşirli, “İlmiyye Sâlnâme”, *DİA*, c. XXII, s. 145.

zam Osmanlı fetva mecmualarının çok azının ilmî şekilde basılmış, latini-ze edilmiş veya Batı dillerine tercüme edilmiş olması bir yana, fetvalarda yansıtıldığı şekliyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslâm hukukunun tatbi-katı hakkında sistemli bir araştırma dahi henüz yeni yeni başlamıştır.²

Keşfü'z-zunûn ve zeyli *Îzâhu'l-meknûn*'da³ "Fetâvâ", "Mecma'u'l-fetâvâ" veya "Mecmûatü'l-fetâvâ (mesâil)" isimleriyle ya da özel isimleriyle alfabetik sırada verilen fetva kitapları, bu alandaki literatürün isimlerine ulaşmada büyük kolaylık sağlamakta ise de; ilk olarak Bursalı Mehmed Tâhir *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde İbn Kemâl, Ebussuûd ve Zenbilli Ali Efendi'den başka fetvaları tedvin edilmiş -25'i şeyhülislâm- 90 civarındaki Osmanlı âliminin eserlerinin adlarını, müelliflerinin isimleri, ölüm tarihleri ve defnedildikleri yerlerle birlikte toplu halde vermiştir.⁴ Ancak bu eserler içerik, şekil ve müelliflerinin statüleri bakımından birbirinden çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Alatalı fahrî vâiz Mehmed Ali Kırboğa, *Kâmûs-ül-Kütüb ve Mevzûâtil'müellefât* adlı çalışmasında; Hanefî fihhına dair eserler arasında, Osmanlı öncesi fetva mecmualarıyla karışık olarak bir çok Osmanlı âliminin fetva mecmuasının adını, müelliflerini ve müelliflerin vefat tarihlerini bazı kısa açıklamalarla sıralamıştır.⁵ Pehlül Düzenli ise, "İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde Bulunan Meşihat Fetvâları"⁶ adlı yüksek lisans çalışmasında, bir kısmı matbu 27 fetva kitabını tanıtmıştır. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde mecmualar; şeyhülislâm fetvaları, fetva emîni ve müftü fetvaları ve derlemeler olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, şeyhülislâm fetvalarını içeren mecmuaların değerlendirilmesi yapılmıştır. Mustafa Şahin tarafından "İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları" adlı bir yüksek lisans çalışması gerçekleştirilmiştir.⁷ İki bölümden oluşan bu çalış-

2 Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", çev. Fethi Gedikli, *Hukuk Araştırmaları*, 1995, c. IX, sy. 1-3, İstanbul, s. 287-288.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941, c. II, m. 1218-1231, 1603, 1606-1607; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945, c. II, s. 155-158, 439.

4 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (bundan böyle yalnız *OM*), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, c. II, s. 61-64. Verilen bu listede bazı yanlışlıklar mevcuttur. Yeri geldikçe işaret edilecektir.

5 *Kâmûs-ül-Kütüb*, Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1974, s. 111-169 (özellikle s. 147-153, 158-160).

6 İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

7 Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000. Bizim için yeni bir malzeme sunmayan bu çalışmadan, yazımızın son aşamasında haberdar olup inceleme fırsatı bulduk.

manın ilk bölümünde, İslâm hukukunda fetvanın mahiyeti ve ilgili konulara yer verilmiş ve ikinci bölümde ise 42 fetva mecmuası ve bunların müellifleri tanıtıldıktan sonra fetva mecmûalarının teknik yönden bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Genel hatlarıyla emek mahsulü bir çalışma olmakla birlikte fetva mecmualarını tek bir kategoride ele alması, bir çok fetva mecmuasına yer verilmemesi ve aşağıda yeri geldikçe gösterileceği üzere bazı yanlış tespitlerde bulunulması itibariyle ikmale muhtaç bir çalışmadır.⁸ Daha önce “Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar”⁹ adlı önemli bir doktora çalışması yapmış olan Recep Cici ise, “Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi’nde Bulunan İslâm Hukuku ile İlgili Yazma Eserler” adlı makale çalışmasında, gerek Osmanlı öncesi ve gerekse Osmanlı döneminde hazırlanan fetva mecmualarının -adı geçen kütüphanede bulunan- yazmalarının bir listesini vermiştir.¹⁰

Biz bu çalışmada yayımlanmış çeşitli malzeme yanında, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, Milli Kütüphane Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu (www.yazmalar.org) ve çeşitli kütüphane kataloglarından yaptığımız genel taramalardan elde ettiğimiz verileri dikkate alarak ve kütüphanelerdeki yazma fetva mecmualarından imkân ölçüsünde en az birini görmek suretiyle, Osmanlı döneminde genel bir isimlendirmeyle fetvâ denilen literatürü tanıtmaya çalıştık. Bu çalışmada fetva kavramı, fetvanın işlevi¹¹ ve bir fetva metninin oluşumu gibi konuların in-

8 Araştırmacı, tezin önsözünde Türkiye’deki 96 kütüphanede bulunan mecmualardan hareketle Osmanlı dönemi âlimlerine ait fetva mecmûalarını tespit çalışmasının sonucunu “Buna göre bu dönemdeki müstakil fetva mecmûası sayısı kırk iki’dir” şeklinde vermektedir (bkz. s. x).

9 1994 yılında tamamlanan bu tez, Arasta Yayınları tarafından basılmıştır (Bursa, 2001).
10 *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 377-386.

11 Kültürel, tarihî ve hukukî açılarından fetvalar üzerine yapılan bazı çalışmalar: İsmail Hami Danişmend, *Fetva Mecmualarına Göre İslam Fıkhının Milli Kıymeti*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1956; A. Vehbi Ecer, “Türk Kültürünün Tetkikinde Fetva Kitaplarının Önemi”, *Türk Kültürü*, 1970, c. XVIII, sy. 90, Ankara, s. 40-45; Hayreddin Karaman “Diş Tedavisi Hakkında Eski Bir Fetva”, *Diyanet Dergisi*, 1975, c. XIV, sy. 4, Ankara, s. 202-210; Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi*, 1978, s. 251-265; Necdet Sakaoglu, “Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları”, *Toplumsal Tarih*, 1994, c. I, sy. 3, İstanbul, s. 47-48; Saim Savaş, “Fetvaların Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler – I-II”, *Toplumsal Tarih*, 1996, c. V, sy. 30-31, İstanbul, s. 40-46 ve 54-58; Gökçen Art, *Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik*, İstanbul: Çivi Yazıları, 1996; Gökçen H. Art, “Kadın Araştırmaları Açısından Fetvalar: Fetvalarda Kadın”, *Toplumsal Tarih*, 1996, c. V, sy. 27, İstanbul, s. 18-20; Abdurrahman Atçıl, “Procedure in the Ottoman Court and the Duties of Kadis”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002; Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul, 2003.

celenmesi hedeflenmemiştir.¹² Eserlerin bütün yazma nüshalarını tespit etme amacı da güdülmemiş olup, sadece söz konusu eserlerin, yazarlarına nispetinin sıhhat derecesi gösterilmeye çalışılmış ve içerikleri dikkate alınarak literatür hakkında genel bir fikir verilmek istenmiştir. Bu sebeple görme fırsatı bulamadığımız eserlerin katalog bilgileriyle yetinilmiş ve ayrıca sadece kaynaklarda ismi geçen eserler de zikredilerek ileride nüshalarının bulunması durumunda tespit kolaylığı sağlamak hedeflenmiştir. Tereddüt halinde birden çok nüshaya bakılmış olmakla birlikte, kitapların tanıtımı sırasında verilen bilgiler -aksini gösterir bir kayıt getirilmedikçe- yazma nüshaların ilkine aittir. Biyografik bilgilere, uzatmamak için, ihtiyaç olmadıkça yer verilmemiş, *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde mevcut biyografi maddelerine işaret edilmiştir. Sınırlı süre içinde ulaşabildiğimiz ilk sonuçları ilim camiasıyla paylaşmak üzere kaleme aldığımız bu çalışmanın konuyu tüketmekten ziyade sonraki çalışmalara ışık tutucu bir ilk adım olduğunu belirterek bu mütevazı girişimin eksikliklerinin müsamaha ile karşılanacağını ümit ederiz.

Osmanlı Fetva Literatürünün Formları

Fetvaların müşahhas hâdiseler için verilmiş dinî çözümler olduğu dikkate alındığında, bunların mecmualarda bir araya getirilmelerinin tarihî bir belge niteliği taşımalarının yanı sıra, daha sonra fetva verecek olan müftüler veya davaları hükme bağlayacak olan kadılar için örneklik teşkil etmesi nedeniyle pratik bir faydası da vardır. Bu da, onların tek başlarına yetersizliklerini ima eder. Nitekim Taşköprülüzâde [Taşköprizâde] Ahmed Efendi (ö. 968/1561); fıkıh ilminin alt şubeleri arasında saydığı fetvalar ilmini (*ilmü'l-fetâvâ*), "cüzî vâkalar hakkında fakihlerin verdikleri hükümlerin kendilerinden sonraki yetersiz kişilerin işi kolay olsun diye rivayet edildiği bir ilimdir" şeklinde tarif eder.¹³ Çünkü fıkıh kitaplarında yer alan hu-

12 Makalesini yayımladığı tarihe kadar Osmanlı fetvası hakkında kapsamlı bir inceleme yapılmamış olduğunu söyleyen Uriel Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetva" (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1969, sy. 32, s. 35-56) adıyla kaleme aldığı makalesinde, -Osmanlı müftüsünün belirli hukuk sorunları üzerindeki kararlarını gözden geçirmeksizin- Osmanlı fetvasının bazı genel tezahürlerini, biçimini, kompozisyonunu ve verilme usulünü, temas ettiği konuları, tatbik ettiği hukuku ve ilgili mevzuları tartışmıştır. Heyd'in makalesi Fethi Gedikli tarafından "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Hukuk Araştırmaları*, 1995, c. IX, sy. 1-3, İstanbul, s. 287-317).

13 Taşköprülüzâde, Ebü'l-Hayr İshâmüddin Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm*, Kâmil Kâmil Bekrî ve Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr (nşr.), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1968, c. II, s. 601.

kukî meseleler, belli bir sistematik çerçevede ve ilmî olarak incelendiğinden mukallit müftüler, ortaya çıkan her şer'î ve hukukî meselenin hükmünü bu kitaplardan çıkarmakta bazan güçlük çekiyorlardı. Bu sebeple, önceki şeyhülislâm veya müftülerin verdikleri cevaplar, bizzat kendileri veya başkaları tarafından toplanarak fetva kitapları haline getiriliyordu. Bunlar genellikle soru-cevap tarzında olduğu, çeşitli görüşlerden birini tercih edip aktardığı, aktüel meselelere temas ettiği için fıkıh kitaplarından daha kullanışlı kabul ediliyordu.¹⁴ Fetva mecmuaları en çok karşılaşılan problemlere yer vermeleri, Hanefî mezhebi içinde hakim görüşü bildirmeleri sebebiyle kadıların çok sık başvurdukları metinlerden sonra ikinci önemli bilgi kaynağı olmuştur. Ayrıca verdikleri hükmün doğruluğundan emin olmak ve kararlarının Divân-ı Hümâyün gibi bir üst yargı mercii tarafından geri gönderilmesini önlemek için kadıların hükümlerini güvenilir bir hukukçunun özellikle bir şeyhülislâmın fetvasına dayandırma arzuları da, Osmanlı hukuk tarihi boyunca, fetva mecmualarının çok yaygın olarak kullanılmalrına yol açmıştır.¹⁵

Osmanlı tarihi boyunca “Fetâvâ” yahut “Mecmûatü'l-fetâvâ” adı altında oluşan literatür, gerek içerik ve gerekse derleyenlerin statüleri açısından farklılıklar arz etmektedir. Bu eserlerin bir kısmında, Osmanlı toplumunda karşılaşılan problemlerin cevabını teşkil eden ve doğrudan şeyhülislâmlar yahut müftüler tarafından verilen fetvalar derlendiği halde; diğer bir kısmında, kadı ve müftülere başvuru kaynağı olarak el kitapları şeklinde klasik Hanefî literatüründen derlenmiş meseleler aynen nakledilmektedir.¹⁶ Bu iki farklı fetva literatürünü karışıklığa sebebiyet vermemek amacıyla birbirinden ayırt etmek için, birinci gruba girenlere “aslî fetva mecmuaları” ve ikinci gruba girenlere de “menkûl fetva mecmuaları” diyeceğiz. Her iki gruba giren derlemeler hem şeyhülislâmlar ve hem de müftü, kadı ve fetva emini (kâtibi) gibi daha alt kademede olanlar tarafından meydana getirilmiştir. Ancak şeyhülislâmların verdikleri fetvalar umumiyetle kendileri tarafından derlenmemiş, fetva kâtipleri veya emînleri tarafından bir araya getirilmiştir.

14 Fahreddin Atar, “Fetva”, *DİA*, c. XII, s. 495.

15 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 98. Uzunçarşılı XVI.-XVIII. yüzyıllarda bizzat fetva mecmuası kaleme alan şeyhülislâmları saydıktan ve *Neticetü'l-fetvâ* dışındaki diğer üç eseri zikrederek, sonradan gelen şeyhülislâmların bu fetva kitaplarıyla çok zaman fetva verdiklerini belirttikten sonra, “Bu hal sonradan gelen şeyhülislâmların ilmî ve hukukî cihetten bir kısmının malûmatlarının noksan olduğunu gösterir” yargısında bulunmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 197.

16 Bazı müellifler, bu iki tür fetva mecmuası arasındaki farkı gözetmeksizin, mecmuaları ardarda sıralamaktadırlar. Meselâ bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 197.

1. Aslî Fetva Mecmuaları

Günlük hayatta karşılaşılan veya tartışma konusu edilen meselelere verilen cevapları içeren bu gruba giren fetva literatürünün, modern araştırmacılar tarafından, o dönemin Osmanlı toplumunun dinî, ahlâkî, hukukî, siyasî ve toplumsal yapısını yansıtmaya bakımdan son derece önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.¹⁷ Osmanlı fetvası denildiğinde de, akla, öncelikli olarak bu tür fetvalar gelmektedir. Bunların tamamını bilme imkânına sahip olmadığımızı söylemek ise malumu ilâmdır. Çünkü şeyhülislâm ya da şehir müftülerine sorulan fetvalara verilen cevapların yazılı olduğu vesikalar, soruyu soran şahısa ya da makama intikal ettiği veya zaman zaman da cevapların şifâhî olarak verildiği hatırlanacak olursa, Osmanlı tarihi boyunca verilen bütün fetvaların tespitinin mümkün olmadığı daha aşikar ve anlaşılır olacaktır. Nitekim eldeki mevcut mecmualardaki fetva adedinin çok sınırlı olmasına rağmen bazı şeyhülislâmların bir günde verdikleri fetva sayısı ile ilgili olarak tarih kaynaklarında ifade edilen rakamlar oldukça yüksektir. Meselâ Kemalpaşazâde'nin günde bin kadar fetva verdiği rivayet edilir.¹⁸ Ebussuûd Efendi'nin fetvâ kâtibi Âşık Çelebi'den naklen

17 Bazı tarihî olaylarla ilgili fetvalar üzerine yapılan çalışmalar: M. Çağatay Uluçay, "Manisa Tarihine Dair Vesikalar: Bir Hüküm ve Bir Fetva", *Gediz*, 1941, c. V, sy. 52, Manisa, s. 1-2; Veli Ertan, "İlk Matbaa ve Bir Fetva", *Türk Yurdu*, 1964, c. III, sy. 11-12, Ankara, s. 8-9, s. 305-306; Hüseyin Kocabağ, "Ali Suavi Vak'ası Üzerine Verilmiş Olan Fetva", *Uludağ*, 1948, sy. 92, Bursa Ant Basımevi, s. 26-30; M. Raif Oğan, "Tarihi Hakikatler: Sultan Abdülhamid Hal'i Fetvasının Yazılışı", *Sebilürreşad*, 1956, c. X, sy. 230, İstanbul, s. 73-76; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva", *Türk Kültürü*, 1964, c. II, sy. 22, Ankara, s. 185-190; "İstiklâl Savaşının Manevî Cephesi Erleri" (Kuvâ-yı Milliye Hareketine destek veren fetva ve fetvayı imzalayan müftü ve âlimlerin listesi verilmektedir), *Sebilürreşad*, 1948, c. I, sy. 3, s. 46-48; "Atatürk'ü ve Sılah Arkadaşlarını Ölümüne Mahkum Eden Fetva", *Aksu*, 1966, c. II, sy. 18, Kütahya, s. 4-8; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları II: Fetvalar ve Fetvaları Tasdik Eden Din Adamları*, İsmail Derin ve Abdullah Şahin (tsh.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1997; Midhat Sertoğlu, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i Fetvasına Dair Yayınlanmamış Bir Hatıra", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1974, c. II, sy. 9, İstanbul, s. 14-20; Bayram Sakallı, "Milli Mücadele'de Ankara'da Yayınlanan Fetvanın Milli Birlik ve Beraberliği Sağlamadaki Önemi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1987, c. XXV, sy. 2, Ankara, s. 195-208; "Fetvâ-yı meşihatpenâhî" (Seferberlikte ordunun Ramazan orucuyla mükellef olup olmadığına dair harbiye nezaretinin şeyhülislâmlık makamından bilgi talebi üzerine Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin imzasını taşıyan 28 Şaban 1337 / 29 Mayıs 1335 [29.4.1919] tarihli fetva), *Sebilürreşad*, 1337 (1919), c. XVI, sy. 20, İstanbul, s. 419; "Muharebelerin Devam Etmesi Nedeniyle Askerlerin Oruç Tutmamaları Hususundaki Fetvanın Ordulara Tebliğ Edilmesi Hakkında (Belge No: 2158)", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 1989, c. XXXVIII, sy. 88, Ankara, s. 91-92; Turgut Akpınar, "Tarihte Sigorta ve Yurdumuzda Sigortaya Dair İlk Fetvalar", *Tarih ve Toplum*, 1990, c. XIII, sy. 75, İstanbul, s. 155-165; Ramazan Boyacıoğlu, "Karamanoğlu İbrahim Bey Aleyhine Osmanlıların Aldığı Fetvalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sy. 4, Sivas, s. 61-71.

18 İsmet Parmaksızoğlu, "Kemâl Paşa-zâde", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 566.

aktarıldığına göre; o dönemde, halkın fetva talepleri öyle yoğunlaşmıştı ki, Ebussuûd Efendi iki kez sabah namazından sonra ikindi namazına kadar fetva yazmıştı. Verilen fetvalar sayıldığında, bir defada 1412 ve ikinci defada ise bundan bir fazla (1413) fetvaya cevap verilip imza edilmiş olduğu görüldü. Ancak bunun, insanın gücünün üstünde olduğu açıktır.¹⁹ Nitekim Şeyhülislâm Hocaîade Mehmed Efendi 1011 (1602-1603) tarihinde yazdığı bir mektupta pek çok gün 200'e yakın fetva verme zorunda kaldığından şikayet etmektedir.²⁰ Şu halde söz konusu rivayetlerin adı geçen şeyhülislâmların çok fetva verdiği şeklinde anlaşılabilirler mümkün olmakla birlikte, emirleri altında çalışan bir çok fetva memurunun metinleri önceden hazırlayıp şeyhülislâmın sadece "olur" ya da "olmaz" şeklinde kısa cevaplar verip imzalaması suretiyle fetva taliplerine ulaştırıldıklarını düşünmek de mümkündür.²¹ Nitekim kişi veya resmî makamların karşılaştıkları meselelerin dinî hükmünü öğrenmek üzere meseleyi şeyhülislâmlık makamına arzından sonra, bir fetva metninin bazı aşamalardan geçerek resmî hüviyet kazandığı bilinmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (ö. 1103/1691) "Kânûn-ı Fetvâ" başlığı altında, bir fetva metninin oluşum safhaları hakkında verdiği bilgiler bunu desteklemektedir. Buna göre müftüler, meseleleri müsveddelere yazıp mübeyyizler temize çeker ve fetvâ emîni görüp imzaya geleni gönderir. İmza olduktan sonra, mukâbelecî görüp müvezzî haftada iki kez üçer-dörder yüz fetva tevzi eder.²²

Günümüze intikal eden fetvaların hangi yollarla tespit edildikleri meselesi önem arz etmektedir. Mevcut fetva mecmuaları üzerinde yaptığımız araştırmadan, bu mecmuaların önemli bir kısmının şeyhülislâmların kâtipleri veya fetva emînleri tarafından fetva vesikaları, soruyu soran ilgili makam veya şahıslara verilmeden önce birer sûretlerinin alınması yoluyla derlendiğini görmekteyiz. Örneğin, mecmuasının varlığını tespit ettiğimiz ilk şeyhülislâm olan Molla Arab'ın (Alâaddin Arabî) mecmuası ile XVI. yüz-

19 Nev'izâde Atâullah Efendi Atâi, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmeleti's-Şakâik*, Abdülkadir Özcan (nşr.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989 (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1851), s. 185; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 200. Ebussuûd'un 28 yıl, 11 ay şeyhülislâmlık yapmasına karşın Ertuğrul Düzdağ tarafından yayımlanan Ebussuûd fetvalarının sayısı sadece 1001'dir. Ebussuûd'un bugün mevcut olan fetvaları, bu rakamdan çok daha fazla ise de; hepsi toplansa, nihayetinde, bütün hayatı boyunca vermiş olduğu fetvalar yanında oldukça cüzi bir rakam olacaktır. Öte yandan, bir çok şeyhülislâmın müstakil fetva mecmuası bile bulunmamaktadır.

20 Heyd, "Osmanlı'da Fetva", s. 302. Kütahya valisine hitaben yazılan mektubun aslı için bkz. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2865, s. 93-94.

21 Heyd, a.g.m.

22 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân*, s. 200.

yılın ileri gelen şeyhülislâmlarının fetvalarını içeren İbnü'l-Edhemî el-Mağnisâvî, Saruhânî Lâli Efendi, Veli b. Yusuf el-İskilibî gibi koleksiyonlar fetva kâtipleri tarafından bu yolla derlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı şeyhülislâmları kendi verdikleri fetvaları kitap halinde derlemezlerdi; fetva kâtipleri veya fetva emînleri tarafından birer müsveddeleri alınmak suretiyle biriktirilir ve daha sonra bir kitap haline getirilirdi. Bunun bazı istisnaları olmuştur. Örneğin Mehmed Fıkhî el-Aynî'nin belirttiğine göre, daha önceki şeyhülislâmlardan farklı olarak Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) vermiş olduğu fetvaları bizzat kendisi büyük bir kitap halinde derlemiştir. Ancak onun fetvaları da, daha sonra, fetva emîni Aynî tarafından ilâveler yapılarak yeniden tertib edilmiş ve bu son çalışma ile birlikte basılmıştır.²³

Osmanlılar'ın ilk devirlerine ait fetva kayıt defterlerine rastlanmaz.²⁴ XVII. yüzyıla kadar fetvaların özel bir deftere kaydedildiklerini veya birer nüshalarının arşivlenerek muhafaza edildiğini gösteren bir kayda rastlayamadık. XVII. yüzyılın ünlü şeyhülislâmı Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin (ö. 1053/1644) görev yaptığı üç dönem boyunca; fetvalarının defterlere yazıldığını, fetvaları derleyen Esîrî Mehmed Efendi'nin (ö. 1092/1681) mecmuaya yazdığı mukaddimeden öğrenmekteyiz. Bu uygulamanın daha sonraki dönemlerde düzenli biçimde devam edip etmediğini de bilmiyoruz.

Esîrî Mehmed Efendi'nin verdiği -yukarıda sözü edilen- bilgiden hareketle XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvaların kütükleri (defâtîr), fetvahânedede muhafaza edilmiş olduğu ifade edilmiş²⁵

23 Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, Mehmed Fıkhî el-Aynî (der.), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1266/1850, s. 2. Uzunçarşılı, "Osmanlı müftülerinin bazıları vermiş oldukları fetvaları bir eser halinde ya bizzat yazmışlar veyahut toplatmışlardır ki bunlardan bir kısmı basılmıştır ve matbu olmayanlar da kütüphanelerimizde mevcuttur" demektedir. Bkz. *İlmiye Teşkilâtı*, s. 173-174.

24 Heyd, "Osmanlı'da Fetva", s. 308.

25 Heyd, "Osmanlı'da Fetva", s. 308; Ferhat Koca, "Fetvahâne", *DİA*, c. XII, s. 499. Heyd; Esîrî Mehmed Efendi'nin derlediği *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*'ye yazdığı mukaddimede, Yahya Efendi'nin hizmetinde iken onun birinci, ikinci ve üçüncü şeyhülislâmlık görevleri sırasında defterlere kaydolunan müteferrik fetva suretlerini derlemiş olduğunu ifade etmesinden dolayı böyle bir yargıya varmaktadır. Her ne kadar bu ifadeden, şeyhülislâmın fetvalarının defterlere kaydedilmiş olduğu anlaşılabilirse de, bu defterlerin fetvahânedede muhafaza edildiğini çıkarmak mümkün değildir. Zira, öncelikle fetvahânenin bir kurum olarak II. Mahmud döneminde 1241 (1826) yılında kurulduğu bilinmektedir (bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 208). Diğer taraftan, fetvahânenin arşivlerinin muhafaza edildiği İstanbul Müftülüğü arşivinde çalışan uzmanlar ise bu kadar eski tarihe ait kayıtların bulunmadığını şifahi olarak tarafımıza ifade etmişlerdir. Halihazırda söz konusu arşivdeki evrak ve mecmuaların içerikleri henüz tam olarak bilinmediği ve iyi bir katalogu yapılmadığı için, adı geçen fetva defterlerinin bu arşivde veya bir başka yerdeki koleksiyonlar arasında bulunma ihtimali daima mevcuttur.

ise de, bu kayıtların nerede ve hangi numaralarda bulunduğunu tespit edemedik. 30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1913) tarihli *Fetvahânenin Hey'et-i İftâiyyesi Hakkında Nizamnâme*'de fetva odasının taharrî-i mesâil şubesince, sorulan fetvanın cevabının hazırlanacağı ve şeyhülislâmın tasdikinden sonra fetvanın özel deftere kaydedileceği belirtilmiştir. 13 Zilkade 1334 (12 Eylül 1916) tarihinde; bütün müftülerin, verilen fetvaları "sicill-i iftâ" adlı bir deftere kaydetmeleri emredilmiştir.²⁶ İlhami Yurdakul; 1302-1339 (Aralık 1884-Aralık 1920) arasında, fetvahânenin fetva odası tarafından tutulan 24 fetva defterinin, bugün, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde muhafaza edildiğini belirtmekte ve bu defterlerin bir dökümünü vermektedir.²⁷ Ancak bu defterler üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda; bunların sadece üçünün fetvaları içerdiği, diğerlerinin ise fetvahâneye çeşitli vesilelerle yapılan²⁸ başvuruların cevaplarını içeren kayıtlardan ibaret olduğu anlaşılmıştır.²⁹ Ankara Müftülüğü tarafından, 1917-1918 yılları arasında verilen fetvaların kopyalarını ihtiva eden bir defterle, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Şer'iyye Vekâleti'nin, 1924 yılından itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verdiği fetvaların özetlerinin kaydedildiği bir defter, bugün Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 610, 191).³⁰

26 *Cerîde-i İlmiyye*, [1332], sy. 4, s. 155-157 ve [1334], sy. 26, s. 656; Ferhat Koca, "Fetvahâne", *DİA*, c. XII, s. 499.

27 İlhami Yurdakul, "Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyîz Kurumları: Fetvâhâne-i Âli, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dairesi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996, s. 121-122.

28 Meselâ 379 numaralı defterde (sıra nr. 223), 27 Şevvâl 1304 (19.7.1887) tarihli "Mersin müftüsü Emin Efendi'nin fetâvâ-yı Arabiyye'den Türkçe'ye nakil ile *Fetâvâ-yı Emîn* nam kitabının tedkikine dair" ve 25 Rebîülâhîr 1312 (26.10.1894) tarihli "Tab' ve neşrine ruhsat istid'â kılınan *Müdâyenât* nam risâlenin harf-i fikh-ı şerîfe müteallik olduğundan li-ecli't-tedkik Fetvâhâne'ye havâle buyurulmasına dair. Risâle-i mezkûrun tab' ve neşrinde bir mahzûr olmamağla..." şeklinde kitap basım ruhsatı talepleri ve cevapları gibi.

29 Müftülük arşivinin geçici katalogunda ve Yurdakul'un kayıtlarında "Fetvâhâne-i Âli Fetvâ Odası Fetvâ Defterleri" (arşiv kayıtlarında nr. 379-399; Yurdakul'un kayıtlarında 373-396) olarak zikredilen defterlerin doğru isimleri "Fetvâhâne Cevâb Defteri" şeklindedir. Nr. 400-402'deki defterler ise "Tescil-i Fetâvâ-yı Şerîfe: Fetâvâ-yı Şerîfe Defterleridir" adını taşımaktadır. Birinci defterin tamamı, miras taksimine dair olup 1211 fetva (taksim nasıl yapılacağına dair hesaplamalar); muhtelif konulara ait olup soru ve cevabı içeren fetvalardan oluşan, ancak imza taşımayan 1336-1337 tarihli ikinci defter 1696 ve 1338-1339 tarihli üçüncü defter 1505 fetva içermektedir. Fetvalar birden başlanılarak numaralandırılmış, fetvanın fikhin hangi konusunu ilgilendirdiği, kim veya hangi makam tarafından sorulduğu, ilâm tarihi ve fetvanın metni ayrı sütunlar halinde defterlere kaydedilmiştir.

30 Koca, a.g.m.

a. Orijinal Fetvalar (Fetâvâ-yı Yapışdırma)

Burada orijinal formu içinde günümüze intikal eden fetvaları kastediyoruz. Cevaplamaları için şeyhülislâmlara arz edilen soruları ve cevaplarını, şeyhülislâmların imza veya mühürlerini içeren orijinal yazılı belge formundaki kâğıt parçalarının önemli bir kısmı; gerek arşivlerde ve gerekse sayfaların ön ve arkalarına yapıştırılmak suretiyle teşkil edilen mecmualarda günümüze intikal etmiştir. Molla Fenârî'den Ürgüplü Hayri Efendi'ye kadar 124 şeyhülislâmdan 108'ine ait 251³¹ orijinal fetvanın tıpkıbasımını sunan 1334 (1916) tarihli *İlmiyye Sâlnâmesi*'nde, şeyhülislâmlara ait tıpkıbasımları yapılan fetvaların asıllarının Fetvâhâne, Yıldız Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, Tevfik Beyefendi Kütüphanesi veya Hâlis Efendi Kütüphanelerinde olduğu kaydedilmektedir. *Sâlnâme*'de basılan fetvaların çoğunluğunun sonlarında Fetvâhâne'de bulunduğu dair notlardan anlaşılacağı üzere, fetva orijinaleri burada muhafaza edilmekteydi. Ancak Cumhuriyet döneminde kız okuluna dönüştürülen Fetvâhâne binası 1927 yılında yandığında, görünüşe göre, burada muhafaza edilmekte olan bütün fetvalar kaybolmuştur.³² Buna çok benzer bir derleme İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları bölümünde ka-

31 Heyd, tıpkıbasımı yapılan fetva sayısını 230 civarında; İpşirli ise, 256 olarak verir. İpşirli, şeyhülislâm sayısını da 109 olarak kaydeder. Aslında *Sâlnâme*'de 254 orijinal fetvanın tıpkıbasımı gerçekleştirilmiştir. Ancak Şeyhülislâm Abdülkerim Efendi'ye (ö. 901/1495) atfedilen iki fetva; gerçekte, Kanuni tarafından fıkıh bilgisinin genişliği sebebiyle şeyhülislâmdan ayrı olarak İstanbul'da fetva vermek yetkisi tanınan ve Müftü Şeyh diye bilinen Kâdirî şeyhi Abdülkerim Efendi'ye (ö. 951/1544) aittir (Heyd, s. 301) ve bir fetva da, Ankaravî Mehmed Efendi'nin asâleten şeyhülislâm olduğu zamana ait olmayıp, Minkârîzâde Yahya Efendi'nin hastalığı sırasında şeyhülislâma vekâleten verdiği fetvadır.

32 İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Abidelerinden: Karacabey Mamuresi Vakfıyesi, Tarihi ve Diğer Eserleri*, İzzet Karacabey (nşr.), İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943, s. 110; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 209, dn. 2; Heyd, "Osmanlı'da Fetva", s. 288-289. İ. H. Konyalı, şeyhülislâmlara ait orijinal fetvalara ne olduğu hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: "Büyük bir teessürle ve kalbim burkularak söylüyorum ki bugün İstanbul Müftülüğüne devredilen Fetvahaneî âli Kütüphanesinde ve Meşihat hazinesi evrakında ne Eb-üs-süüd Efendinin ve ne de diğer şeyhülislâmların el yazısı fetvalarından eser kalmıştır? Cumhuriyet inkılâbından sonra kız mektebi haline getirilen eski Şeyhülislâmlık binası yanarken bu kıymetli kolleksiyonun kaybolduğu tahmin edilmektedir. Ben İstanbul müftüsü Bay Hasan Fehmi Ülgener'in ve muavini Ömer Nasuhi Bilmen'in yardımlarile Fetvahane kitapları arasında uzun araştırmalar yaptım. Evvelce varlığı muhakkak olan bu fetva kolleksiyonunu bulamadım." Konyalı bu bilgilerin yer aldığı sayfanın dipnotunda, fetvahâne kütüphane binasının 1943'teki halini şöyle dile getirmektedir: "Eski meşihat binasının avlu kapısının solundaki fetvahane kitap evi harap bir haldedir. Camları, çerçeveleri kırılmıştır. Kışın kar yağarken burada adamakıllı araştırma imkanını bulamamıştım." Şimdiki İstanbul Müftülüğü arşiv yetkilisi, kendisiyle yaptığımız görüşmede de, müftülük arşivinde orijinal fetva bulunmadığını teyit etmiştir (Şükrü Özen).

yıtlı 576 numaralı yazmadır. Bu toplama da tarih sırasına göre Molla Fenârî'den Hâlidefendizâde Mehmed Cemâleddin Efendi'ye kadar 88 şeyhülislâmın 89 orijinal fetvasını içermektedir. *Sâlnâme*'de hiç yer almayan bazı şeyhülislâmlara ait fetva örnekleri bu mecmuada bulunmaktadır.³³ Başbakanlık Devlet Arşivleri'ne bağlı Osmanlı Arşivleri'nde de fetva belgelerinin bir kısmı muhafaza edilmektedir. Ayrıca müstakil belge olarak Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde de fetva orijinallerinin varlığı bilinmektedir.³⁴

Tespit edilen tek bir şeyhülislâma ait orijinal fetva mecmuası Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'ye (ö. 945/1538) ait *Mecmûatü'l-fetâvâ*'dır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1073, 1a-223a vr.). Bu mecmua, Sa'dî Çelebi'nin kendi hattıyla 222³⁵ adet fetvasını içermektedir. Her sayfada bir fetva bulunmaktadır. Ancak fetvaların müstakil kâğıtlara yazılmış olduğu ve kitap haline getirilirken sayfaların birbirine yapıştırıldığı anlaşılmaktadır. Sayfaların üst kısmında ortada iki satır halinde "*Nahmedüke yâ veliyye't-tevfik. E'in lenâ ve'hdinâ sevâe't-tarîk*" (Ey başarıya ulaştırma yetkisi elinde olan! Sana hamdederiz. Bize yardım et ve bizi doğru yola eriştir) ibaresi istif edilmiş olup altında "Bu mes'ele beyânında eimme-i Hanefiyye'den cevâb ne vechiledir ki ... (soru) beyân olunub müsâb oluna" ve "el-Cevâb: Allâhu a'lem (...)" formülüyle soru ve cevaplar yazılmakta ve arkasından "*Ketebehû el-fakîr Sa'dî. Ufîye anh.*" imzası yer almaktadır. Fetvalar fıkıh kitapları sistematîği takip edilerek bir araya getirilmemiştir. Bu sebeple mecmua, konular bakımından tamamen dağınık bir manzara arz etmektedir. Fakat fetvaların sağ köşesine konu başlıkları yazılmıştır. Bazı fetvalarda ise *Bezzâziyye* ve *Fetâvâ-yı Kâdîhân* gibi eserlerden nakiller kaydedilmiştir (fetva nr. 186, 205, 211). 23. fetvanın üst kısmında "şüpheli" ifadesi ve 224. fetvanın üst kısmında "Bu mes'ele cevâbında işkâl vardır" ibaresi bulunmaktadır. Muhtemelen bu notlar mecmuayı ellerinde bulunduranlardan biri tarafından eklenmiştir.

33 Heyd, s. 289. Osman Ergin, 10'u, *Sâlnâme*'de hiçbir fetvası bulunmayan şeyhülislâmlara ait olmak üzere söz konusu mecmuada yer alan toplam 13 orijinal fetvanın tıpkıbasımını yapmıştır. Bkz. *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937, s. 716-719.

34 Ahmet Mumcu *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katıl* (Ankara, 1985) adlı eserinin belgeler bölümünde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 9 fetvanın tıpkıbasımını yapmıştır. Bkz. *A.g.e.*, belge nr. 2, 3, 14, 15, 18, 19, 20, 22.

35 Kapak sayfasında, "*Mecmûatü'l-fetâvâ*: li-Sa'dî Çelebi. Bu cildin içinde olan fetvâlar ... (silinmiş) aded fetvalardır. ... (silinmiş) Merhûm Müftî Sa'dî Çelebi Efendi'nin virdüğü fetvâlardır. Kendi hatt-ı şerîfiyledir. Gâyet gereklü fetvâlar olmağın hıfz olundu." ibaresi bulunmakta ve Arapça olarak aynı el yazısıyla yazılmış olan fetva adedinin 223 olduğu belirtilmektedir. Sıralamada 224 fetva gözükyorsa da ilk iki fetva (birinci fetva iki şıklıdır) Ebussuûd Efendi'ye aittir. Krş. Şahin, *İslâm Hukukunda Fetva*, s. 74-76.

*İlmiye Sâlnâmesi'*nde tıpkıbasımı yapılan fetvaların bir kısmının sonlarındaki notlardan bu fetvaların kayıtlı olduğu mecmuaların bulunduğu kütüphaneleri öğrendiğimizi yukarıda kaydetmiştik. Dolayısıyla Osmanlı'nın son döneminde bu mecmualar ilgili müessesenin bilgisi dahilinde idi. Ancak pek çok şeyhülislâmın orijinal fetvasını içeren bir mecmuayı tespitlerimize göre ilk olarak İbrahim Hakkı Konyalı ayrıntılı biçimde tanıtmıştır.³⁶ Şahsen inceleme fırsatı bulduğumuz bu mecmuanın kapak sayfasında, *Fetâvâ-yı Yapışdırma* başlığı yer almaktadır (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2419, 1b-84a vr.). Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah'ın oğlu 1128 (1715) yılında vefat eden Seyyid Ahmed'in temellük kaydını taşıyan bu mecmua; önce Rum Patrikhanesi'ne geçmiş, sonra da I. Mahmud tarafından Fatih Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. 967 fetva metnini içeren muhtelif ebattaki fetva belgelerinin, sayfalara iki sütun halinde yapıştırılmış olduğu mecmûada, şu şeyhülislâmlara ait fetvalar yer almaktadır: Ebussuûd Efendi, Ebü'l-Meyâmin Mustafa, Sunullah Efendi, Hocazâde Esad, Bostanzâde Mehmed, Mehmed Bahâî, Ahizâde Hüseyin, Muîd Ahmed, Zekeriyazâde Yahya, Esadefendizâde Ebû Saîd, Hâmid Efendi, Hanefî Mehmed Efendi, Hocazâde Mehmed, Abdurrahman Efendi,³⁷ Sa'dî Çelebi, Şeyh Mehmed, Abdülaziz Efendi, Minkarizâde Yahya, Zekeriya Efendi, Abdürrahim Efendi. Heyd; bu mecmuanın içindeki fetvaların üçte ikisinden daha fazlasının, Şeyhülislâm Mehmed Efendi (1659-1662) tarafından verilen fetvalar olduğunu söyler.³⁸

Aynı tarzdaki bir başka *Fetvâ Mecmûası* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2867, 1b-85a) mühürdar Osman'ın 11 RI 1067 (28.12.1656) tarihli temellük kaydı ve imzasını taşımaktadır. Kapak sayfasında fetva adedi 1082, varak adedi 90 olarak verilirken bir başka yerde sayfa kenarında "1025 fetva vardır; 91 varaktır." denilmektedir (vr. 10a). Tamamen fetvalardan oluşan bu mecmuada; fetvalar, sayfaların ön ve arkalarına ikişer sütun halinde yapıştırılmıştır. XVI.-XVII. yüzyıllarda görev yapmış olan şeyhülislâmların fetvaları yanında bir çok müderris ve kenar müftülerinin fetvaları da bulunmaktadır. Ebussuûd, Hâmid Efendi, Sunullah Efendi, Yahya Efendi, Mehmed Efendi, (Kadızâde) Ahmed, Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi, Mehmed b. Sadeddin, Esad Efendi, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Mehmed (Çivizâde), Hüseyin Efendi, Zekeriya Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Ebû Saîd Efendi, Kemalpaşazâde gibi şeyhülislâmların fetvaları yer almaktadır.

36 Gerek bu mecmuadan ve gerekse aşağıda verilen diğer mecmualardan Heyd'in makalesi dolayısıyla haberdar olup inceleme fırsatı bulduğumuzu belirtmek isterim.

37 Konyalı, *Ankara Abidelerinden*, s. 110-111.

38 Heyd, "Osmanlı'da Fetva", s. 289. Sözü edilen dönemde şeyhülislâmlık makamında bulunan Mehmed Efendi, Esîrî lakâbıyla tanınmaktadır.

Tamamen fetvalardan oluşan bir başka *Fetvâ Mecmûası*'nda ise (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2868, 1b-157a) fetvalar, sayfaların ön ve arkalarına tek sütun halinde yapıştırılmıştır. Bazı sayfalar ise boş bırakılmıştır. Bu mecmûadaki fetvaları toplayıp kitap şeklinde yapıştıran şahıs olduğu anlaşılan Kîsedâr Mehmed'in Osmanlı donanmasının İstanbul'dan Girit'e hareketine dair 1061 (1651) tarihli bir notu bulunmaktadır (vr. 1a). Yine bir başka notta da bu mecmûada 284'ü Ebussuûd Efendi'nin hattıyla olan 747 fetva bulunduğu kaydedilmektedir (vr. 1b). Mecmuada; Ebussuûd Efendi dışında Ali el-Cemâlî, Mehmed el-Fenârî, Mehmed Efendi, Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi, Hâmid Efendi, Ahmed, Sunullah Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Zekeriya Efendi, Yahya Efendi, Çivizâde Şeyh Mehmed, Sadî, Abdülkâdir Çelebi, Şeyh Abdülkâdir [Şeyhî], Sadeddin, Mehmed b. Sadeddin, Ali Efendi'ye ait fetvalar bulunmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nin aynı bölümünde (Şehid Ali Paşa) 2865 ve 2866 numaralarda bulunan mecmualar ise, genellikle ilk iki mecmuada yer alan şeyhülislâmlara ait fetvaları içermekle birlikte, ulemaya ait değişik tipte yazışmalar (muhtelif makamlara yazılmış arzlar, tezkireler, mektuplar vs.) ağırlıklıdır.

Üzerine kurşun kalemle "Fetâvâ-yı şerîfe asılları" diye yazılmış bulunan İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler-Türkçe bölümü 2088 numarada (1b-94a) kayıtlı nüshada, sadece fetvalar bulunmakta olup fetvalar bir sayfanın önüne ve arkasına ikişer sütun halinde yapıştırılmıştır. Mecmuada, XVI.-XVII. yüzyılda yaşamış olan şeyhülislâmların vakıf hakkındaki fetvaları bir araya getirilmiştir. Aynı kütüphanenin aynı bölümünde 2112 numarada (108 vr.) kayıtlı bir başka nüshada ise, fetvalar muhtelif konulara aittir. Diğer mecmualardaki, fetvaların tamamen sayfaya yapıştırılmış olmaları sebebiyle zahırlarının incelenemez halde olma durumu, genel olarak, bu mecmua için de geçerli olmakla birlikte; mecmuada bazı fetva kâğıtları, fetvaların arka sayfalarında bulunan ve fetvanın kim tarafından sorulduğunu gösteren kayıtları okuma imkanı verecek biçimde yapıştırılmıştır. Genelde XVI.-XVIII. yüzyılda yaşamış olan şeyhülislâmların ve zaman zaman da bir kısım müftü ve müderrislerin fetvalarına yer verilmiştir. Son taraflarda bazı mektup ve arzlar bulunmaktadır. Aralarda pek çok boş sayfa bulunmakta olup bunlar da numaralandırılmıştır. Her iki nüsha da, üzerlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Halis Efendi Kütüphanesi'nden İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Yine aynı kütüphanede 4401 numarada kayıtlı, değişik dönemlere ait 200 civarındaki özgün fetva; bir albüme yapıştırılmamış, modern bir bloknot şeklinde bağlanmış ve çoğunluğu da kesilmemiş gözükmektedir. II. Abdülhamid'in tuğ-

rasının çekili olduğu ihtişamlı cildi, bu mecmuanın sultanın özel kütüphanesi için hazırlanmış olduğunu göstermektedir.³⁹

b. Derlemeler:

Birden Fazla Osmanlı Şeyhülislâmının Fetvalarının Bulunduğu Koleksiyonlar

1. *Mecmûa-i Fetâvâ*: İbnü'l-Edhemî el-Mağnisâvî Sa'dî b. Hüsâm (Hüsâmeddin) b. Ali, Atf Efendi Ktp., nr. 2835, 1b-70b.

İbnü'l-Edhemî, mecmuasının başında belirttiğine göre, 937 yılında Kemâlpazâde'nin öğrencilerinden olup onun şeyhülislâmlığı sırasında fetvâ kâtibliği görevine atanarak fetvâ suretlerini tesvîd etmiş ve güvenilir kimselerden eski şeyhülislâmların fetvâlarını derlemiştir. 940 yılında Mevlânâ Sa'dî bin İsa [Sa'dî Çelebi] şeyhülislâm olunca, fetvâ kâtibliği görevine atanmış ve onun da fetvâ sûretlerini almıştır. 946 yılında şeyhülislâm olan Çivizâde Şeyh Muhammed ile 948 yılında şeyhülislâm olan Kâdirî Çelebi diye bilinen Mevlânâ Abdülkâdir'in de fetvâlarının sûretlerini almıştır. Bütün bu fetvâ sûretlerini bir araya getirerek bir risâle oluşturdu. Dört bölümden [*bâb*] oluşan risâlenin birinci bölümünde, ibâdetlerle ilgili meseleler; ikinci bölümünde, muâmelât, dâ'vâ ve had cezalarına ilişkin meseleler; üçüncü bölümünde, nikâh ve talâkla ilgili meseleler ve dördüncü bölümünde de ferâiz ilmiyle ilgili meseleler ele alınmaktadır. Mecmuada, yukarıda adları geçen şeyhülislâmlar dışında, şeyhülislâm Mehmed el-Fenârî'nin de bazı fetvâlarına yer verilmiştir. Kâtib Çelebi de, bu eser hakkında kısa bilgi vermektedir.⁴⁰

2. *Mecma'u'l-mesâilî's-şer'iyye fi'l-ulûmi'd-dîniyye*: Saruhânî Lâlî Efendi, Seyyid Ahmed bin Mustafa Lâlî (ö. 971/1563),⁴¹ İsmail E. Erünsal Özel Koleksiyonu (İSAM Ktp., nr. 63897, fotokopi nüsha). Bu mecmuanın kütüphanelerde 10'u aşkın yazma nüshası bulunmaktadır.

Saruhânî Lâlî Efendi, eserinin başında belirttiğine göre, Sa'dî Çelebi'nin öğrencilerinden olup Sa'dî Çelebi 940 yılında şeyhülislâm olunca kendisini fetvâ kâtipliğine tayin etmiş ve fetvâ kâtipliği yaptığı dönemde, şeyhülislâmın fetvalarının fetva suretlerinin müsveddelerini yazarken birer

39 Heyd, s. 290. Bu koleksiyon, araştırmamızı yaptığımız sırada müzede olduğu için inceleme fırsatı bulamadık. Heyd, Mostar ve Yayçe'deki [Bosna-Travnik kazası] kenar müftülerinin yanı sıra Ebussuûd gibi daha başka şeyhülislâmların bir çok fetvasını kapsayan benzer bir mecmuanın Dubrovnik (Raguza) Devlet Arşivi'nde bulunduğunu kaydeder.

40 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1220.

41 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 44-45; *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 145; *OM*, c. II, s. 51-52. Kâtib Çelebi de, bu eser hakkında kısa bilgi verir. Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1220.

suretlerini de kendisine almıştır. Ayrıca daha önceki şeyhülislâmların fetvâlarının sûretlerini de güvenilir kimselerden derlemiştir. 946 yılında Çivizâde Mehmed Efendi ve 948 yılında da Kâdirî Çelebi diye bilinen Abdülkâdir Efendi şeyhülislâm olduklarında yine fetva kâtipliği görevine atanmış ve bu görevleri sırasında da her iki şeyhülislâmın fetvâlarının sûretlerini almıştır. Almış olduğu bu fetva sûretlerini, bir risâle şeklinde bir araya getirmiştir. Bu risâle dört bâbdan oluşmaktadır. İbadetlerle ilgili meseleleri içeren birinci bâbda beş fasıl bulunmakta olup birinci fasılda zikir ve mutasavvıflar, ikinci fasılda abdest ve mesh, üçüncü fasılda gusül, dördüncü fasılda namaz ve beşinci fasılda değişik (müteferrik) hususlar ile ilgili olan meseleler kaydedilmiştir. Muâmelât, davalar ve had cezalarının ele alınan ve üç fasıldan müteşekkil olan İkinci Bâb'ın birinci faslında şahitlik, ikinci faslında dava ve had cezaları ve üçüncü faslında ise vakıflar ile ilgili meseleler ele alınmıştır. Nikah ve talâk konularına ayrılan ve üç fasıldan meydana gelen Üçüncü Bâb'ın birinci faslında nikâh, ikinci faslında mehir ve iddet, üçüncü faslında talâk meselelerine yer verilmiştir. Dördüncü bâb ise mirasla ilgili meselelere ayrılmıştır. Mecmuada yukarıda adları geçen şeyhülislâmlar dışında Kemâlpaşazâde, Mehmed el-Fenârî ve Ebussuûd Efendi'nin de bazı fetvâlarına yer verilmiştir. Kemâlpaşazâde'nin fetvâları, mecmûada yer alan diğer bütün şeyhülislâmların fetvâlarından daha çoktur. Ayrıca Molla Hüsrev ve Zenbilli Ali Çelebi'nin de birer fetvâsı yer almaktadır.

3. *Mecma'u'l-fetâvâ*:⁴² Veli (Yegan) b. Yusuf el-İskilibî (ö. 998).

Bazı nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1466; Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 151; Esad Efendi, nr. 1097, nr. 1098; İsmihan Sultan, nr. 223, 224, 226; Şehid Ali Paşa, nr. 1069; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 178, 233 vr.; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 423. Çoğu yazma nüshalarında *Fetâvâ-yı Ebussuûd* olarak kaydedilen bu eser, aslında Ebussuûd Efendi'nin fetva kâtipliğini yapan Veli b. Yusuf tarafından şeyhülislâmlardan Ebussuûd Efendi, Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Çivizâde Mehmed Efendi, Sa'dî Çelebi ve Ali Cemâlî Efendi'nin fetvâlarının derlenip kontrolden geçirilerek tertib edilmesiyle oluşturulmuştur. Gerekli yerlerde de, muteber fetva kitaplarından bazı meseleler tercüme edilerek bazıları ise aynıyla nakledilmiştir. Veli b. Yusuf; fetvâların sahiplerine ulaşmasına son derece dikkat ettiğini belirtmekte ve bu mecmuayı çoğaltacak müstensihlere, her şeyhülislâmın fetvasını

42 Kâtib Çelebi; bu eseri, hem *Fetâvâ Ebissuûd* ve hem de *Mecma'u'l-fetâvâ* başlığı altında zikreder. Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1219 ve 1603.

ibaresini değiştirmeden aynıyla yazıp işaretle yetinmemesi uyarısında bulunur. Zaman zaman fetvaların mesnetlerini teşkil eden Arapça fıkıh ve fetva kitaplarından nakillerini de “nakil” başlığı altında kaydetmektedir. Ayrıca, adı geçen ŐeyhüliŐlâmlar dışında bazı müftü ve müderrislerin de fetvalarına yer verir.

4. *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, 1b-383a.

Tertib edeni bilinmeyen ve fıkıh kitapları sistematigine göre, Osmanlı dönemi ŐeyhüliŐlâmlarının fetvalarını içeren bu hacimli mecmuada; Kemalpaşazâde, Sa'dî Efendi, ivizâde, Ebussuud Efendi, Sunullah Efendi, Yahya Efendi, Muîd Ahmed Efendi, Ali Efendi, Abdullah Efendi, Mehmed Bahâî Efendi, Molla Hüsrev (vr. 210a), Bostanzâde Mehmed Efendi gibi XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşamış olan ŐeyhüliŐlâmların fetvaları bulunmaktadır.

5. *Mecmûatü'l-fetâvâ*: Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi (ö. 1066/1656), Şehid Ali Paşa, nr. 1067, vr. 1b-481b; nr. 1070, 309 vr.

Eserin başında “Mecmûa-i fetâvâ-yı Türkiyye el-müsemmât bi-*Mecmûatün min hattihî* es-Sağır Mehmed Efendi” (Sağır Mehmed Efendi'ye ait *Mecmûa min hattih* diye isimlendirilen Türkçe fetvalar mecmuası) adıyla kaydedilen bu mecmûayı derleyen kişi ve mecmûada izlenen metot hakkında eserin baş sayfasında (vr. 1a) verilen bilgiyi olduğu gibi buraya kaydetmek istiyoruz: “İşbu mecmûaya nâzır olan ihvân[a] Şöyle ma'lûm-ı Şerîf olsun ki merhûm Yâverîzâde mülâzimi olub merhûm Yahya Efendi'ye müsevvid olub, ba'dehû Bahâî Efendi ve Ebû Saîd Efendi'ye fetva mukâbecisi olub, ba'dehû Abdülaziz Efendi ile Hüsâmzâde Abdurrahman Efendi'nin fetva emîni olub Ayasofya müderrisi ikin 1066 Ramazan-ı Őerîfinin 27. Leyle-i Kadir gicesi (18.7.1656) fevt olan Boyabâdî merhûm ve mağfûr leh Sağır Mehmed Efendi dimekle meşhûr olan fâzıl merkûm selefde geçen müftülerin virdikleri fetvâdan beyazı iltizâm idüb isim ve imzaları ile işbu on bin fetva ki bulduğu fetvâdan cem' ve tahrîr ba'dehû '*Min hattihî mecmûasî*' deyü tesmiye itdikden sonra isimleri müşâbih olanları dahi fülândır deyü izâh ve beyan itmişdir; kütüb-i fıkhiyye üzere tertib itdikden sonra. Nâzır ve müntefi' olan ihvândan mercüvdür ki merhûm mezkûrun ruhu içün Fâtiha deyüb hayr dua ile yâd eyleyeler. Bi-mennihî ve keremihî. Hurrîre fi'l-yevmi's-sâmin ve'l-işrîn min Zilhicce eş-şerîfe li-sene 1087 (3.3.1677) mine'l-Hicreti'n-Nebeviyye.”

Derleyici, bazı bölüm başlıklarını yazdığı halde altına fetva kaydetmemiş ve sayfaları boş bırakmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki eser planlan-

diği şekilde tamamlanmamıştır. Bu mecmuada tespit edebildiğimiz fetvaları zikredilen şeyhülislamın, metinde zikredildiği şekliyle isimleri şöyledir: Abdürrahim, Ahmed (İbn Kemâl), Ahmed (Kadızzâde), Ahmed (Muîd), Ali el-Cemâlî, Ebû Saîd, Ebussuûd, Esad, Hâmid, Hüseyin, Mehmed (Bostanzâde), Mehmed b. Sadeddin, Mesûd, Mehmed (Çivizâde), Mehmed el-Fenârî, Mehmed (Malulzâde), Mustafa (Ebü'l-Meyâmin), Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Mehmed (Koca Çivi), Sa'dî, Sunullah, Yahya ve Zekeriyâ.

6. *Mecmûatü'l-fetâvâ (Kayd Mecmûası)*: Fetvâ emîni Mahmûd Efendi, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 138/2, ist. 15 Receb 1157 (24.8.1744), müs. Hâşimzâde İbrahim b. Hüseyin b. Kemâleddin el-Manâstürî, 235b-321b vr.

Baş tarafında (1b-226a) *Fetâvâ-yı* (Çatalcalı) *Ali Efendi'* nin bulunduğu mecmuanın başlarında bu ilk esere ait olan fihristin sonunda (vr. +xb) şu açıklama yer almaktadır: “Merhûm Mahmûd Efendi'nin tertîb eylediği mecmûadır ki Şeyhülislâm Ali Efendi hazretleri iftâ eylediği suverdir. Ba'dehû zeylinde olan fetvalar tahtında A (ayın) işaret olan fetvalar Paşmakçızâde es-Seyyid Ali Efendi⁴³ virdiği fetvadır. M (mim) işaret olan Ankaravî Mehmed Efendi'nindir. Bir şey işaret olunmayan Ebûsaîdzâde Feyzullah Efendi'nindir. el-Yevm *Kayd Mecmûası* didikleri budur. Fetvâ emîni Mahmûd Efendi'nin hattıyla olan nüshadan tahrir olunan veliyyü'n-ni'am Merhûm Damadzâde Efendi hazretlerinin istiktâb buyurdukları nüshadan tahrir olunan nüshadan tahrir olunmuştur.” Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere mecmuadaki ikinci eserde şeyhülislâmlardan Paşmakçızâde es-Seyyid Ali Efendi (ö. 1124/1712), Ankaravî Mehmed Efendi ve Ebûsaîdzâde Feyzullah Efendi'nin fetvaları yer almaktadır. Bu eserin baş tarafında da fihristi (vr. 230b-233a) ve sayfa kenarlarında Arapça nakiller bulunmaktadır. Fetvalar fıkıh kitapları sistematığıne uygun olarak tasnif edilmiştir.

7. *Tuhfetü'l-fetâvâ*: Ömer b. Sâlih el-Kırımî (ö. 1159/1746'da hayatta), Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 589, 112 vr.; Esad Efendi, nr. 593, 104 vr.; Atif Efendi Ktp., Atif Efendi, nr. 1141, vi+131 vr.

Birinci ve ikinci varaklar arasına beyaz bir kağıda ayrıca yazılıp yapıştırılmış olan Arapça dibacede belirtildiğine göre; derleyici, fıkıh önemi ni anlatıp Sultan (I.) Mahmud b. (II.) Mustafa'nın cülusunun (19 Rebiülevvel 1143 / 2.10.1730) başından 1159 (1746) yılına kadar 16 sene mü-

43 Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi'nin *Fetâvâ'sı* hakkında bk. İbn Âbidîn, *el-Ukûd-ü'd-dürriyye*, c. II, s. 14; OM, c. II, s. 63; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 197.

sevidlik yaptığını ve bu arada fetvaları derlediğini tertib ederek *Tuhfetü'l-fetâvâ* ismini verdiğini belirtmekte, ardından, mecmuada fetvalarına yer verdiğini ve fetva sonlarında kullandığı şeyhülislamlara ait rumuzları sıralamaktadır. Bu mecmuada; Mirzazâde Şeyh Mehmed, Paşmakçızâde Seyyid Abdullah, Damadzâde Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa, Feyzullahefendizâde Seyyid Mustafa ve Pîrizâde Mehmed Efendi'ye ait fetvalar yer almaktadır. Fetvaların sonlarında hangi şeyhülislâma ait olduğu rumuzla belirtilmiştir. Sayfa kenarlarında Arapça nukûl bulunmaktadır. Eser, bu haliyle, daha sonra meydana getirilen *Neticetü'l-fetâvâ* adlı muhtelif şeyhülislâmlardan derlemelerin yer aldığı fetva mecmuasının ilk formu olarak düşünülebilir.

8. *el-Vâkıâtü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye* (*Fetâvâ-yı vâkıât-ı Girîdî*): Kandiye müftüsü Kasım el-Benderî, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 162, İst. 1198/1784, 1b-323a vr.

Müellif; eserinin girişinde, Şeyhülislâmlar tarafından başlarına gelen hâdiselerin hükmünü soranlara müftâ bih görüşlerle fetva vermek üzere müftülükle görevlendirildiği süre içinde, muteber ve mütedavil Hanefî fıkıh ve fetva kitaplarından meseleler (*el-mesâilü'l-vâkıa*) derlediğini, eleştiriye uğramamak için yaptığı nakillerin lafızlarında herhangi bir değişiklik yapmadığını, uygulamaya esas alınması için iktibasda bulunduğu kaynakların adlarını kaydettiğini, Ali Efendi *Fetâvâ's*ının tertibinin esas alındığı *Vâkıâtü'l-Girîdî*'nin tertibini esas alarak üzerine ilâvelerde bulunduğunu ve bu sebeple, esere *el-Vâkıâtü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye* adını verdiğini belirtir. Yine girişte verilen bilgilere göre, eserin derleme işine I. Abdülhamid döneminde 1197 (1783) yılında başlanmış, temize çektikten sonra meseleler asıllarıyla karşılaştırılmış, eserin daha kullanışlı hale gelmesi için bâb ve fasılları zikredilmiş ve bazı muteber kaynaklardan mühim meseleler eklenmiştir. Ancak Arapça nakillerin kaynakları verilmiş olmakla birlikte Türkçe fetvaların hangi şeyhülislâmlara ait olduklarını gösteren açık isimleri ya da rumuzları belirtilmemiştir.

9. *Fetâvâ-yı Karahisarî*: Sabık Karahisar kadısı Mehmed, İstanbul Ün. Mer. Ktp., Nadir Eserler-Türkçe nr. 924, 1b-285b (1254 ve 1309 tarihli temellük kayıtları var).

Mecmuanın ferâğ kaydından, derleyicinin, sabık Karahisar kadısı Mehmed olduğunu öğrenmekteyiz. Mukaddimesi bulunmayan eser, fıkıh kitapları sistematığına göre, Türkçe fetvaları içermektedir. Kitâbü't-Tahâre ile başlayıp hunsâ ve arazi bahisleriyle sona ermektedir. Kitâbü't-Tahâre başlığından sonra, tahâret ve vudû (abdest) kelimelerinin anlamları

rını açıklayan Arapça bir nakil gelmektedir. Fetvaların kimlere ait oldukları belirtilmemekle beraber, Abdürrahim Efendi imzalı fetvalar bulunmaktadır (286b). Karşılaştırma sonucunda; bu mecmuada, Çatalcalı Ali Efendi ve Abdürrahim Efendi'nin fetvalarının zikredildiğini tespit ettik. Muhtemelen, başka şeyhülislâmlara ait fetvalar da bulunmaktadır.

10. *Nehriyyetü'l-fetvâ*:⁴⁴ Erzurum müftüsü Seyyid İbrahim Edhem b. Erzurum müftüsü Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed (ö. 1190/1776).⁴⁵ İstanbul Ün. Mer. Ktp., Nadir Eserler-Türkçe nr. 1590, 0b-307a. Çok güzel ve temiz nüshadır. Kapak sayfasında "Rıza Paşa Kütüphanesi 141" mührü bulunmaktadır.

Müellif; mukaddimede, kendisini Erzurum müftüsü olarak tanıtır ve *Bahru'l-fetâvâ* adlı eserin sahibi Erzurum müftüsü merhum Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed'in (ö. 1173/1759-60) oğlu olduğunu belirtir. Müftülüğü sırasında, Fetva Emni diye tanınan Muhammed Şerîf'in de yardımıyla muhtelif fenlere dair bir çok mesele derlediğini ve bunları, fetva talebi sırasında ve fetva verirken yararlanılması kolay olsun diye diğer fetva mecmualarının sistematığına göre tertib etmeyi planlayarak bu işe kalkıştığını ve eserine *Nehriyyetü'l-fetvâ* adını verdiğini belirtir. Türkçe fetvalar ve onlara mesnet teşkil eden Arapça nakillerden oluşan eserin mukaddimesi de Arapça'dır. *Fetâvâ-yı Yahya Efendi*, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Bahru'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Rıza Efendi* gibi Türkçe fetva kitaplarından nakil yapılmaktadır. Zaman zaman Türkçe fetvaların kimlere ait olduklarının belirtilmediği de olmuştur. Ayrıca Osmanlı Kanunnamesi'nden de iktibaslar yer almaktadır.

11. *Fetâvâ'n-Nu'mâniyye*: Debbâğzâde Nu'mân Efendi (ö. 1224/1809). Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1080, İst. 7 Rebûlevvel 1215 (29.7.1800), 1b-407a.

Müellif nüshası olan bu nüshanın başında bulunan dört ayrı mukaddime denemesine ve ferağ kaydına göre müellif, Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1114/1702) torunu (Hafîd-i Debbâğzâde)

44 Katalogda *Fetâvâ-yı Nehreyn* adıyla zikredilmekte ise de; müellif, mukaddimede, eserine yukarıdaki ismi verdiğini açıkça belirtmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir de eseri küçük bir farkla -ikinci kelimeyi çoğul olarak vermek suretiyle- *Nehriyyetü'l-fetâvâ* şeklinde zikretmektedir. Bkz. *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 696; *OM*, c. II, s. 63. Mevcut nüshanın kapak sayfasına "*Fetâvâ-ı Nehriyye*" ve kapak sayfasının arkasında başlayan fihristin başında da "Hâzâ fihrist-i *Fetâvâ-yı Nehriyye*" ibaresi yazılmıştır. Ancak müellif; Arapça mukaddimede, fetva kelimesini tekil olarak kullanmak suretiyle, esere *Nehriyyetü'l-fetvâ* adını verdiğini belirtiyor.

45 Kırboğa, *Kâmûs-ül-kütüb*, s. 168. Diyarbakır'da medfun olduğu zikrediliyor.

olarak tanınmakta olan ve Kudüs payesiyle Filibe kadılığı yapan III. Selim dönemi (1789-1807) ulemasından Debbâğzade Nu'mân Efendi'dir.⁴⁶ Eserin baş kısmında bulunan üzerleri karalanmış veya düzeltmeler yapılmış olan mukaddime denemeleri ve kitabın içinde yer alan karalamalar; bu nüshanın, Nu'mân Efendi'nin temize çekilmemiş müsvedde nüshası olduğunu göstermektedir. Müellif; bu eserde zikrettiği fetvaları, kadı ve müftülere yardımcı bir eser olmak üzere "ulema arasında mütedavil olan" kitaplardan derlediğini belirtir. Osmanlı şeyhülislâmlarının Türkçe ve nadiren Arapça fetvalarına, fıkıh bâblarına göre yer verilmekte; mes'ele başlığı konmaksızın zikredilen meselenin ilk kelimesinin üzeri çizilerek cevaplar "el-Cevâb" kelimesinden sonra kaydedilmekte ve fetva sonlarına alınan kaynak kitap yahut şeyhülislâm ismi veya her ikisi birden verilerek zikredilmektedir. Sayfa kenarlarında Arapça kaynaklardan nakiller bulunmaktadır. Bu derlemede ağırlıklı olarak şu dört fetva kitabı dikkate alınmıştır:

1. *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Çatalcalı).
2. *Fetâvâ-yı Feyziyye* (Fezullah Efendi).
3. *Behcetü'l-Fetâvâ*.
4. *Fetâvâ-yı Atâiyye* (Türkçe).

Bu eserler yanında Ebussuûd Efendi, Abdürrahim Efendi, Zekeriyya Efendi, Minkârîzâde Yahya Efendi, Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi gibi şeyhülislâmların fetvalarından ve *Bahrü'l-fetâvâ* ve *Surretü'l-fetâvâ* adlı eserlerden fetva nakilleri de bulunmaktadır.

12. *Netîcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl*: es-Seyyid Ahmed ve Hafız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa el-Gedûsî (ö. 1253/1837),⁴⁷ İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1237 (683 s.), 1265/1849 (4, 639 s.).

46 Üsküdar kadılığında mazülen vefat etmiştir. *Tuhfetü's-sukûk* (İstanbul, 1248, 1259) adlı bir başka eseri daha vardır. Bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 496; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 116-117 (dipnot: 3). Bursalı Mehmed Tahir; fetva mecmuaları listesini sıraladığı yerde, vefatını 1114 ve unvanını da şeyhülislâm olarak vermektedir (OM, c. II, s. 61), biyografisinde, Hoca Sâdeddin Efendi'nin torunu Ebû Saîd Efendi'nin kızının oğlu olup Mısır kadılığına atandığını zikretmektedir (OM, c. I, s. 307). Mustafa Şahin ise; eseri, doğrudan müellifin dedesi Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed Efendi'ye nispet etmiştir. Bkz. *İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmuaları*, s. 136-138. Eserin mukaddimesinde verilen bilgiler bir yana, eldeki bu müsvedde çalışmanın 1215 (1800) yılında hazırlanması ve 1156'da (1743) vefat eden Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l-fetâvâ'sı* ile 1173 (1759-1760) tarihinde vefat eden Kadızâde Muhammed Ârif el-Erzurumî'nin *Bahrü'l-fetâvâ'sından* iktibaslar içermesi, müellifi ve müellifin vefat tarihi hakkında oldukça aydınlatıcı kanıtlardır.

47 Bursalı Mehmed Tahir, OM, c. II, s. 9.

Netîcetü'l-fetâvâ,⁴⁸ tedricî olarak, son şeklini almış bir eserdir ve bunun son halkası olan Gedûsî'nin çalışması basılmıştır. Nitekim İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe Bölümü nr. 4696'da bulunan⁴⁹ ve *Netîcetü'l-fetâvâ* adını taşıyan bir fetva mecmuası bulunmaktadır. Matbu nüshanın Türkçe olarak kaleme alınan mukaddimesinde, kırk seneye yakın fıkıh ilmiyle ilgilendiğini ve geçmiş yıllarda Dârulfetvâ'da (fetvahâne) hizmet ettiğini belirten es-Seyyid Ahmed; III. Selim döneminde (12.7.1792-30.8.1798) ikinci kez şeyhülislâm olan Dürrîzâde es-Seyyid Mehmed Ârif Efendi (ö. 1215/1800)⁵⁰ tarafından fetva emînliği görevine atandığında, şeyhülislâmın çok zamandan beri gerçekleştirmeyi düşündüğü bir projeyi hayata geçirdiğini anlatır. Bu projeye göre; gerek diğer şeyhülislâmlar, gerekse Dürrîzâde'nin babası, dedeleri ve kendisinin iki şeyhülislâmlık döneminde imzaladıkları yeni fetvaları ve pek çok nadir meseleleri derleyip kapalı yerleri düzeltip hâmişlerine açık nakiller ilâve edip izah ederek bunları fıkıh sistematiğine uygun biçimde düzenledikten sonra padişahın kütüphanesine konulmak üzere bir tezhipli nüshası takdim edilip eser neşredilecektir. es-Seyyid Ahmed işte bu görevi, yazdığı mevcut nüsha ile yerine getirdiğini ve küçük değişikliklerle meseleleri kaydedip esere *Netîcetü'l-fetâvâ* adını verdiğini belirtir. İlk sayfası tezhipli olan eserin baş kısmında fihrist bulunmaktadır. Sayfa içinde fetvalardan sonra nakil bulunmamakla birlikte sayfa kenarlarında Arapça nakiller yer almaktadır. Ancak fetva sonlarında, şeyhülislâm adı açık surette veya remizle de olsa verilmemektedir.

Ahmed Efendi tarafından tertib edilen bu *Netîcetü'l-fetâvâ* adlı mecmuadaki fetvâların mesnetlerini teşkil eden nakilleri, klasik fıkıh kaynaklarından derlenmek suretiyle 1226 (1811) yılında Hafız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa el-Gedûsî tarafından esere ilâve edilmiş ve eser

48 Şeyhülislâm Şerîfzâde Atâullah Mehmed Efendi (ö. 1226/1811), "halkın ifadelerine dayalı olan ülkemiz örfünün ahkâmını içermesi hasebiyle *Netîcetü'l-fetâvâ* diye adlandırılan müteahhirîn fetvaları mecmûası halk arasında örf haline gelen muamelelerin, alıp vermenin sıhhat ve fesâdının fikhî meselelerden hangisine dayandırılmasının daha münasip olduğu ve buna benzer şeylerde Türkçe fetvaların nice nice önemli ve faydalı bilgileri içerdiği şüphesizdir" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bkz. *er-Revâiyhu'z-zekiyye fî fihrisi'l-fetâvâ't-Türkiyye*, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe nr. 3244 (eserin baş tarafında yer alan kullanma kılavuzu).

49 Arapça olarak, kitabın son sayfasında (vr. 160a) 1218 yılı Receb ayında Mirac gecesi (11.11.1803) Üsküdarî İsmail Efendi'nin torunu Hamdullah Re'fet tarafından yazıldığı ifade edilmiştir.

50 Mehmet İpşirli, "Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi", *DİA*, c. X, s. 37.

daha sonra basılmıştır (İstanbul, 1265/1849). Bu mecmuada 1143/1730 tarihinden beri görev yapan şeyhülislâmların fetvâları, fetvâ sonlarına şeyhülislâmların rumuzları verilerek kaydolunmuştur. Rumuzların hangi şeyhülislâmlara ait oldukları ise, kitabın başında verilen fihristten önceki ilk sayfada belirtilmiştir. Fetvâlarına, rumuzlarıyla birlikte yer verilen şeyhülislâmlar şunlardır: 1. Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi, 2. Paşmakçızâde Abdullah Efendi, 3. Damadzâde Ebülhayr Ahmed Efendi (24.2.1732-22.9.1733),⁵¹ 4. İsmâilefendizade İshak Efendi (22.9.1733-31.9.1734),⁵² 5. Dürrî Mehmed Efendi (31.9.1734-13.4.1736),⁵³ 6. Feyzullah Efendizâde es-Seyyid Mustafa Efendi,⁵⁴ 7. Ak Mahmûdzâde es-Seyyid Mehmed Zeynelâbidîn [Zeynî] Efendi (25.9.1746-20.7.1748),⁵⁵ 8. Karaismailefendizâde Mehmed Esad Efendi (20.7.1748-12.8.1749),⁵⁶ 9. Karahalilefendizâde Mehmed Said Efendi (12 veya 13. 8.1749-2 veya 3.6.1750).⁵⁷ Ayrıca rumuz verilmeden fetva sonlarında açık isimleri zikredilerek Pîrîzâde Mehmed, Damadzâde Feyzullah,⁵⁸ Dürrîzâde Mustafa, Mehmed Sâlih, Veliyyüddin, [Sâlihîzâde] Mehmed Emîn, Dürrîzâde Atâullah, Dürrîzâde Mehmed Ârif, Müftîzâde Ahmed,⁵⁹ Mekkî Mehmed Efendi (24.11.1787-4.3.1788, 27.3.1791-12.7.1792),⁶⁰ es-Seyyid Mehmed Kâmil, Mehmed Şerîf, Hamîdîzâde Mustafa gibi daha pek çok şeyhülislâmın fetvalarına da yer verilmiştir.

Şeyhülislâm Dürrîzâde Muhammed Ârif b. Mustafa'ya (ö. 1215/1800) nispet edilen *Kayd-i Cedîd Yahud Mecmûatü'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 280) adlı eser, *Netîcetü'l-fetâvâ*'nın ilk müsveddesi gibi gözüküyor. Kitabın sayfa ortalarında Türkçe fetvalar ve bu fetvaların sonlarında rumuz veya kısa isimlerle imzalar ve sayfa kenarlarında da nukûl yer almaktadır. Kapak sayfasına "Ulemadan merhûm Âbid Efendi'nin hattıdır. Bizim için mahsûs tahrîr itmişdir. Rh." kaydı düşülmüştür.

51 Mehmet İpşirli, "Damadzâde Ahmed Efendi", *DİA*, c. VIII, s. 449-450.

52 Muhammet Nur Doğan, "İshak Efendi, Ebûishâkzâde", *DİA*, c. XXII, s. 530-531. Babası 1716-1717 yılları arasında şeyhülislâm olan Ebûishâk İsmâil Naim Efendi'dir.

53 Mehmet İpşirli, "Dürrî Mehmed Efendi", *DİA*, c. X, s. 35-36.

54 Mehmet İpşirli, "Dürrîzâde Abdullah Efendi", *DİA*, c. X, s. 36-37.

55 Mehmet İpşirli, "Mehmed Zeynî Efendi", *DİA*, c. XXVIII, s. 541-542.

56 Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishâkzâde", *DİA*, c. XXI, s. 338-340. 1716-1717 yılları arasında şeyhülislâm olan Ebûishâk İsmâil Naim Efendi'nin oğludur.

57 Tahsin Özcan, "Mehmed Said Efendi, Halilefendizâde", *DİA*, c. XXVIII, s. 523-524.

58 Mehmet İpşirli, "Feyzullah Efendi, Damadzâde", *DİA*, c. XII, s. 525-526.

59 Mehmet İpşirli, "Ahmed Efendi, Müftîzâde", *DİA*, c. II, s. 61.

60 Tahsin Özcan, "Mekkî Mehmed Efendi", *DİA*, c. XVIII, s. 577-578.

13. *er-Revâiyihü'z-zekiyye fî fihrisi'l-fetâva't-Türkiyye*. Şerîfzâde Atâullah Mehmed Efendi (ö. 1226/1811).⁶¹ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe nr. 3244, 409 s.; Kütahya Tavşanlı Zeytinolu İlçe Halk Ktp., nr. 723, I-II, 305 vr.

Sonundaki ferâğ kaydına göre Sadrazam Seyyid Âli Paşa'nın talebi üzerine Reisülulemâ Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin⁶² öğrencilerinden İlmî tarafından 1285 yılında istinsâh edilmiştir. Ferâğ kaydının bulunduğu yerin sağ kenarında ise Arapça olarak "Şeyhülislâm Şerîfefdizâde es-Seyyid Mehmed Atâullah Efendi'nin müsveddesinden bulduğum bu kadardır" ifadesi yer almaktadır. Kitap, *Kitâbü'l-İcâre*'nin (s. 406) "Fî mâ yecibü'l-ecru ale'l-müste'cir ve mâ lâ" adını taşıyan ve bu bölümün tek faslıyla sona ermektedir (s. 409).

Fetva kitaplarında soru-cevap şeklinde yer alan fetvaların özetlenerek fikhî bir mesele haline dönüştürüldüğü fetâvâ fihristleri türünün güzel bir numunesi olan bu mecmûanın Arapça olarak yazılan hamdele-salvele kısmından sonra gelen Türkçe mukaddimesinde yer alan -eseri temize çeken Gedûsî es-Seyyid Hâfız Mehmed tarafından verilen- bilgiye göre; bu eser, Şeyhülislâm es-Seyyid Muhammed Atâullah Efendi,⁶³ fetâvâ-yı mütedâvileden *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye* ve *Netîcetü'l-fetâvâ*'da mevcut fetva sûretlerinden derlediği fetvaların maksûd olan manaları fevt olmamak üzere, kısa ve kolay olsun diye sadece fetvanın meâlini yazıp tedvîn maksadıyla hazırladığı bir eserdir. Hayatta iken, bu mecmuaya *er-Revâiyihü'z-zekiyye fî fihrisi'l-fetâva't-Türkiyye* adını vererek belirtilen şekilde Kitâbü'l-İcâre bölümüne kadar yazmış ancak tamamlayamadan vefat etmiş olduğundan yazdıkları müsvedde olarak kalmıştı. Asıllarına müracaat için kaynakların adlarına müsveddenin baş sayfasında *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'ye "A" (ayn),

61 *OM*, c. I, s. 377, c. II, s. 63; *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 571; Mehmet İpşirli, "Atâullah Mehmed Efendi, Topal", *DİA*, c. IV, s. 47. Bursalı M. Tahir; Şerîfzâde'nin vefatını, 1236 olarak kaydedip *er-Revâiyihü'z-zekiyye*'den adını vermeksizin söz etmekte ve fetva kitaplarının listesini verdiği kısımda ise, eseri Gedûsî'ye nispet etmektedir. İpşirli'nin *Fetâvâ-yı Atâullah* adıyla Şerîfzâde'ye nispet ederek dört nüshasının bulunduğunu belirttiği kitaba ait söz konusu nüshalar ise, daha önce yaşamış olan Şeyhülislâm Atâullah Mehmed Efendi'nin (ö. 1127/1715) Minkârîzâde Yahya Efendi'nin fetvalarını derlediği mecmua (Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 1095; Fatih, nr. 2386) ile kendisinin Arapça kaynaklardan derleyerek oluşturduğu diğer bir mecmuaya aittir (Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 920; Fatih, nr. 1096).

62 Tayyârzâde Atâullah Ahmed Atâ Bey, *Târîh-i Atâ*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1293, c. III, s. 16-23.

63 Mukaddimedede tam ismi şu şekilde yer almaktadır: Şeyhülislâm-ı Esbak es-Seyyid Muhammed Atâullah Efendi İbn Şeyhülislâm Muhammed Şerîf Efendi İbn Şeyhülislâm Muhammed Esad Efendi İbn Şeyhülislâm İsmail Efendi.

Behcetü'l-fetâvâ'ya "B" ve *Fetâvâ-yı Feyziyye*'ye "F" ve *Netîceti'l-fetâvâ*'ya "N" harflerini rumuz tayin etmişti. Gedûsî, Atâullah Efendi'nin *Kitâbü'l-İcâre*'ye kadar yazdığı fetva sûretlerini onun kendi el yazısıyla bulunduğu şekliyle temize çekmiştir. Fetvanın alındığı kaynak fetva özetinin başında yukarıda belirtilen rumuzuyla verilmiştir. İtikâda dair fetvalarla başlanılıp geri kalan konularda fıkıh kitapları sistematiği takip edilmiştir. Nüshanın başında 14 sayfalık bir fihrist bulunmaktadır. Bu fihristten sonraki iki sayfada da eserin derleniş metoduna, eserden nasıl istifade edileceğine ve bilhassa bu mecmuada yazılı meselelerin asıllarından nasıl bulunacağına dair usul anlatılmaktadır. Bu kısmın başına Gedûsî'nin yazdığı nota göre kendisi kullanma kılavuzu üzerinde bazı düzeltmeler yapmış ve farklı yerlere yazılan notları burada bir araya getirmiştir. Esas alınan mecmualarda yer alıp da, öncesinde veya sonrasında zikredilen fetvadan kolaylıkla anlaşılan meseleler bu mecmuaya alınmamıştır. Gedûsî bazı itiraz ve düzeltmelerini sayfa kenarlarında yapmıştır. Zaman zaman hâmişlerde meselelerin hangi kaynaklarda nakilleri bulunduğu belirtilmiş ve zaman zaman da Arapça nakiller kaydedilmiştir.

14. *Mecelletü'l-mehâkim*: Âkifzâde Abdürrahim b. İsmail b. Mustafa el-Âkif el-Amâsî (ö. 1223/1808).⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Kasidicizâde, nr. 274, 1b-378b; Millet Ktp., Ali Emiri Şry., nr. 89; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1314, 1509, 2159, 6244.

Amasya'da müftülük yaptığına işaret eden (vr. 330b) müellif; Türkçe olarak kaleme aldığı mukaddimede, bu eserde, pek fazla konu edilen ve sıkça vuku bulan bazı meseleleri İstanbul'da bâb mahkemesinde nâib olduğu dönemde gerektiği zamanda gerek kendisi ve gerekse ilme yeni başlayan dostlarına bir müracaat kaynağı olsun diye duruma göre bazen fetvanın kendisini, bazen açık nakil ve bazen fetva ve nakillerin mefhumlarını özetleyip Türkçe yazarak bu mecmuayı meydana getirdiğini anlatır. *Kitâbü't-Tahâre*'den başlayarak fıkıh kitapları sistematiğine göre konuların ele alındığı kitapta *Behcetü'l-fetâvâ*, *Fihrisü Behceti'l-fetâvâ*, *er-Revâiyih[u'z-zekiyye]* gibi fetva kitapları ile Zekeriyazâde Yahya Efendi, Abdürrahim, Ali Efendi, Atâullah Efendi ve Feyzullah Efendi fetâvâları gibi Türkçe kaynaklardan; *Bezzâziyye*, *Câmiu'l-Fusûleyn*, *Müştemilü'l-ahkâm*, *Fetâvâ Kâriülhidâye*, *ed-Dürer*, *el-Mültekâ*, *Fetâvâ İbn Nüceym*, *Dürri'l-müntekâ*, *Mecmea-i İsmetî Mehmed Efendi*, *Mecmûa-i Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Efendi*, *el-Mecmûatü'l-aliyye*, *Mecmea-*

64 OM, c. I, s. 374-375; c. II, s. 64.

*i Ebû Bekir el-Çorumî*⁶⁵ gibi Arapça kaynaklardan nakiller yapar. Kendi açıklamalarının sonuna “Âkifzâde” yazarak kendi görüş ve düşüncelerini kaydeder. Müellif; bir çok yerde Osmanlı şeyhülislâmlarının ihtilâflarına dikkat çekmekte, konular hakkında uzun sayılacak açıklamalarda bulunmaktadır.

15. *Fevâidü'l-fetâva'l-Osmâniyye*: Müsevvid Osman b. Mehmed Tosyevî (1144/1731'den sonra),⁶⁶ İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 310, 1b-320a.

Tosyevî mecmuaya yazdığı mukaddimede uzun yıllar fetvahâne hizmetinde çalıştığı sırada 1143 (1730) tarihinden beri gelen şeyhülislâmlar tarafından imzalanmış olan pek çok meseleden 2104 meseleyi içeren ve *Netîcetü'l-fetâvâ'*yi kapsayan mecmûanın asılları ve evraklarından 9000 meseleyi dahi bu surette “olur”, “olmaz” şeklindeki fetvaları fıkıh kitapları sistematığına uygun biçimde derlemiş ve sayfa kenarlarına, muteber kitaplardan araştırıp bulduğu müctehidlerin sahih kavillerinden doğrudan bu fetvalara mesnet teşkil eden açık nakilleri kaydetmiştir. Önemli bilgileri içeren bir eser (*nüsha-i fevâid*) olması dolayısıyla *Fevâidü'l-fetâva'l-Osmâniyye* diye isimlendirmiştir. Genelde Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvalarının derlenip düzenlenmesiyle meydana gelmiş olan mecmuada; fetvaların hangi şeyhülislâmlara ait olduğunu gösteren açık isimler kullanılmadığı gibi, bazı yerler dışında rumuzlar da kullanılmamış, kullanılan rumuzların ise kimlere ait olduğu belirtilmemiştir. Mukaddimede 1143'ten sonra görev yapan şeyhülislâmların fetvalarının derlendiği ifade edilmekle birlikte Ebussuûd Efendi'nin fetvaları da isim verilmeden zikredilmiştir (vr. 210b-211a, 212b-213a). Yaptığımız incelemede, mecmuada İbn Nüceym'e ait bazı Arapça fetvaların da yer aldığı görülmüştür.⁶⁷ Kitabın sonlarında müctehidlerin kısımları; müctehid imamlar ve mukallidler hakkında üç manzume,⁶⁸ devamında İbn Kemal'in müctehid tabakaları ile ilgili Arapça risâlesi yer almaktadır. En sonunda ise, Âkifzâde Efendi'nin *Mecmûa-i Vecîz* adlı tercümesinden nesep bakımından haram olduğu halde süt kardeşliği yönünden câiz olan 114 mesele ve evlilik engeli teşkil etmeyen akrabalık bağlarıyla ilgili 23 mesele tek tek zikredilmiştir.

65 Âkifzâde, bu zâtın kendi hocası olduğunu kaydeder. vr. 15a, 329a.

66 *OM*, c. II, s. 63.

67 Meselâ, mecmuanın başlarındaki Arapça fetvalar İbn Nüceym'in matbu *Fetâvâ'sının* sonlarındaki “mesâil şettâ” başlığı altında verilenlerle aynıdır.

68 Kitabın son cümlesindeki bir referanstan, bu manzumelerin -hepsinin değilse de, üçüncüsünün- Zencânî İshâk Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

16. *Fetâvâ-yı Hallî (Fetâvâ Hallî?)*: İbrahim b. eş-Şeyh İsmail el-Kastamonî,⁶⁹ İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 1193, 1b-420b.

1261 (1845) tarihli temellük ve 1282 (1866) tarihli vakıf kayıtları bulunan bu nüshanın mukaddimesinde müellifin belirttiğine göre müftülükle görevlendirildiği sırada Şeyh Şaban Dergâhı'nda 40 seneden beri şeyhlik yapan Amasyalı Hafız İbrahim Bey'in şeyhülislâmların fetvalarını içeren bir mecmua meydana getirmesini talep etmesi üzerine bu eseri hazırlamıştır. Ancak eserdeki fetvaların hangi şeyhülislâma ait olduğu ne açık ismiyle, ne de rumuzuyla zikredilmiştir. Mesele başları ve el-Cevâb başlıkları kırmızı kalemle gösterilmiştir. Sayfa kenarlarında Arapça nakiller bulunmaktadır.⁷⁰

17. *Fetâvâ-yı Câmî'ul-icâreteyn (Câmî'ul-icâreteyn)*: Şeyhülislâm Meşrepzâde Ârif Efendi (ö. 1275/1858),⁷¹ İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1252/1837.

İsmi belirtilmeyen bir zât tarafından daha önce icâreteynli vakıflar, mukatâa ve mîrî arazinin tapulanması konularına dair Türkçe fıkıh ve fetva kitaplarından toplanarak *Câmî'ul-icâreteyn* adıyla meydana getirilmiş olan eserde, hayli hata bulunması sebebiyle; Şeyhülislâm Sıdkızâde Ahmed Reşid'in (ö. 1250/1834) emriyle (1238-1239/1822-1823) Mehmed Ârif Efendi, kitabın kaynaklarına inmiş,⁷² her bir fetvayı tek tek kontrol etmiş, muteber fıkıh kitaplarından ilgili nakilleri aktarmış, yanlışlıkla başka bölümlerde zikredilen fetvaları yerlerine naklederek eseri yeniden düzenlemiştir. Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi (ö. 1262/1845) zamanında bölüm sayısı azaltılarak altı bâb ve bir hâtimeye indirilmiş, az bulunur meseleler eklenmiş, yapılan çalışmalar her defasında fetvahâne müsevvidlerine kontrol ettirilmiştir. Böylece yeniden telif edilmiş olan eserde zikredilen fetva ve nakillerin kaynakları da gös-

69 Muhtemelen bu zât Kâdirî şeyhlerinden Cecelizâde diye meşhur olan ve 1260'da (1844) vefat eden Kastamonulu İbrahim Nureddin Efendi olmalıdır. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 44; *OM*, c. I, s. 38.

70 Düzenli, "Meşihat Fetvâları", s. 104-105.

71 Mehmet İpşirli, "Ârif Efendi, Meşrepzâde", *DİA*, c. III, s. 365; Mustafa Şahin, *İslâm Hukukunda Fetva*, s. 160-161.

72 İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 378 numarada kayıtlı Hâfız Mehmed b. Ahmed'in 12 Şaban 1155 (12.10.1742) tarihli ferâğ kaydını taşıyan bir nüshanın sayfa kenarlarında nakillerin bittiği yere "Tamam oldu nukûl" denildikten sonra Receb 1238 (Mart 1823) tarihi yazılmıştır. Kitabın baş taraflarında fetva emîni Seyyid Hâfız Mehmed Gedûsî "Nüshada mevcut her fetvanın nakli olmak üzere cem' ve tayin idüp kendi hâşiyesine tahrîr eylediğim nüshadır" kaydını düşmüştür. *Câmî'ul-icâreteyn*'in Çivizâde Hocası Ali'ye ait daha eski nüshaları da bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 1468, İst. 1150/1737, 162 vr.; Koca Ragıp Paşa Ktp., nr. 462, 316 vr.).

terilmiştir. Yukarıda belirtilen her bir konuyla ilgili üç bölümden meydana gelen eserde yaklaşık 2000 Türkçe fetva bulunmaktadır. Eserde bazı fetvaların alındıkları kaynaklara işaret edilmekle birlikte fetvaların gerekçesini teşkil eden delillere yer verilmemektedir.⁷³

18. *Mir'âtü'l-murâfîn*: Ahmed Hamdullah b. İsmail Hâmid b. Ahmed Şükri el-Ankaravî (ö. 1316/1899),⁷⁴ Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 685 mükerrer; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2734.

Ahmed Hamdullah Efendi'nin kitabın mukaddimesinde verdiği bilgiye göre; kendisi, Tophane-i Âmire Mahkemesinde baş kâtiplik görevinde uzun süreden beri görülmekte olan çeşitli davalara dair Ali Efendi, Abdürrahim Efendi, Atâullah Efendi, Feyzullah Efendi ve Üskübî fetâvâları ile *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Netîcetü'l-fetâvâ* adlı eserlere mürâcaatla istinbât olunan hukukî meseleleri nakil ve tertib ile mecmûa şeklinde gerekli olan fetvaları içeren bir kitap yazıp hâmişine de diğer muteber kitaplardan bazı önemli bilgiler kaydedip adı geçen kitaba *Mir'âtü'l-murâfîn* adını vermiş ve eseri tamamladıktan sonra basılması ümidiyle Sultan Abdülmecîd Hân'a arz etmiştir. Ardından "tenbih" başlığı altında, fetva ve Arapça nakillerin sonlarında zikredilen bu fetva ve nakillerin alıntılı olduğu kaynakların rumuzları sıralanmaktadır.⁷⁵ Eser; hakimler için bir müracaat kitabı olarak tasarlandığı için, ibadetlerle ilgili bölümlere yer verilmemiş ve doğrudan Kitâbü'n-Nikâh bölümüyle başlanmıştır. Aralarda boş sayfalar bulunması; esere, zaman içinde ilâveler yapılacağı tasarıldığını düşündürmektedir. Sayfa kenarlarında Arapça nakiller

73 Düzenli, "Meşihat Fetvâları", s. 138; Şahin, *a.g.e.*, s. 161-162.

74 1187 Ankara doğumlu Tophane Mahkemesi başkâtibi İsmail Hâmid Efendi ile Matharacı Hacı İbrahim Efendizâde eş-Şeyh Ahmed Efendi'nin kızı Fâtıma Zekiye Hanım'ın oğlu olup 16 Zilhicce 1225 tarihinde dünyaya geldi. 1249-1271 yılları arasında mahkeme kâtipliği, 1271-1295 yılları arasında Terkos, Avrathisarı, Edremit, Bayındır, Eskişehir, İzmir, Üsküdar, Şumnu, Eyüb, tekrar Üsküdar ve Galata mahkemelerinde çeşitli kademelerde hakimlik ve 19 ay beytümâl kassâmlığı görevlerinde bulunmuş, Rebîülâhîr 1295 senesinde Şeyhülislâm Molla Bey zamanında arzuhalcilik ve Ahmed Esad Efendi şeyhülislâm olduktan 16 gün sonra da Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye azalığına getirilmiştir. Şaban 1299 (Haziran 1882) itibarıyla bu görevini sürdürmekteydi (Kitabın başındaki otobiyografiden). 19 Şevval 1316 (2.3.1899) tarihinde vefat etti. Biyografisi için ayrıca bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 195; *OM*, c. I, s. 248-249; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1996, c. I, s. 213. Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tâhir Ahmed Hamdullah'ın vefatını 1317 (Mayıs 1899'dan sonra) olarak vermektedirler.

75 Nakillerin rumuzlarla yapıldığı kaynakların isimleri: *Tenvîru'l-ebâr*, *Dürri'l-muhtâr*, *Tahtâvî*, *el-Hulâsa*, *Câmiu'l-Fusûleyn*, *Fetâvâ-yı Hayriyye*, *Mir'âtü'l-usûl*, *Kitâbü'l-Hudûd ve'l-ahkâm* ve *Kâmûs Tercümesi Okyanus*. Müellif, bunların dışındaki kaynakların adlarının açık olarak zikredildiğini belirtir.

bulunmakla beraber, her fetvanın nakli verilmemekte ve her sayfada nakil bulunmamaktadır. Bu mecmuanın baş tarafına “Tercüme-i hâl-i câmi-i în Mecmûa” başlığıyla bizzat Ahmed Hamdullah tarafından, - mecmuanın normal sayfa büyüklüğünden daha küçük- üç sayfalık Şaban 1299 tarihli bir otobiyografi eklenmiştir. Bu otobiyografide belirtildiğine göre, *Mir’âtü’l-murâfiîn* yaygın olarak başvuru olan 3500 fetva içermektedir ve Süleymaniye Kütüphanesi’ne yazarın bizzat kendisi tarafından bağışlanmıştır.⁷⁶

19. *Hulâsatü’l-ecvibe*. Fetvâ emîni Çeşmîzâde Esadefendizâde Mehmed Hâlis (ö. 1297/1879),⁷⁷ İstanbul: Bosnevî Hacı Muharrem Ef. Mat., 1289/1872, 264 s.; nşr. Giresun nâib-i sâbıkı Çeşmîzâde Mehmed Midhat, 2. baskı, İstanbul: Ruşen Matbaası – Uhuvvet Matbaası – Matbaa-i Âmidî, 1325/1907 [kitabın 1. ve 2. cildi başlarında basım tarihi olarak bu rakam yer almakla birlikte, sonunda basımın tamamlanma tarihi olarak “Rebûlâhîr/Nisan 1329/1911 sonları” verilmektedir], 2 cilt tek bir cilt halinde (144 s. ve 225 s.). Eser, eski şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi’nin Arapça manzum takriziyle basılmıştır.

Çeşmîzâde; bu altı kitabı bir araya getirmesinin sebebini, eserin girişinde şöyle açıklar: Şehir ve kasabalarda İslâm hukukunun icra hizmetiyle meşgul olanların (kadı ve müftülerin) ihtiyaç halinde şer’î meseleleri araştırıp ortaya çıkarmak gerektiğinde aranan meseleyi bulmak için bir çok kitaba müracaat ve aralarındaki ihtilâflara dikkat ederek vakit geçirmek insanların işlerinin gecikmesine ve görevlilerin zahmet çekmesine sebep olacağı aşikâr olduğundan, aranan meseleyi bütün kayıtları, illetleri ve işaretleriyle bu muteber altı kitaptan hangisinde mevcut ise bütün kayıtlarıyla hemen tespit etmek ve o meseleye uygun ve benzer yahut bir tek kayıtlarla hükmü değişen her ne mahalde mesele varsa bir de-

76 Adı geçen otobiyografide Ahmed Hamdullah Efendi “Garîbe” başlığı altında bu kitapla ilgili başından geçen ilginç bir olay aktarır: *Mir’âtü’l-murâfiîn*’den seçmek suretiyle 2500 mesele içeren bir nüshasını 1263 tarihinde yazıp basılması ümidiyle bu nüsha zamanın şeyhülislâmı Ârif Hikmet Bey’e takdim olunmuştu. (Bir sonuç çıkmaması üzerine) bir müddet sonra “Kitabımı olsun verin” dediğimde, “Kitaplarımı karşı. Bulduğunda verilir” deyip vefatında da İstanbul’da bulunmadığımdan terekesinden zannedilerek satmışlar da 1281 tarihinde Mekke kadısı olan Emin Efendi almış. Onun da Mekke’de vefat etmesi üzerine, terekesinden Mekke naibi bulunan faziletli Hacı Yunus Efendi almış. 1291 senesinde adı geçen şahısla görüşüldüğünde “Sizin bende bir eseriniz vardır” deyince fakirin âniden hatırına gelip meseleyi beyan eylediğimde kitabımı iade buyurdular. Ahmed Hamdullah burada ayrıca *Mecelle-i nefise*, *Tezkiretü’l-müşakkât* (İstanbul, 1265), *Mazbatatü’l-fünûn*, *Muhtasarı Mir’âtü’l-usûl*, *en-Nücümü’l-derâri ilâ İrşâdi’s-sârî* ve *Ferâidü’l-âsâr ve harâidü’l-eş’âr* adlı eserlerinden söz etmektedir.

77 OM, c. I, s. 271.

fada hepsiyle ilgili genel bir bilgiye sahip olmakta kolaylık olacak şekilde sistematik mufassal bir fihrist hazırlama ihtiyacından kaynaklandığını belirtir. Bu düşüncesini, 1271 (1854) senesinde fetvâhanede arzuhalcilik görevine getirilince hayata geçirmeye koyulur ve 1286 (1869) senesinde eserini tamamlar. Bu fihrist şöyle düzenlenmiştir: Asıl kaynaklarda soru-cevap şeklinde olan meseleler burada düz biçimde ifade edilmiştir. Sayfaların üst kısımlarında mesele özetlerine yer verilen kitapların isimleri ve her bir kitabın altında, cetveller halinde, o kitaptan aktarılan meseleler yazılmıştır. Kitapta yer verilen meselenin, alıntının yapıldığı fetvâ kitabının kaçınıcı meselesi olduğunu göstermek üzere meselelerin üst kısımlarına rakamlar konmuştur. Eğer zikredilen mesele; diğer fetvâ kitaplarında aynıyla yahut anlam bakımından mevcutsa, o kitapların isimleri de aşağıda kitap adlarının yanında verdiğimiz harflerle ve bu meselenin zikredilen fetvâ kitabının kaçınıcı meselesi olduğu da rakam konularak gösterilmiş ve böylece tekrarlardan kaçınılmıştır. Fihristin sonunda; adı geçen kitaplarda alışla gelen yerleri dışında kaydedildikleri için, hangi bölümde aranıp bulunacağı bilinemeyen meseleler ise, tekrar yazılıp asıl yerine işaret edilmiş ve matematiksel işlem yapmayı gerektiren meselelerin kaidesi de kolayca anlaşılabilir şekilde düzenlenmiştir. Diyet için verilecek altın ve gümüşün tedavüldeki paralarla karşılıkları, eşyanın misli ve kıyemî olanlarının belirlenmesi, şartla fâsid olup olmayan akitlerin beyanı başlıkları altında da önemli bilgiler özetlenmiştir.

Bu mecmuada özet halinde bir araya getirilen ve “Kütüb-i sitte-i mu‘tebere-i mütedâvile” (çok kullanılan muteber altı kitap) diye anılan kitaplar şunlardır: 1. *Netîceti’l-Fetâvâ* (N), 2. *Fetâvâ-yı* (Çatalcalı) *Ali Efendi* (A), 3. *Behceti’l-Fetâvâ* (B), 4. *Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi*, (H) 5. *Fetâvâ İbn Nüceym* (C), 6. *Fetâvâ-yı Feyziyye* (Feyzullah Efendi) (F).

Bursalı M. Tahir’in ifadesine göre on binden fazla fetva içeren⁷⁸ *Hulâsati’l-ecvibe*’deki fetvaların önemli bir kısmı Nevzat Akaltun tarafından *Fetvâlar Mecmuası* adı altında hazırlanan şu üç ciltlik kitap çalışmasında sadeleştirilmiştir: 1. *İslâm Fıkhi ve Hukukuna Ait 1099 Fetva* (Ankara: Mevlâna Kitabevi, 1974); 2. *1392 Fetva Fetvaların Özî: Hülsat-ül Ecvibe* (1099 Fetva’nın 2. cildi) (M. Sadık Aydın ile birlikte, Ankara: Elif Matbaası, 1975, 1976); 3. *1071 Fetva* (1099 Fetva Kitabının 3. cildi) (Ankara: Mevlana Kitabevi, 1976). Yine Akaltun tarafından hazırlanan *İslâm Hukûku’nda Nikâh, Evlenme, Talâk, Yemîne Ait Sual-Cevap ve Fetvalar* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970) adlı bir diğer çalışmada, diğer bazı kaynaklar yanında *Hulâsati’l-ecvibe*’den de fetvalar nakledilmiştir.

78 Aynı yer.

20. *Melceü'l-müftîn fi vâkıâtı'l-müsteftîn*: Manisalı Evliyazâde Ali b. İbrahim (ö. 1301/1884),⁷⁹ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe nr. 3218, 1b-427a. Kitabın baş kısmında Medine kadı yardımcısı Seyyid Muhammed Saîd Zîver imzalı 1271 (1854-55) tarihli bir takriz yer almaktadır.

Evliyazâde eserin Arapça olarak kaleme aldığı mukaddimesinde müftülük görevine atandığı ve fetva talepleriyle karşılaştığı vakit *Behcetü'l-fetâvâ*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi ve Fetâvâ-yı Rüşenî*⁸⁰ adlı eserleri gözden geçirdiğini, hepsinin de pek çok faydalı bilgiler ve oldukça ilginç meseleler içerdiğini gördüğünü belirttikten sonra ancak bazısındaki meselelerin uygun yerlerinde olmadığından, bazısının meselelerine mesnet teşkil eden nakillerin meselelerin hizasında olmayıp dağınık bulunduğu ve bazısının esas bölümlerinin (ebvâb) müteferrik (tâlî) konular içermesi nedeniyle, meselelerine kolayca vâkıf olunamadığı için ehil insanların müracaatları daha kolay ve daha yararlı hale gelsin diye bu dört fetva kitabını bir kitapta toplamayı ve meseleleri uygun yerlerine yazmayı, nakilleri meselelerin hemen peşine kaydetmeyi ve bunun yanında başvurmak isteyenlerin işlerini kolaylaştırmak ve asıl meseleleri tâli meselelerden ayırmak ve dağınıklaktan kurtararak aralarını uzlaştırmak için bâblar ve alt başlıklar ilâve etmek suretiyle yapmak istediğini, var gücüyle gerçekleştirmeye çalıştığını bu hedefe sonunda ulaştığını ifade eder.

Eser, Abdürrahim Efendi'nin besmele ile işe başlamak gerektiği hususundaki fetvasıyla başlar. Hemen ardından, *Behcetü'l-fetâvâ*'da olduğu gibi "*el-Mesâilü'l-müteallika bi'l-i'tikâdât*" başlığı altında adı geçen eserden inanç konularıyla ilgili fetvalar ve Arapça nakiller kaydedilmektedir. Eserin başından vr. 103b'ye kadar nakillerin sonlarında "*Behce*",

79 İsmi tam olarak Manisalı Evliyazâde Hacı Ali Rıza b. İbrahim olup Manisa'da müftülük ve müderrislik yaptı. *Risâle-i Hamdele* (Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 435, 115b-118a vr.), *Risâletü'l-İmtihân*, *Risâle fi'l-Ferâiz* adlı eserleri vardır. *Melceü'l-müftîn fi'l-fetâvâ*'nın dört ciltlik bir nüshasının Manisa fetvahânesinde mevcut olduğu kaydedilmektedir. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 777; *OM*, c. I, s. 248 ve c. II, s. 61.

80 Bursalı Mehmed Tahir *Fetâvâ-yı Rüşenî*'nin, 1148'de (1735) vefat eden Akhisar'da medfun Veliyüddin-i Aydınî'ye ait olduğunu ve bu zâtn devrinin geçerli ilimlerine dair eserler okuduktan (ikmâl-i nüсах) sonra hayat boyu Akhisar müftülüğü görevini yürüttüğünü belirtir ve *Fetâvâ-yı Rüşenî* ismiyle bir cilt üzere mürettep fetâvâsının birer nüshasının Manisa ve Kırkağaç fetvahânelerinde bulunduğunu kaydeder. Bkz. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, c. II, s. 51 ve 63. Recep Cici ise; bu zâtu, Şair Ahmed Paşa'nın babası II. Murad devri kazaskerlerinden Veliyüddin b. İlyas el-Hüseynî ile karıştırmıştır. Bkz. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluşta Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 280; krş. Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 217.

“Ali Efendi”, “Rûşenî” ve “Netîce” ibareleri kullanılırken buradan itibaren B, N, A, Ş rumuzları kullanılmıştır. Türkçe fetvalardan sonra Arapça nakillere, kaynakları sonlarında belirtilmek suretiyle yer verilmektedir.

21-22. *Mecmûa-i Cedîde*: Mehmed Nûrî (İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1299/1882) ve *Îlâveli Mecmûa-i Cedide*: Yakovalı Hacı Ali el-Murtaza b. Zübeyr (Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı Matbaası, 1326-1329).

Fetvahânedeki ilmî komisyon tarafından “*Mecmûa-i Cedîde*”⁸¹ adlı mecmuaya kaydedilen sonraki şeyhülişlâmlara ait fetvalar, önce *Mecmûa-i Cedîde* adıyla ve nakilleriyle birlikte yayımlanmış; ancak bunun mevcudu kalmayınca fetvahâne müsevvidlerinden Yakovalı Hacı Ali el-Murtaza, Şeyhülişlâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin izniyle, sonradan birikmiş fetva sûretlerinin Arapça nakillerini de ekleyerek eseri *Îlâveli Mecmûa-i Cedîde* adıyla yeniden neşretmiştir.⁸² Yakovalı; mecmuanın oluşum safhalarını, *Mecmûa-i Cedîde*’ye basıldığı dönemde fetvâ emîni olan Mehmed Nuri Efendi tarafından yazılan önsözde verilen bilgileri de kaydederek eserin yeni baskısının önsözünde ayrıntılı biçimde anlatır. Buna göre, öteden beri her gün meydana gelen hâdiseler hakkında fetvahânedeki fetva talep edildiğinde Türkçe muteber fıkıh kitaplarından olan mütedavil fetâva kitaplarında hâdiseye uygun fetva sureti bulunamayınca hakkında fetva istenen hâdisenin meselesi, güvenilir Arapça nakillerden araştırılarak aynına rast gelindiğinde Türkçe’ye tercüme olunarak o hâdiseye münasip bir fetva sureti kaleme alınıp şeyhülişlâmlığa takdim edilip şeyhülişlâmın imzasından sonra fetvahâneye iade edilince müsevvidler tarafından mukabele olunduktan sonra fetvahânedeki mahfuz, yeniden tertib olunan fetvâ kaydına mahsus *Mecmûa-i Cedîde* adlı mecmuaya kaydolunmak fetvahânece eskiden beri takip edilen bir usul olduğu bilinmektedir. Hayli zamandan beri bu kurala riayet olunmakta olduğundan o zamana kadar Türkçe pek çok fetva suretleri birikmiş, hatta söz konusu mecmua kendisini fetva kitaplarından büyük bir kitap şeklinde göstermiştir. Fakat bu suretlerin bazısı nukûlüyle beraber yazılmış ise de çoğunluğunun nukûlü yazılmadığı ve yazıldığı zaman ise istifadece daha mükemmel hale geleceği düşünüldüğünden fıkıh ilminde maharet ve yeterli malumatı

81 Bursalı Mehmed Tahir, muahharan (yakın zamanlarda) her yeni toplanan fetvalara *Fetvâ-yı Mecmûa-i Cedîde* adı verildiğini kaydeder. Bkz. *OM*, c. II, s. 62.

82 Fahrettin Atar, “Fetva”, *DİA*, c. XII, s. 495; Ferhat Koca, *Şeyhülişlâm Musa Kâzım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, s. 139-141. Ansiklopedi maddesinde, müellifin memleketi Kosava-İpek kazası Yakova yanlışlıkla Yalova olarak zikredilmiştir.

bulunan 5-6 kadar zattan oluşan bir ilmî komisyon teşkil edilerek talep edilen nukûlün araştırılıp yazılması zımında sâbık Şeyhülislâm Üryânîzâde merhûm Ahmed Esad Efendi tarafından fetva emînliği görevinde bulunan Mehmed Nuri Efendi'ye emir verilmiş ve derhal adı geçen şahıs tarafından gösterilen gayret ve himmet neticesinde kısa zamanda söz konusu nukûl bulunup her fetvanın altına yazılıp *Mecmûa-i Cedide* asıl ismiyle basılarak halkın istifadesine sunulmuştur. Ancak az bir süre içinde tükenmesi üzerine eseri elde etmek isteyenler tarafından sürekli aranmakta olması cihetiyle gerek bu sebepten ve gerek adı geçen mecmuanın basım tarihi olan 1299 (1882) tarihinden bu yana 29 sene zarfında eskisinden üç misli daha fazla fetva suretleri tercüme ve ilâve ve bunların da çoğunluğunun nukûlünün yazımı terkedilmiş olduğundan hâlâ bilfiil şeyhülislâm olan Musa Kâzım Efendi'nin müsaadesiyle sadece kamu yararına bir katkıda bulunmak emeliyle Yakovalı tarafından fıkıh kitapları araştırılıp her fetvaya münasip birer nakil bulunarak fetvahânece tasdik ve kabulden sonra altlarına yazılmış ve ilgili olduğu bölüme eklenmiş ve aslı ismiyle *İlâveli Mecmûa-i Cedide* adı verilmiştir.

Mecmuada yer alan fetvalar, genelde, Türkçe olmakla birlikte bazı Arapça fetvalar da bulunmaktadır.⁸³ Bu mecmuada klasik dönemden Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi gibi bazı şeyhülislâmınların fetvalarına yer verilmişse de, asıl itibarıyla 1745-1918 arasında, yani Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (ö. 1162/1748) ile Musa Kâzım Efendi (ö. 1338/1920) ve bu ikisi arasında görev yapmış 25 civarında şeyhülislâmın fetvaları yer almaktadır.⁸⁴

23. *Cerîde-i İlmîyye*: Meşihat makamınca 3 Receb 1332 – 1 Safer 1341 (28 Mayıs 1914 – 23 Eylül 1922) tarihleri arasında 79 sayı çıkarılmış olan *Cerîde-i İlmîyye* dergisinde “Fetâvâ-yı Şerîfe” başlığı altında fıkıhın çeşitli konularıyla ilgili dönemin şeyhülislâmının veya baş müsevvîdin imzasını taşıyan fetvalar yayımlanmıştır.⁸⁵ 37-39., 42-47. ve 69. sayılarda fetva yayımlanmamıştır. Dergide fetvâları yayımlanan şeyhülislâmınlar şunlardır:

1. Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (16.3.1914-6.5.1916).⁸⁶ İlk 22 sayıda, “Hayri” imzasıyla.

83 Meselâ bkz. s. 201-204, 207-208, 215, 217-219, 235, 243-254.

84 Bu şeyhülislâmınların isim listesi için bkz. Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi*, s. 141.

85 Nesimi Yazıcı, “*Cerîde-i İlmîyye*”, *DİA*, c. VII, s. 407-408; Ferhat Koca, “Fetvahâne”, *DİA*, c. XII, s. 499.

86 Mehmet İpşirli, “Hayri Efendi, Mustafa”, *DİA*, c. XVII, s. 62-64.

2. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi. 22-36. sayıları arasında “Ketebehû el-fakîr Mûsâ Kâzım ufiye anh” imzasıyla.
3. Reîsülmüsevvidîn (Fetvahâne-i Âlî baş müsevvidi) Ahmed Esad. 48-49. sayılar.
4. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (4.3.1919-30.9.1919, 31.7.1920-17.10.1920). 50. ve 63. sayılarda “Ketebehû el-fakîr Mustafa Sabri et-To-kâdî afâ anhu'l-Hâdî” imzasıyla.
5. Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi (11.11.1918-3.3.1919, 2.10.1919-2.4.1920).⁸⁷ 51-58. sayılar arasında “Ketebehû el-fakîr ileyhi Teâlâ İbrahim el-Haydarî. Ufiye anh” imzasıyla.
6. Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Efendi (5.4.1920-30.7.1920).⁸⁸ 58-62. sayıları arasında “Ketebehû el-fakîr Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah. Ufiye anhümâ” imzasıyla.
7. Şeyhülislâm Mehmed Nûri Medenî Efendi (27.9.1920-4.11.1922).⁸⁹ 64-79. sayıları arasında, “Ketebehû el-fakîr Tarsûsîzâde Mehmed Nûri Medenî. Ufiye anhümâ” imzasıyla (69. sayıda fetva yoktur).

İsmail Cebeci “Ceride-i İlmiyyede Yer Alan Fetvalar” adıyla yaptığı yüksek lisans çalışmasında (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), bu dergide yayımlanmış olan fetvaları derlemiş ve oldukça faydalı ilmî tahlillerde bulunmuştur. Bu çalışmada, yukarıda isimleri sıralanan şeyhülislâmlara ve reîsülmüsevvidîn Ahmed Esad’a ait 2302 fetva latinize edilmiştir.

Bir çok şeyhülislâm ve müftünün fetvalarını derleyen daha başka mecmualar da bulunmaktadır. Meselâ Kâtib Câfer diye tanınan biri tarafından *Mecma’u'l-fetâvâ* (Beyazıd Devlet, Beyazıd, nr. 7919, vr. 42b-43a) adıyla derlenen mecmua bunlardan biridir. Aynı mecmua içerisinde bulunan aynı hatla yazılı bir sonraki risâlenin istinsâh kaydı olan Şevval 1007 (Mayıs 1599) tarihinden XVI. yüzyıl sonlarında derlendiği anlaşılan ve eserin başından iki sayfasının mevcut olduğu bu nüshanın mukaddimesinde belirtildiğine göre Kâtib Câfer, Belgrad müftüsü iken İstanbul’a giderken Morava nehrinde boğularak vefat eden Ali Çelebi Efendi ile diğer büyük kadıların ve âlimlerin (mevâli-yi izâm ve ulemâ-i kirâm) fetvalarını derleyip fıkıh kitapları sistematığıne göre düzenlemiştir. Kitâbü’s-Salât ile başlayan eserde fetvaların sonlarında kime ait oldukları belirtilerek Arapça nakilleri kay-

87 Mehmet İpşirli ve Kemal Beydilli, “İbrahim Efendi, Haydarîzâde”, *DİA*, c. XXI, s. 297-298.

88 Mehmet İpşirli, “Dürrîzâde Abdullah Beyefendi”, *DİA*, c. X, s. 36.

89 Tahsin Özcan, “Mehmed Nûri Efendi”, *DİA*, c. XVIII, s. 503-504.

dedilmektedir. Mevcut kısımdaki fetvaların çoğunluğu Ebussuûd'a ait olmakla birlikte Belgrad müftüsü Ali Efendi (5 fetva) ile yine Belgrad müftüsü Mahmûd Efendi (2) imzalı fetvalar da bulunmaktadır. *Fetâvâ Mecmûası* (TSMK Revan Köşkü Kitaplığı, nr. 674, 149 vr.) adını taşıyan bir başka nüshada Kâdihân, Ebussuûd, Ali Efendi, Yahya Efendi fetvalarından seçmeler yapılmış; ⁹⁰ *Mecmûa-i fetâvâ* (TSMK Bağdat Köşkü Kitaplığı, nr. 105, 424 vr.) adını taşıyan bir mecmua ise muhtelif şeyhülislâmlar tarafından verilmiş fetvaların toplanmasıyla vücade gelmiş bir mecmuadır.⁹¹

c. Şeyhülislâm Monografıları

1. *Fetâvâ-ı Mevlânâ Arab*: Molla Arab,⁹² Mevlânâ Alâeddin Ali el-Arabî el-Halebî (ö. 901/1496),⁹³ Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 585, 1b-107b; Milli Kütüphane Başkanlığı, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., nr. 457, 138 vr.⁹⁴

Daha önce literatüre geçmemiş olan bu eserin varlığından, bu çalışmamız sırasında haberdar olduk. Şimdiye kadar Osmanlı şeyhülislâmlarına ait olarak bilinen mecmualardan daha eski olması hasebiyle tarihî kıymeti çok büyük olan bu mecmua, hem Osmanlı hukuk tarihi ve sosyal yapısı ve hem de Osmanlı fetvasının mahiyeti ve gelişim tarihi açısından oldukça önemli bir belge niteliğindedir. İlk sayfasının başında “*Hâzihî sûretü'l-fetâvâ es-sâdira min Mevlânâ el-Arab - Sellemehullâhu - fî zemâni iftâihî*” (Müftülük görevi sırasında Mevlana Arab'ın verdiği fetva suretleridir) denilmekte ve fetva sonlarında da “*Kezâ eftâ Mevlânâ el-Arab. Sellemehullâhu*” ibaresi kullanılmaktadır. Mukaddimede kâtibin Mevlânâ Arab için sıraladığı elkab, Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesinde ferman ve resmî yazışmalarda şeyhülislâmlar için kullanılması emredilen elkabla⁹⁵ oldukça benzer olduğu gibi; “müftî-yi zemân

90 Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 104.

91 Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 103.

92 Mecdî, onun hakkında “Müftî Molla Arab” tabirini kullanmaktadır. Bkz. *Hadâiku'ş-Şakâik*, s. 176. Kendisinin *Müşkilâtü Fütûhâti Muhyiddin el-Arabî* adlı eserinin başında da, “Mevlânâ Arab müftî Kostantîniyye el-Uzmâ” tabiri yer almaktadır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1371, vr. 38b).

93 Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Ahmed Subhi Furat (nşr.), İstanbul, 1985, s. 150-155; Mehmet İpşirli, “Alâeddin Arabî Efendi”, *DİA*, c. II, s. 319.

94 Mevlânâ Arab'a ait olduğu belirtilen ikinci nüsha, www.yazmalar.org adresinde verilen katalog kayıtlarında, *Mecmû'a-i Fetâvâ* ve dili Arapça olarak kaydedilmekteyse de, her iki nüshanın ilk cümlesi aynıdır. Zikredilen adreste verilen nüshanın ilk cümlesi de Türkçe “bilgil ki” ifadesiyle başlamaktadır.

95 Krş. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 204; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 330.

hazretleri” tabiri ile “*efdal*” (en üstün, en erdemli) ve “*a’lem*” (en bilgili) tabirleri de, ulemanın reisi olmak hasebiyle Osmanlı diplomatik yazışmalarında şeyhülislâmları ifade için kullanılmaktadır. Elimizdeki nüshanın istinsâh tarihi bulunmamakla birlikte yazısından ve kâğıdından oldukça erken döneme ait olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Bütün bu ip uçları ve deliller, bu mecmuanın Molla (Mevlânâ) Arab diye de bilinen Şeyhülislâm Alâeddin el-Arabî’ye aidiyetini tevsik etmektedir.

Arapça olan hamdele ve salve kısmından sonra adı bilinmeyen bir şahıs tarafından derlenen bu mecmuaya yazılan mukaddimede: “Bilgil ki bu mecmûa-i mübârek, efdalü ulemâi’l-müteverriîn ve a’lemü fudalâi’l-mütebahhirîn, yenbûu’l-fazli [v]el-mekârim ve’l-ahlâk, el-muhtass bi-mezîdi avâtufi’l-Meliki’l-Hallâk a’nî bihî mevlânâ ve min külli’l-vücûh a’lânâ ve evlânâ Mevlânâ Arab’ın -zâdehullâhü Teâlâ fi’d-dâreyn ta’zîmen ve tekrîmen- fetvâları sûretidir ki dâi-i fakîr cem’ eylam, tâ ki tâlibler müstefîd olub müşârün ileyh müftî-yi zamân hazretlerini ve kâtib-i zelîl ve garîk-i isyân ve alîli evkât-i şerîfelerinde hayır duâla zikr eyleyeler. İllâ bu kadar var ki gayr-i müretteb ve gayr-i mübevvedir. Zira ki yevmen fe-yevmen vâki oldukça cem’ olunmuşdur. Pür bu sebebden her mes’ele işitmekle ketb olunub tamâm oldu.”

Kâtibin de mukaddimede belirttiği üzere fetvalar soruldukça her günün fetvası kaydedilerek mecmua meydana getirilmiş olduğu için eser diğer fetva mecmuaları gibi fıkıh sistematiğine göre düzenlenmemiş, fetvalar muhtelif konulara ait olarak birbiri peşine sıralanmıştır. Yalnız “Mes’ele” kelimesinin ardından fetvanın fıkıh hangi bölümüne ait olduğu Arapça olarak zikredildikten sonra soru ve peşinden “el-Cevâb” denilerek sorunun cevabı kaydedilmektedir. Fetva sonlarında “*Kezâ eftâ Mevlânâ el-Arab. Sellemehullâhu*” yahut kısaca “*Kezâ eftâ*” ibareleri yer almakta, pek çok fetva da ise imza yerine geçecek bir ifade bulunmamaktadır. Fetvaların bir çoğundan sonra ayrıca *el-Hidâye, el-Hulâsa, Fetâvâ-yı Kâdîhân, Câmî’u’l-Fusûleyn* gibi mutemet kaynaklardan Arapça nakiller verilmektedir. Fetvalar her ne kadar “Mes’ele-el-Cevâb” formülüne göre verilmiş ise de, üslup ve yazım tekniği bakımından oldukça problematiktir. “Mes’ele” kelimesi, mecmuanın ortalarından itibaren “m” rumuzuyla gösterilmiş, Türkçe soruların önemli bir kısmı

96 Belki mecmuada yer alan şu fetva (vr. 105a), dönemini tespitinde bir başka yardımcı unsur olabilir: “M: Vakıf olan yerleri [Fatih] Sultan Muhammed [Mehmed] timar eyledikde Zeyd bir kıt’asın tapulasa, ba’dehû padişahımız vakf-ı mukarrar kılsa vakıf iken tasarruf iden kimesne ile Zeyd nizâ eylese ‘Tapulu yerimdir’ dise, imtinâ itse virmese şer’an hüküm ne ola? el-Cevâb: *Lâ yültefetü ilâ kelâmi Zeyd’in*” (Zeyd’in sözüne iltifat edilmez).

Arapça olarak cevaplandırılmıştır. Öte yandan, mukaddimenin son cümlesinde her meselenin işitildiğinde yazıldığı ifade edilmesi; fetvaların yazılı olarak cevaplandırılmadığı, dolayısıyla yazılı bir metne bakılarak mecmuaya kaydedilmedikleri gibi bir izlenim doğurmaktadır. Mecmuada dönemin sosyal ve hukukî yapısına ışık tutan bir çok fetvanın⁹⁷ yanı sıra; Mevlânâ Fahreddin, Mevlânâ Hüsrev, Mevlânâ Hoca-zâde ve Mevlânâ [Gü]rânî'nin müşterek bir fetvaları (vr. 12a), Şems[eddin Molla] el-Fenârî (vr. 14a) ve Mehmed b. Ahmed el-Akşehrî'nin (vr. 43b) birer fetvası bulunmaktadır. Mecmuanın sonunda Mehmed el-Fenârî'nin bir fetvası (vr. 107a) yer almaktadır. Eğer bu zat meşhur Molla Fenârî olmayıp onun torunlarından ve Kanunî dönemi şeyhülislâmlarından olan Mehmed el-Fenârî ise bu fetva muhtemelen sonradan eklenmiş olmalıdır.

2. *Fetâvâ*: Kemalpaşazâde [İbn Kemal] Şemseddin Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534).⁹⁸

Kemâlpaşazâde'nin Türkçe fetvalarını içeren ve farklı biçimlerde ve hacimlerde derlenmiş müstakil mecmualar bulunduğu gibi⁹⁹ onun bir kısım fetvaları da İbnü'l-Edhemî, Lâli Saruhânî (ö. 971/1563) ve İskilipli Veli Yegân b. Yusuf (ö. 998/1590)¹⁰⁰ tarafından derlenen ve devrin ünlü şeyhülislâmlarının fetvalarından seçmelerin yer aldığı mecmualarda da bulunmaktadır. M. Esad Kılıçer; "Kemâlpaşazade'nin Âile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları" [*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1973, sy. 19, s. 83-95] adlı makale çalışmasında, İbn Kemal'in aile hukukuyla ilgili 63 fetvasını yayımlamıştır. Ertuğrul Ökten de, İbn Kemal'in fetvalarına dayalı olarak Osmanlı toplum ve devlet düzeni hakkında bir yük-

97 Bu tür fetvalara bir örnek (vr. 49b): "Bir vâiz va'zında 'Halvetîler Deccâldir, şeytanlardır ve şeytânilerdir ve tacları dahi bid'atdır, mekrûhdur; belki harâmdır' dise ve 'hem sultan-ı enbiyâ tac giymedi ve kara sarınmadı ve giymedi' dise şer'an bu akvâl diyene ne lâzım ola? el-Cevâb: *Yekfuru ve tebînü imraetüh* (Kâfir olur ve karısı bâin talâkla boş olur). m. Mes'ele: Böyle diyen vâiz bir kimesne dâl ve mudilldir dise şer'an bu kimseye ne lâzım ola? el-Cevâb: Yuazze[r]" (Ta'zir cezasına çarptırılır). Mevlânâ Arab'ın Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Şeyh Alâeddin Ali'ye intisap etmesi ve şeyhin bazı hareketlerinin hoş karşılanmayarak Manisa'ya sürülmesi üzerine, şeyhi müdafaa edip yanından ayrılmak istemeyince birlikte sürgüne gönderilmeleri (*eş-Şakâik*, s. 152; İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", *DİA*, c. II, s. 319), bu fetvayı daha bir anlamlı hale getirmektedir.

98 Ş. Turan, Ş. Özen, İ. Çelebi ve M. A. Y. Saraç, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. XXV, s. 238-247.

99 Yazmaları için bkz. Nihal Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, 1966, sy. 6, İstanbul, s. 77.

100 Veli b. Yusuf'un İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde (nr. 178) bulunan *Mecmûatü'l-fetâvâ* adlı derlemesinde Kemalpaşazâde'ye ait 421 adet fetvanın geçtiği varak numaraları için bkz. Pehlül Düzenli, "Meşihat Fetvâları", s. 23-24.

sek lisans tezi hazırlamış ve metnin sonuna, İbn Kemal'in konuyla ilgili fetvalarının tıpkıbasımını yapmıştır (*Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of Ibn Kemal*, Bilkent University, The Institute of Economic and Social Sciences, 1996).

3. *Fetâvâ*: Sa'dî Çelebi, Sâdullah b. İsa b. Emirhan el-Kastamonî (ö. 945/1538).¹⁰¹

Sa'dî Çelebi'nin orijinal fetvalarını içeren bir nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümünde (nr. 1073) bulunmakta ve ikisi Ebussuûd Efendi'ye ait 224 fetva içermektedir. Ayrıca Türkçe fetvalarını içeren ve farklı biçimlerde ve hacimlerde derlenmiş müstakil mecmualar¹⁰² bulunmaktadır. Bir kısım fetvası da; İbnü'l-Edhemî, Lâlî Saruhanî ve İskilipli Veli Yegân b. Yusuf tarafından derlenen ve devrin ünlü şeyhülislâmlarının fetvalarından seçmelerin yer aldığı mecmualarda bulunmaktadır.

4. *Fetâvâ-yı Ebussuûd*: Ebussuûd Efendi (şeyh. 952/ 1545 - ö. 982/1574).¹⁰³

Osmanlı tarihinde en uzun süreli şeyhülislâmlık makamında bulunmuş olan Ebussuud Efendi'nin fetvaları çok büyük yekun tutmaktadır. Daha hayatta iken, sadece onun fetvalarını içeren çeşitli derlemeler yapılmıştır. Fetvalarının bir kısmı, başka şeyhülislâmların fetvalarıyla birlikte karma olarak derlenen bir çok eserde de bulunmaktadır. Bunun yanında bazı özel konulara ilişkin uzun fetvaları, risâleler şeklinde mecmualara kaydedilmiş ve ayrıca çok yaygın biçimde müstakil ya da mecmua şeklindeki yazma eserlerin başlarına, sonlarına ve sayfa kenarlarına not edilmiştir. Biz burada öne çıkan bazı mecmuaları zikretmekle yetineceğiz.

- a. *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*: Sadece Ebussuûd Efendi'nin fetvalarını içeren en kapsamlı koleksiyon Bozanzâde tarafından hazırlanmıştır.¹⁰⁴

101 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, s. 443-445; *İlmiye Salnâmesi*, s. 355.

102 Katalog bilgilerine göre bazı nüshaları: Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 439, 107 vr.; Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 1173, 75-90 vr.; Süleymaniye Ktp., Saliha Hatun, nr. 112, 115-140 vr.; Esad Efendi, nr. 3547, 28-31 vr.; Hacı Mahmud Ef., nr. 2680, 69a-b vr. Son nüshada Sa'dî Çelebi'ye ait yalnızca Muhyiddin İbn Arabî'yi tekfir eden Arapça bir fetva bulunmaktadır.

103 Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, c. X, s. 365-371. Ebussuûd Efendi'ye ait fetva mecmuaları hakkında bilgi için bkz. Akgündüz, "*Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*", *DİA*, c. XII, s. 441-443.

104 Nüshaları: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1028; Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., nr. 175. Akgündüz, bu mecmua ile ilgili olarak, "diğerlerinden farkı, içinde başka şeyhülislâmlara ait herhangi bir fetvanın bulunmayışı ve Ebüssuûd'a aidiyetinin kesin oluşudur" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bkz. a.g.m., c. X, s. 442.

Ancak en çok yaygın olanı Ebussuûd'un fetva katibi olan Veli b. Yusuf el-İskilibî (ö. 998/1590) tarafından hazırlanan¹⁰⁵ ve çoğunlukla Ebussuûd Efendi'nin fetvalarını içermekle beraber Kemâlpaşazâde, Çivizâde Mehmed Efendi, Sa'dî Çelebi, Ali Cemâlî Efendi gibi şeyhülislâmların ile bazı müftü ve müderrislerin de fetvalarını içeren mecmuadır. Bu mecmuada Arapça nakiller, bazı fermanlar ve ulemanın ilmî tartışmalarına dair tarihî bilgiler de yer almaktadır. Karatay'ın verdiği bilgiye göre Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde [TSMK] bulunan (Ahmed III Kit., nr. 787) *Fetâvâ-yı Ebussuûd* adını taşıyan bir nüshada önce fıkıh meseleleri Arapça izah edilmiş ve Ebussuûd'un Türkçe fetvaları her meseleinin sonuna yazılmıştır.¹⁰⁶

b. *Mecmûatü'l-fetâvâ*: Çorlulu Sinan b. Ramazan, Beyazıt Ktp., Beyazıt, nr. 2757, 0b-340b (Başında: *Kitâbü'l-Fetâvâ li-Ebissuûd ve İbn Kemâl Paşa*).

Çorlulu Sinan Efendi, Ebussuûd Efendi'nin uzun müddet danışmendlerinden olduğunu ve yazdığı tefsirin asıl müsveddesinin temize çekilmesi hizmetini kendisine teklif buyurduğunu ve *Tefsir*'ini Sultan Süleyman'a arzeden Ebussuûd Efendi'nin sultandan taltif gördüğünü¹⁰⁷ ve kendisinin de daha sonra kadı olduğunu anlatır. Hizmetinde bulunduğu süre içerisinde her gün Ebussuûd Efendi'nin kendi ifadeleri, el yazısı ve imlasıyla kaleme aldığı fetvaları gördüğünü ve onun verdiği cevaplardan bu mecmuayı derleyip en güzel bir üslupla düzenlediğini ve yer yer muteber fetva kitaplarından bazı meseleleri yerlerinden bulup kimini tercüme yoluyla ve kimini de aynı ile mahalline nakledip hangi kaynaktan alındığına işaret ettiğini anlatır. Böylece özellikle dönemin kadılarının çoğunluğuna, bir meseleye gerek duyulduğunda fasıl ve bâbında aynı ile zahmetsiz ve meşakkatsiz bulabilecekleri bir tür hazır helva şeklinde sunduğunu ifadeden sonra bu mecmuadan fetva yaza-

105 Bazı nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1466; Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 151; Esad Efendi, nr. 1097, 1098; İsmihan sultan, nr. 223-226; Şehid Ali Paşa, nr. 1069; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa (I. Kısım), nr. 666; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 178; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 423. Atâî, Veli Yegan'ın biyografisinde bu mecmuadan söz ederek "Gerçekten faydalı ve mühim meseleleri kapsayan bir mecmuadır. Önemli meselelerle ilgili açıklamaları (*ta'likât*) ve kabul edilebilir sözleri vardır" demektedir. Bkz. *Hadâiku'l-hakâik*, s. 314.

106 Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 96.

107 Ebussuûd Efendi 972 yılında *Tefsir*'ini bitimine yakın Sultan Süleyman'a arzeden padişah, 200 akçelik maaşına 300 akçe zam yaptı. Şaban 973'te tefsir tamam olup padişaha arzedenince de maaşına 100 akçe daha zam yapıp kendisine yazlık ve kışlık samur kürk hediye edilmiştir. bk. Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1103/1691), *Telhîsü'l-be-yân fi kavânin-i Âl-i Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 199.

cak olanlara tahrif etmeden yazmalarını, yazdıktan sonra tekrar gözden geçirip “olur”u “olmaz” ve “olmaz”ı “olur” diye yazmaktan sakınmaları uyarısında ve gördükleri hataları düzeltmeleri ricasında bulunur.

c. *Ma'rûzât*:¹⁰⁸ Ebussuûd Efendi'nin muhtelif zamanlarda Kanûnî Sultan Süleyman'a arz ederek onun onayını aldığı fetvalardan oluşan mecmuadır. Padişahın iradesi alındığı için kadıları bağlayan ve uyulması zorunlu hale gelen bu fetvalar; muhtemelen Ebussuûd Efendi'nin ölümünden sonra bir araya getirilerek yürürlükte kalması için, Şeyhülislâm Hâmid Efendi tarafından II. Selim'e yeniden arz edilerek padişahın onayına sunulmuştur. *Millî Tettebbûlar Mecmûası*'nda eksik bir nüshası yayınlanan eserin tam nüshası, Almanca tercümesiyle birlikte Paul Horster ve Ahmet Akgündüz tarafından yayımlanmıştır.¹⁰⁹ Bu son yayımlanan nüshada altmış beş fetva yer almaktadır.

d. *Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı: Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre: Fetâvâ-yı Ebussuud Efendi*, M. Ertuğrul Düzdağ (der.), İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972, 1983; İstanbul : Şule Yayınları, 1998. Bu çalışmada Millet (Ali Emîri, nr. 80) ve Beyazıt Devlet (nr. 2757) kütüphanelerinde bulunan Ebussuûd'a ait iki fetva mecmuası, yeniden düzenlenerek yayımlanmıştır. Ebussuûd Efendi'nin mevcut fetvalarının oldukça kısmî bir derlemesi olup yalnızca 1001 fetva içeren bu çalışma, geniş hacimli fetva mecmualarının henüz neşredilmemiş olması sebebiyle, günümüzde Osmanlı hukuku ve Ebussuûd üzerine yapılan çalışmaların temel kaynağı haline gelmiştir.

e. *Fetvalar*: Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Muzaffer Arabul (der.), İstanbul 1978, 99 s.

f. Şahit Yaşmak, “Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Bir Fetva Mecmuası”, Bitirme Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, 1980, 110 s.

Modern dönemde fetvaları üzerine en çok çalışılan şeyhülislâm, hiç kuşkusuz, Ebussuûd Efendi'dir. Onun fetvaları yarım asra yakın bir zamandır Batılı araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Friedrich Selle, *Prozessrecht des XVI. Jahrhunderts im osmanischen Reich*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962) adlı çalışmada Ebussuûd'un fetvalarını içeren

108 Bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, “Ma'rûzât”, *DİA*, c. XXVIII, s. 72-73.

109 “Osmanlı Kanunnâmeleri”, *Millî Tettebbûlar Mecmûası*, 1913, sy. 2, s. 337-348; Paul Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im XVI. Jahrhundert. Die “juristischen Darlegungen” (Ma'rûzât) des schejh ül-Islam Ebû Su'ûd (gest. 1574)*, Stuttgart: Verlag von W. Kohlhammer, 1935; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul: Fey Vakfı, 1992, c. IV, s. 35-75.

Veli b. Yegan mecmuasının edebü'l-kâdî, şehâdet, vekâlet ve dava bölümlerini Latin hareflerine aktararak Almanca'ya tercüme etmiştir. Mario Grignaschi, "La valeur du témoignage des sujets non-musulmans (dhimmi) dans L'Empire Ottoman" (*Recuels de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions*, 1963, Brüksel, sy. 18, s. 211-323) başlıklı makalesinde, Ebussuûd Efendi'nin fetvalarından hareketle Osmanlı'da zimmî hukukunu incelemiştir. Ebussuûd üzerine son yıllarda yapılan oldukça önemli bir kitap çalışması ise Colin Imber tarafından *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*¹¹⁰ (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997)¹¹¹ adıyla gerçekleştirilmiştir. Imber; çalışmasında, XVII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve modern tarihçilerin sıklıkla tekrar ettikleri Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ebussuûd Efendi'nin seküler hukuku şeriatla uyumlu hale getirdiği ve neticede ideal bir İslâmî hukuk sistemi yarattığı tezinin geçerliliğini sorgulamak üzere, hukukun beş alanı (sultan ve hukukî egemenlik, toprak mülkiyeti ve vergi, vakıflar, evlilik ve aile, suçlar ve haksız fiiller) ile ilgili önce İslâmî ve özellikle Hanefî hukuk geleneğinde en önemli görülen kuralları ve kavramları, ardından da, söz konusu meseleye ilişkin Ebussuûd'un fetvalarını ve diğer yazılarını kısa tahlille vermiştir. Yazar kitabın amacını "Ebussuûd'un fetvaları ve diğer yazılarından yapılmış bir seçkiyi İngilizce çevirisiyle kullanılabilir kılmak ve onları, okuyucuya anlamlı olabilmeleri için, hukukî ve tarihsel bir bağlama yerleştirmek" şeklinde ifade eder.

Türkçe'de de Ebussuûd'un bazı fetvaları üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

M. Tayyib Okıç, "Sarı Saltuk Hakkında Bir Fetva", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 1952, c. I, sy. 1, Ankara, s. 48.; Yusuf Ziya Yörükân, "Bir Fetva Münasebetiyle: Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk", *AÜİFD*, 1952, c. I, sy. 2-3, Ankara, s. 137-160 (Okıç'ın "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva" adlı makalesinin eleştirisi); M. Tayyib Okıç, "Bir Tenkidin Tenkidi" (Yusuf Ziya Yörükân'ın "Bir Fetva Münasebetiyle, Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk" adlı eleştirinin eleştirisi), *AÜİFD*, 1953, c. II, sy. 2-3, Ankara, s. 219-290.

Ali Rıza Sağman, *İstanbul'un Fethi Hakkında Enteresan Bir Fetva: Fâtih, İstanbul'u Nasıl Aldı?*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957. Bu yazıda;

110 Bu eser hakkında bir tanıtım yazısı için bkz. Robert Martin Gleave, *Journal of Christian-Muslim Relations* (9.3.1998).

111 *Şeriatın Kanunu: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, İstanbul, 2004.

İsmail Hami Danişmend'in bir yazısında¹¹² zikredilen Ebussuûd Efendi'nin İstanbul'un sulh yoluyla fethedildiği hakkındaki bir fetvasının, metin tenkidi açısından bir eleştirisi yapılmaktadır. Bu yazıya M. Râif Ogan tarafından bir eleştiri yazılmış ve Sağman da, bu eleştiriye, bir başka çalışmayla cevap vermiştir.¹¹³

A. Süheyl Ünver "Sağlık Üzerine Ebussuud Efendi'nin Bir Kaç Mühim Fetvası", *Önasya*, 1969, yıl: 4, c. IV, sy. 41, Ankara, s. 4. Bu kısa yazıda Ebussuûd Efendi'nin şahsiyetinin büyüklüğü ve din adamının müspet ilimler alanında da bilgi sahibi olmasının önemi vurgulanarak Münih Bayerische Staatsbibliothek Handschriften'de (Cod. Turc. N. 19, vr. 32b-79b) bulunan Ebussuûd Efendi'nin fetvalarını içeren mecmuadan hastalık, sağlık ve kötü alışkanlıklar üzerine kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan on yedi fetvası nakledilmiştir.

Ettore Rossi, "Çelebi' Kelimesi Hakkında Ebu's-Suud'a Atfedilen Bir Fetva", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1954, Ankara, s. 11-14.

M. Tayyip Gökbilgin, "Ebussuud Fetvalarında ve XVI. Asır Şerhiye Sicilinde İsbat ve Şahadet", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1959-1960, c. III, sy. 1-2, İstanbul, s. 117-132.

Hüseyin Algül, "Osmanlılar Devrinde Kıbrıs Seferinin Manevi Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferle İlgili Fetvası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. II, sy. 2, Bursa, s. 37.

Hüseyin Algül, "Ebussuud Efendi'nin Kıbrıs Seferiyle İlgili Fetvasına Tahlili Bir Bakış", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Alimler Sempozyumu* (23-25 Mayıs 1997), Ankara, 1998, s. 304-320.

5. *Fetâvâ*: Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599),¹¹⁴ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2728, vr. 1b-112b.

Eserin kapak sayfasında "Fetâvâ el-merhûm Şeyhülislâm Muallimü's-sultân Sadeddin Mehmed Efendi" ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca "Derûn-i kitabda musattara olan fetâvâ Şeyhülislâm ve Hoca-yı şehriyârî Sadeddin Efendi merhûmun iftâ buyurdıkları es'iledir. Ancak Kitâbü'd-Da'vâ zeylinde üç varaka bi-hasebi'l-iktizâ sebt olunmamağla mahalli beyaz alıkonmuşdur ve tahririnde ihmal olunmaya." (vr. 1a) uyarısı yer almaktadır. Kitâbü't-Tahâre ile başlayan mecmua fıkıh bâbları sistema-

112 İsmail Hami Danişmend, *Türkiyat ve İslâmiyat Tedkikleri Külliyyatı, Birinci Fasikül: Fetvâ mecmualarına Göre İslâm Fıkının Milli Kıymeti*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1956, s. 9.

113 Ali Rızâ Sağman, "Cevâb" a "Cevab" ım, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957.

114 Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, c. XVIII, s. 196-198.

tiğine uygun olarak düzenlenmiş olup sadece fetvalar yer almakta, fetvaların nakillerine yer verilmemektedir.

6. *Fetâvâ-yı Sunullah Efendi*: Şeyhülislâm Sunullah Efendi (ö. 1021/1612), Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 502, vr. 1b-76a, Zilhicce 1111 (Mayıs-Haziran 1700), müstensih: Hacı Mehmed Lutfi; Nazif Efendi, nr. 20/2, ist. 1056/1646; Serez, nr. 1132; Yazma Bağışlar, nr. 1440; Yeni Cami, nr. 678; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 326, 333; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Ktp., nr. 369, 1565.

Kitâbü't-Tahâre ile başlayan mecmua fıkıh bâbları sistematığına uygun olarak düzenlenmiş olup Arapça nakiller bulunmamaktadır. H. Hüsnü Paşa nüshasının kapak sayfasında (vr. 1a), "İzzetlü ve faziletlü Yâverizâde Mehmed Efendi¹¹⁵ hazretleri, merhum Sunullah hazretlerinin fetvâyı şerîfesi hizmetinde iken cem' eyledikleri fetâvâ-yı şerîfedir. Kendi hatt-ı şerîflerinden nakl olunmuştur." açıklaması yer almaktadır. Yine aynı sayfada "İbtidâ imza buyurdıkları fetvaları" denilerek Sunullah Efendi'nin şu ilk şeyhülislâmlık fetvası kaydedilmiştir. "Ehl-i cennetin Rabbü'l-izzetden -celle zikruh- matlûb ve mütemennâsı nedir? el-Cevâb: Selâmün kavlen min Rabbin Rahîm'dir. Ketebehû el-fakîr Sunullah. Ufiye anh."

7. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*: Şeyhülislam Hocaşâde Esad Efendi (1034/1625).¹¹⁶ (İstanbul Müftülüğü, nr. 157).

Bu mecmuanın 273 varaklık birinci bölümü, Esad Efendi'nin birinci şeyhülislâmlık döneminde (2.7.1615-21.5.1622); 98 varaklık ikinci bölümü ise, ikinci şeyhülislâmlık döneminde (4.10.1623-22.5.1625) verdiği fetvaları içermektedir. Her iki bölüm de; klasik fıkıh kitapları tasnifinde tertib edilmiş olup, ikinci bölümün başında belirtildiği üzere bu mecmûada fıkıhın velâ, zebâih, udhiye, eşribe, sayd, meâkıl ve hünsâ olmak üzere toplam yedi konusyla ilgili fetva düşmediği için bunların fihristte yer almadıkları belirtilmektedir. Ayrıca bu nüshada giriş ve Kitâbü't-Tahâre bölümü bulunmamaktadır. Fetvâlar genelde Türkçe olmakla birlikte bazı Arapça fetvalar da yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Kasideczâde bölümünde (nr. 277, vr. 1b-184a, ist. 17 Ramazan 1218 / 31.12.1803, müs. Şa'rânîzâde Hâfız es-Seyyid İsmail İbn Hâfız Abdülkerim) bulunan *Fetâvâ-yı Müntehabe*'nin kapak sayfasında; mec-

115 Sunullah Efendi'den mülâzim olmuş ve çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Selânik kadısı iken 1044 (1635) yılında vefat etmiştir. Şair olan Yâverizâde Kâbilî mahlasını kullanmıştır. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayîü'l-fudalâ*, Abdülkadir Özcan (nşr.), İstanbul, 1989, c. I, s. 20-21.

116 Münir Aktepe, "Esad Efendi, Hocaşâde", *DİA*, c. XI, s. 340-341.

muanın, Şeyhülislâm Esad Efendi'ye ait olduğu,¹¹⁷ onun birinci ve ikinci şeyhülislâmlık dönemlerinde verdiği fetvaları içerdiği ve Esad Efendi'nin Sultan Murad'ın hocası Sadeddin Efendi'nin oğlu olduğu belirtilmektedir (vr. 1a). Müftülük nüshasına göre daha kısa olan bu nüsha, hamdele ve salveleden sonra, dokuz fetvaya yer verilen Kitâbü't-Tahâre ile başlamaktadır. Diğer nüshadan farklı olarak bu nüshada, Kitâbü's-Sayd ve'z-zebâih (139a, 2 fetva) ve Kitâbü'l-Velâ (vr. 40a-41b, 16 fetva) bölümleri de bulunmakta, sayfa kenarlarında Arapça nakiller yer almakta ve fetvaların arası iki çizgi ile ayırt edilmektedir.

8. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*:¹¹⁸ Zekeriyazâde Yahya Efendi (ö. 1053/1643).¹¹⁹

Osmanlı tarihi boyunca, fetvalarına en çok referansta bulunulan birkaç Osmanlı şeyhülislâmından biri olan ve fetva imzalarında, mutlak olarak "Yahya" ibaresi yazıldığında kendisi kastedilen (bazan Minkârîzâde'den ayırt etmek için "Yahya el-Evvel" şeklinde de kaydedilmektedir) Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin fetvaları, onun vefatından sonra muhtelif şahıslar tarafından farklı şekillerde derlenmiştir. Tespit edebildiğimiz bu derlemeler şunlardır:

a. Esîrî Mehmed Efendi b. Abdülhalim el-Bursevî (ö. 1092/1681).¹²⁰ (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1116, 1b-289b vr.; Amcazâde Hüseyin Paşa,

117 Kütüphane fişinde, Şeyhülislâm İbn Ebû İshâk Mehmed Esad b. İsmail b. İbrahim (1096-1166/1685-1753; biyografisi için bkz. Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishâkzâde", *DİA*, c. XI, s. 338-340) adına kayıtlıdır. Ancak kitabın üzerinde böyle bir kayıt bulunmamakta ve vr. 1a'da yukarıda verilen bilgiler yanında Müstakimzâde'den Hocaâde Esad Efendi'nin biyografisi aktarılmaktadır.

118 Eser hakkında bilgi için bkz. Mustafa Yayla, "*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*", *DİA*, c. XII, s. 449-450. Bu esere ait Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan mukaddimesiz bir nüsha (nr. 2056, 1b-400b), kitabın herhangi bir yerinde açık bir ifade olmamasına karşılık, kütüphane kataloğunda Minkârîzâde Yahya Efendi'ye (ö. 1088/1677) ait olarak gösterilmişse de bu nüsha ile Esîrî Mehmed Efendi'nin tertiblediği mukaddimesi bulunan Süleymaniye Kütüphanesi Serez nüshası (nr. 1116) üzerinde şahsen yaptığımız inceleme sonucunda, her iki nüshanın da aynı fetvaları içerdiği, ancak nüshalar arasında fetvaların sıralamasında fark bulunduğu ve ilk nüshanın diğerine göre daha çok sayıda fetva içerdiği anlaşılmıştır. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*'nin kataloglarda zikredilen bazı nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2689, 2690, 9042; Velîyüddin Efendi, nr. 1529; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1412, 3693; Süleymaniye Ktp., A-Tekelioğlu, nr. 821; nr. 95; Carullah, nr. 963; H. Hüsnü Paşa, nr. 311; Hacı Beşir Ağa, nr. 332; Hafid Efendi, nr. 109; İzmir, nr. 248, 249; Kasideczade, nr. 276; Lala İsmail, nr. 109; Nuri Arlasez, nr. 104; Serez, nr. 1134; Şehid Ali Paşa, nr. 1056, 2831; Yeni Cami, nr. 667-669; Yazma Bağışlar, nr. 3417, 3597; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 373. Bunların hepsi veya önemli bir kısmı aşağıda bilgi verilecek olan Esîrî Mehmed Efendi'nin derlemesi olabilir.

119 *OM*, c. II, s. 498.

120 Mehmet İpşirli, "Esîrî Mehmed Efendi", *DİA*, c. XI, s. 390-391.

nr. 254; Ayasofya, nr. 1569, 1083 Cemâziyelâhir başları [1672 Eylül sonları]; Esad Efendi, nr. 1087, 1b-337b, ist. Muharrem 1091 [Şubat 1680]; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 26868).

Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi'nin en yaygın derlemesi onun fetva eminliğini yapan ve kendisi de daha sonra şeyhülislâm olan Esîrî Mehmed Efendi'ye aittir. Bu sebeple eser kimi nüshalarında *Fetâvâ-yı Abdülhalîm Efendi* veya *Fetâvâ-yı Halîmiyye* olarak da kaydedilmektedir. Esîrî'nin kitaba yazdığı kısa Türkçe mukaddimede belirttiğine göre; kendisi, merhum Şeyhülislâm Zekeriyazâde Yahya Efendi'nin hizmetinde iken onun birinci, ikinci ve üçüncü şeyhülislâmlık görevleri sırasında defterlere kaydolunan müteferrik fetva suretlerini, imkân ölçüsünce derleyip mütâlaa ederek tenkide tabi tutup seçme yaptıktan sonra, eserde aranan konularla ilgili fetvalara erişebilme kolay olsun diye her kitâba ve her bâba münâsib olan suretleri yerlerine yazmıştır. Kitapta sorular ve cevapları fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak klasik fetva tekniğine göre sıralanmıştır. Bazı nüshalarda fetvaların soru kısmı başlarında "mes'ele" ibaresi bulunmakta, bazılarında ise bulunmamaktadır. Fetvalar arasında bazı Arapça olanlar da mevcut olmakla birlikte eserde fetvaların mesnetlerini teşkil eden Arapça nakillere yer verilmemiştir. Esîrî Mehmed Efendi tarafından yapılan derlemenin *Mûlahhasu'l-fetâvâ* (*Mûlahhas fetâvâ*) adlı daha özet bir versiyonu da bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1227, 1b-81a).

Burada yeri gelmişken sürüp giden bir yanlış düzeltmek isterim. Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir, Şeyhülislâm Bursalı Esîrî Mehmed Efendi'ye *Hulâsateyn fi'l-fetâvâ* adıyla bir eser nispet etmekte¹²¹ ve *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde de "fetvalarını ihtiva eden *Hulâsateyn fi'l-fetâvâ* adlı bir fetva mecmuası bilinmektedir" denilerek eserin bir nüshasına ait kütüphane kaydı verilmektedir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 941, 1b-92a vr.).¹²² Şahsen inceleme fırsatı bulduğumuz esere ait bu nüshanın, zikri geçen şeyhülislâmla bir ilgisi bulunmadığı anlaşılmıştır. Zira eserin müellifinin tam ismi, mukaddimesinde Seyyid Muhammed el-İspîrî¹²³ b. Seyyid Monla Yusuf b. Seyyid Mon-

121 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 298; *OM*, c. I, s. 231 ve c. II, s. 62.

122 İpşirli, "Esîrî Mehmed Efendi", c. XI, s. 391.

123 Asıl metinde "el-Esîrî" olarak yazılmış ise de sayfa kenarında "el-İspîrî" şeklinde düzeltilmiştir. Murâdî ve Bağdatlı İsmail Paşa da nesep silsilesini metinde geçtiği şekilde ve nisbesini de el-İspîrî olarak verirler. İspîrî *el-Hulâsateyn*'in bir nüshasını Şeyhülislâm Mehmed Şerîf Efendi'ye hediye etmiş ve o da kendisini Halep müftülüğüne atamıştır. İspîrî 1133'te (1720-1721) Antep'te doğmuş ve Şevval 1194'te (Ekim 1780) Halep'te vefat etmiştir. Bkz. Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, c. IV, s. 120-122; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 342.

la Yakub b. Hacı Ali es-Sûfî b. Muhsin Fakih b. Şeyh İskender şeklinde verilmekte ve Hacı Aydoğmuş el-Gazzâlî evladından olduğu belirtilmektedir. Bu eser; -müellif İspîrî'nin mukaddimede açık biçimde belirttiği üzere- Kadı Muhibüddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Hamevî el-Alvânî'nin (ö. 1016/1608)¹²⁴ *Umdetü'l-hükkâm ve merciu'l-kudât ve'l-hükkâm (fi'l-ahkâm)* adlı üç bin beyitlik manzum eseri ile -bu manzum esere Abdülganî en-Nâblusî (ö. 1143/1731) tarafından yazılan *Tenbîhü'l-efhâm* adlı şerhten hareketle, şârihin muteber fıkıh ve fetva kitaplarından aktardığı nakil ve görüşler en derli toplu ve en kısa biçimde yazıldıktan sonra-, Hayreddin er-Remlî'nin *el-Fetâva'l-Hayriyye* adlı eseri de, aynı tarzda telhis edilmiş ve böylece meydana getirilen eser iki hülâsa anlamına gelen *el-Hulâsateyn* diye isimlendirilmiştir. Fıkıh kitapları sistematığına göre tertiblenen kitapta meselelerin sonlarında kaynak isimleri verilmektedir.

b. Fındık Mustafa b. Şeyh Mehmed (ö. 1105/1694):¹²⁵ Yahyâ Efendi'nin fetvalarında hareketle birden fazla mecmua meydana getirmiştir. Bu mecmuaların biri fıkıhın bütün konularını kapsayacak şekilde genel mahiyette iken diğerleri belli konulara tahsis edilmiştir.

i. *Nûru'l-fetâvâ* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin, nr. 1581, 1b-366a, ist. 15 Rebûlâhir 1091 (15.5.1680); Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1062; Fatih, nr. 2394; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2040). Mukaddimede Filibe kadılığından mazûl olduğunu belirten müellif Mustafa Efendi, "Bursalı (Esîrî) Mehmed Efendi'nin cem', te'lif ve tenmîk buyurduğu Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin fetva suretlerini ve nakillerini bâblar ve fasıllar ile tahrir eylediğimden gayri münasebet-i makam ile muhadderât (...) ibârât-ı kütüb olan niçe mesail-i mühimmeyi dahi bâblar ve fasılları ile zam ve ilhâk ve idrâc ve ilsâk ve *Nûru'l-fetâvâ* deyü tesmiye eylemişimdir (...)" diyor. Maamafih Ebussuûd Efendi, Mehmed Bahâî Efendi, Su-

124 Biyografisi ve manzumesi hakkında bilgi için bkz. Murâdî, *Arfu'l-bişâm*, s. 57-63.

125 İstanbul'da dünyaya gelen Fındık Mustafa Efendi tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik ve bir çok şehirde kadılık görevinde bulunup Muharrem 1104'te Filibe kadısı oldu. Cemâziyelevvel 1105'te (Ocak 1694) emekliye ayrıldı. Aynı yıl içinde, İstanbul'da vefat etti. Bkz. Şeyhî, *Vekâyü'l-fudalâ*, c. II-III, s. 82-83 ve 105 (indeks); Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakâik fi hakkı ehli'l-hakâik*, Abdülkâdir Özcan (nşr.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 211; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 442; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 686. Bursalı Mehmed Tahir de, vefat tarihini 1150 olarak vermektedir ki (OM, c. II, s. 63) bu muhtemelen yazım hatasıdır. Not: Fındık Mustafa (b. Hacı Mehmed) diye bilinen Konya doğumlu ve Eyüp kadısı iken 5 Ramazan 1099 (4.7.1688) tarihinde vefat eden bir başka âlim daha bulunmaktadır (bkz. *Vekâyü'l-fudalâ*, c. II-III, s. 8-9). Yukarıda eserlerinden söz edilen Filibe kadısı Fındık Mustafa, bu şahıstan Sakkâk lâkabıyla ayrılmaktadır. *Vekâyü'l-fudalâ*'nın indeksinde her iki şahsa ait bilgiler birbirine karışmıştır.

nullah Efendi ve Hanefî Efendi gibi şeyhülislâmlara ait bazı fetvalar da kaydedilmiştir.

ii. *Câmiu'd-deâvî ve'l-beyyinât* (Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 242, ist. Cemâziyelevvel 1105 [Ocak, 1694] Pazartesi, 0b-242 vr.). Fındık Mustafa Efendi'nin, kitabın Türkçe olan mukaddimesinde verdiği bilgiye göre; sâbık Şeyhülislâm Bursevî (Esîrî) Mehmed Efendi'nin derleyip te'lif ettiği merhûm Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin fetva suretlerini ve nakillerini bâblar ve fasıllar ile bir araya getirdiği *Nûru'l-fetâvâ* adlı mecmûanın makbul meselelerini derlemiş ve ortaya çıkan eserine de, *Câmi'ud-de'âvî ve'l-beyyinât* adını vermiştir.¹²⁶ Kitaptaki fetvalar; çoğunlukla, Yahya Efendi'ye ait olmakla birlikte Ebussuûd, Sunullah Efendi gibi bazı şeyhülislâmlara ait fetvalar ve bu fetvaların Arapça nakilleri de bulunmaktadır. Eser, adından da anlaşılacağı üzere, yalnızca dava ve davayı ispat vasıtaları hakkında verilmiş fetvaları içermekte olup bu mecmûada fikhın diğer konuları yer almamaktadır.

iii. *Seyfü'l-hükkâm*: (Köprülü Ktp., Hacı Ahmed [2. kısım], nr. 110, 1b-97b; TSMK Emanet Hazinesi, nr. 817, ist. 1089/1678). Karatay; Mustafa Efendi'nin, muhtelif fetva kitaplarından topladığı fetvaları bu isim altında tedvin ve tertib etmiş olduğunu belirtir.¹²⁷ Oysa Fındık Mustafa Efendi, Türkçe olarak kaleme aldığı mukaddimede, sâbık Şeyhülislâm Bursevî Mehmed Efendi'nin cem' ve te'lif ettiği -merhûm Yahya Efendi'nin fetva suretlerinin nakillerini bâblar ve fasıllar ile yazıp derlediği- *Nûru'l-fetâvâ* adındaki mecmûanın makbul meseleleri arasında yer alan arazi-yi sultânî ahkâmının tetimmesi olan bu risâleyi ayrı bir eser haline getirerek *Seyfü'l-hükkâm* adını verdiğini belirtir. Okuyuculardan eserdeki hata ve kusurları serinlik ile tashîh ve ıslâh etmelerini ve eseri çoğultmak isteyen öğrencilerin kendisinin bir meseleyi yazdığı şekilde kitâb, bâb ve faslı ile nakledip “nukile min kitâbi'l-fülân” (fûlânın kitabından naklolundu) demekle yetinmemelerini rica etmektedir. Fetvaların çoğunluğu Yahya Efendi'ye ait olmakla birlikte Ebussuûd, Sunullah Efendi ve Sa'dî Çelebi gibi bazı şeyhülislâmlara ait fetvalar bulunmaktadır. Fetvaların Arapça nakilleri de kaynakları zeyillerinde zikredilerek kaydedilmektedir. Bazan Arapça nakiller oldukça uzun tutulmuştur.

126 Esîrî Mehmed Efendi'nin *Nûru'l-fetâvâ* adlı eserinden istifade ile hazırlanan bu mecmûayı bazı kaynaklar doğrudan Esîrî Mehmed Efendi'ye nispet etmektedir. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. I, s. 353; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 298; Bursalı Mehmed Tahir, *OM*, c. I, s. 231.

127 Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, c. I, s. 102.

iv. *Fethu'l-bârî* (İstanbul Ün. Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1321/2, 2b-107b). Fındık Mustafa Efendi, bir başka derleme fetva çalışması olan bu eserin mukaddimesinde; kadılık yaptığı sırada karşılaştığı davaları ve hüccetlerinin sûretlerini yazmış ve aradan uzun bir süre geçtikten sonra da, bunları *Ravzatü'l-kudât*¹²⁸ adlı iki ciltlik güzel bir eserde temize çekip her hüküm suretinin meselelerini muteber kaynaklardan hâmişine yazmış olduğunu ve ardından da, dostlarının bu eseri kopyalamak istediklerinde -tembellik ve bıkkınlık gelip- kenarında olan meseleleri atlamaları ihtimaline karşın, hâmişede yazdığı meseleleri, bölümlere ayrılmış müstakil bir kitap haline getirerek *Fethu'l-bârî* ismini verdiğini belirtir. Beş fasıl ve bazı alt başlıklardan oluşan bu eserde, ağırlıklı olarak muhakeme usulüne dair konular yer almaktadır. Ebussuûd, Sunullah, Yahya, Ali Efendi, Mehmed Bahâî, Bolulu Mustafa Efendi gibi şeyhülislâmın Türkçe fetvaları ve bunların Arapça nakilleri de bulunmaktadır.

c. Abdülcilil b. Mustafa el-Aksarâyî (ö. Receb 1076 / Ocak 1666):¹²⁹ Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3417, ist. Muharrem 1097 (Kasım 1685), 1b-126a.

Aksarâyî; nüshasının üzerinde *Fetâvâ-yı Şerif-i Yahya Efendi* kaydı bulunan bu esere yazdığı Arapça kısa mukaddimede, derlemiş olduğu bu *Fetâvâ*'nın, hocası şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahya Efendi'nin fetvalarını içerdiğini belirtir. Nitekim Kâtib Çelebi de, Zekeriyâzâde Yahya Efendi'nin fetvalarını Abdülcilil b. Mustafa el-Aksarâyî'nin derlediğini kaydeder.¹³⁰ Mecmua, genel olarak, Yahya Efendi'nin fetvalarını içermektedir; fakat münasip yerlerde, İbn Kemâl, Ebussuûd, Kadızâde Ahmed, Mehmed Bahaî, Abdülaziz, Muid Ahmed, Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi, Hoca Sadeddin, Hocasâde Mehmed, Hocasâde Mehmed Esad, Ebû Saîd gibi daha pek çok şeyhülislâm yanında Akkirman müftüsü Abdülbâkî Efendi gibi bazı taşra müftülerinin fetvalarına da yer verilmiştir. Fetva sonlarında düz yazı ile imzalar yer almaktadır.

128 *Ravzatü'l-kudât fi'l-mahâdir ve's-sicillât* adlı bu eserin yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 192, Esad Efendi, nr. 805, 806; Hacı Mahmud Ef. nr. 1016; Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1168. Ayrıca bkz. *İzâhu'l-meknûn*, c. I, s. 596; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 442; Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 966.

129 Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye mülâzemet ettikten sonra, aralarından Sahn-ı Semân da olmak üzere bir çok medresede müderrislik yaptıktan sonra Muharrem 1075'te (Temmuz-Ağustos 1664) atandığı Medine kadılığı görevi sırasında vefat etmiştir. Bkz. Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 326-327.

130 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1224.

Aksarâyî; bu *Fetâvâ*'nın yer aldığı mecmûanın devamında, Ebussuûd'un *Ma'rûzât*'ı (vr. 127a-131b), Dede (Cöngi) Efendi'nin (ö. 975/1567) *Siyâset-i Şer'îyye* risâlesi¹³¹ (vr. 132a-136a, ist. 10 Muharrem 1094) ve bazı şeyhülislâmın fetvalarına yer verdikten sonra şu açıklamada bulunmaktadır (vr. 149b): "Bu kitabda merhûm ve mağfûr leh Şeyhülislâm Yahya Efendi hazretlerinin iftâ buyurdukları fetvalardan tahminen üç bin (3000) fetva ki lâzime ve mühimmedir cem' olunub ve mukâbele olundukdan sonra tahrîr olunmuşdur. Ve merhûm ve mağfûr leh Ebussuûd Efendi hazretlerinin fetva-yı ma'rûzası tertîb üzere kendi hatt-ı şerîflerinden mukâbele olunub tahrîr olunmuşdur ve yine merhûm ve mağfûr leh Ebussuûd Efendi hazretlerinin kendü imzalarıyla olan fetâvâ-yı müteferrikadan ikiyüz kırk iki (242) fetva tahrîr olunub ve mukâbele olunmuşdur. Ve ecille-i meşâyihdan merhûm Kemalpaşazâde Efendi ve Kadızâde ve Malûlzâde ve Çivizâde ve Şeyh Abdülkâdir Efendi ve Bostanzâde Efendi ve Sunullah Efendi hazerâtının kendü imzaları ile olan fetâvâdan seksen iki (82) fetva ba'de'l-mukâbele tahrîr olunmuşdur. Ve merhûm Dede Efendi'nin bir risâle-i lâzimesi tahrîr olunmuşdur. *Rahimehümlâhü'l-kerîmü'l-gafûr ve cezâhum fi'l-cenneti bi'l-hûri ve'l-kusûr. Harreruhû Abdülcelil b. Mustafa el-Aksârâyî.*"

9. *Fetâvâ*: Bahâî Mehmed b. Abdülaziz b. Hoca Sâdeddin (ö. 1064/1654).¹³² Amasya Bayezid İl Halk Ktp., nr. 1631, 49b-119b vr.;¹³³ TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938, vr. 151a-166b; İstanbul Belediye Ktp., Belediye, nr. 40_Kü, 76 vr. (Bu nüsha *Sultan Süleyman b. Selim Zamanında Kanunname ve Fetvalar* adıyla Bahâî Efendi'ye nispet edilmektedir).

İki kez şühülislâmlık görevinde bulunan Bahâî Efendi'nin (18.7.1649-2.5.1651, 16.8.1652-2.1.1654) fetvalarına muhtelif mecmuaların baş ve sonlardaki sayfalarında, sayfa kenarlarında veya bazı derlemeler içinde rast gelmiş olmakla birlikte müstakil bir nüshasını inceleme imkânı bulamadık. Kataloglardan, bazı nüshalarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bağdatlı İsmail Paşa, Bahâî Efendi'nin *Fetâvâ*'sı bulunduğu kaydedi-

131 Dede Cöngi Efendi'nin bu eseri, Arapça aslı *es-Siyâsetü's-şer'îyye* adıyla neşredilmiştir (Fuâd Abdülmun'im (nşr.), İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1411/1991). Ayrıca Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi tarafından yapılan tercümesi ise Ahmet Akgündüz tarafından *Osmanlı Kanunnameleri* (c. IV, s. 122-212) içinde yayımlanmıştır.

132 Mehmet İpşirli ve Mustafa Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi", *DİA*, c. IV, s. 463-464.

133 *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi*, (Faruk Alp ve ötekiler (haz.)), Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1992, c. III, s. 114.

yor¹³⁴ ve Bursalı Mehmed Tahir de “Fetâvâya müteallik eseri de müteârafdır” diyor.¹³⁵

10. *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*: Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1068/1658),¹³⁶ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1048/1, vr. 1b-168b. Türkçe olan fetvalar, klasik fıkıh kitapları sistematığıne göre sıralanmıştır.
11. *Fetâvâ*: Şeyhülislâm Bâfzâde Mustafa Efendi (ö. 1073/1662, 21.11.1656-23.5.1657),¹³⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 944/3, 96b-108b vr. Risâlenin baş kısmında (vr. 96b) “Şeyhülislâm Bâfzâde Efendi’nin elinden virdiği fetvâlardır” kaydı bulunmaktadır. Toplam 137 fetva içeren mecmuada; fetvalar, fıkıh bablarına göre müretteb değildir. Fetvaların sonlarında, “Ketebehû el-hakîr Mustafa Bâlî -ufiye anhümâ-” imzası bulunmaktadır.
12. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Atâullah Efendi, Fetâvâ-yı Atâiyye, Atâullah Fetâvâsı)*.¹³⁸ Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1677).

Bu eser; Minkârîzâde’nin öğrencilerinden ve onun döneminde fetva emînliği yapan Atâullah Mehmed Efendi’nin (ö. 1127/1715),¹³⁹ fetvala-

134 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 286.

135 *OM*, c. II, s. 101. Budin eyaletindeki arazi-i harâciyye ve öşriyye hakkında verdiği fetva için bkz. TSMK, Revan Köşkü, nr. 678 (Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 97). Ayrıca bkz. Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 942.

136 Nevzat Kaya, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *DİA*, c. XXIV, s. 381-383. Not: “Fetvalarının *Fetâvâ* adıyla toplandığı da bilinmektedir” diyen Nevzat Kaya; burada, eserin yazmasından söz etmemekle birlikte, Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin *Ravzatü'l-ibrâr Zeylî*’nin (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003) tahkik çalışmasında yukarıda zikredilen yazmaya atıfta bulunmaktadır (giriş kısmı, s. xxxiii).

137 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 297-298; *İlmiye Salnâmesi*, s. 472; *OM*, c. I, s. 258. Bursalı Mehmed Tahir, vefatını 1069 olarak vermektedir.

138 Eser hakkında bilgi için bkz. Mustafa Yayla, “*Fetâvâ-yı Minkârîzâde*”, *DİA*, c. XII, s. 444-445; Düzenli, “Meşihat Fetvâları”, s. 44-48; Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 788-789. *DİA*’daki (c. IV, s. 47) bir başka maddede, bu mecmuanın Fatih nr. 2386 ve Esad Efendi nr. 1095 nüshaları yanlışlıkla Şerifzâde Topal Atâullah Mehmed Efendi’ye (1760-1811) nispet edilmiştir. Muhtemelen bu karışıklığı önlemek için, Bağdatlı İsmail Paşa Türkçe olanı *el-Fetâvâ* ve diğerini *Fıkhü'l-Atâi* olarak isimlendirmiştir. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 313.

139 Atâullah Efendi, daha sonraki tarihlerde şeyhülislâm olmuş, fakat bu görevde 14.3.1713-20.5.1713 tarihleri arasında iki ay, yedi gün gibi kısa bir müddet kalabilmiştir. İslâm hukukunda derin bilgi sahibi olması sebebiyle, üç defa fetva emînliği görevine atanmıştır. Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa (nr. 427) nüshasında 1125 (1713) yılında vefat edip Edirne’ye defnedilen Osmanlı şeyhülislâmı merhûm Mehmed Atâullah Efendi’nin *Fetâvâ*’sı olduğu belirtilmekte ve Mevlâ Mehmed Nuri’nin 1310 tarihli temüllük kaydı bulunmaktadır. Ancak 1125 tarihi, Atâullah Efendi’nin Edirne’ye gidip orada şeyhülislâm tayin edildiği yıldır. İki ay yedi gün sonra azledildi ve 1127’te (1715), sürgün yeri olan Bolu’da vefat etti. Bkz. Mehmet İpşirli, “Atâullah Mehmed Efendi”, *DİA*, c. IV, s. 46-47. Pehlül Düzenli, Atâullah Efendi’nin tevazu için kullandığı “el-hakîr” sıfatını “el-Hızır” şeklinde okumuş ve onun isimlerinden biri gibi göstermiştir. Bkz. *Meşihat Fetvâları*, s. 44.

rın nakillerini kaynak isimleriyle kaydettiği çalışmasıyla yaygınlık kazanmış olduğu için *Fetâvâ-yı Atâullah* diye bilinmektedir.¹⁴⁰ Atâullah Mehmed Efendi; mukaddimede belirttiğine göre, Minkârîzâde'nin (21.11.1662–21.2.1674) fetva hizmetinde bulunmuş, müsevvidlik yapmış ve meselelerin araştırılması işinde çalışmıştır. Minkârîzâde'nin -bu dönemde hazırlanan- fetva mecmuası, daha sonra ıslanıp kullanılamaz hale gelmiş ve adeta fetvaları unutulmaya yüz tutmuş idi. Bu fetvaları nasıl derleyeceğini düşündüğü bir dönemde; tanıdıklarından birinin, merhumun imzasını taşıyan çok sayıda fetva ve meseleyi elde ederek -diğer fetva kitapları gibi- bölümlere göre tertiblemiş olduğunu kaydeden Atâullah Efendi, müstensih'in bazı cevaplarda hata yapma ihtimali hatrına geldiği için, merhumun torunu Çelebi Efendi ile temas kurup desteğini de almak suretiyle bu mecmuayı meydana getirmiştir. Atâullah Efendi'nin nakli olan bu çalışması yaygın olarak bilinir, fakat Minkârîzâde'nin fetvalarını nakilsiz içeren veya nakillerin sayfa kenarlarında verildiği nüshalar da bulunmaktadır.¹⁴¹

13. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*: Çatalcalı Ali Efendi (1103/1692),¹⁴² İstanbul: Matbaa-i Amire, 1245/1830, 1312/1894, 1324-1325 (*Fetâvâ-yı Feyziyye* ile birlikte).

Cengiz Kallek'in sayımına göre 4412 fetva içeren eser fetvahânenin en muteber kabul ettiği Osmanlı şeyhülislâmlarına ait dört fetva kitabından biridir ve ondan fazla baskısı yapılmıştır. Bazı yazma nüshalarının

140 Kütüphanelerde, oldukça çok sayıda nüshası bulunan bu eserin inceleme fırsatı bulduğumuz nüshalarının bazısında mukaddime bulunmakta, bazılarında ise bulunmamaktadır. Mukaddimesi bulunanlar: İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 144, ist. 21 Zilhicce 1117 (5.4.1706); Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1264, ist. Zilkade 1121 (Ocak, 1710) [bu nüshanın ferâğ kaydında müstensih Tekyenîşînzâde Abdullah bin Hüseyin el-Kastamonî, bu eserin üç ayrı nüshasını yazmaya muvaffak olduğunu belirtir]; İzmir, nr. 266, ist. Rebîülâhîr 1122 (Haziran, 1710) ortaları; Yazma Bağışlar, nr. 3251, 25 Cemâziyelâhîr 1126 (8.7.1714); Kasıdecizade, nr. 275, 22 Zilkade 1128 (7.11.1716); Fatih, nr. 2386; Esad Efendi, nr. 1095. Mukaddimesi bulunmayanlar: H. Hüsnü Paşa, nr. 427, ist. [27] Muharrem 1121 (8.4.1709); Hafid Efendi, nr. 102, ist. Safer ortaları 1132 (Aralık 1719 sonları); Pertevniyal, nr. 342, 8 Zilkade 1208 Cuma (7.6.1794); Carullah Efendi, nr. 954, 1b-362b. Not: Katalogda ve mecmuanın kapak sayfasında *Fetâvâ-yı İsmet* olarak kaydedilen eser de (Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2685) *Fetâvâ-yı Atâiyye*'nin mukaddimesi bulunmayan bir başka nüshasıdır.

141 Kataloglara göre bu eserin bazı nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp. Beyazıt, nr. 4789, 2765, 2789, 9043; Veliyüddin Efendi, nr. 3413, 9039; Milli Kütüphane, YZ A 3242; Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 137; Esad Efendi, nr. 1088; Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 355, 610 [bu nüshanın ilk sayfasının fotoğrafı *DİA*'da (c. XII, s. 444) yayımlanmıştır]. Nüshaları için ayrıca bkz. Yayla, "Fetâvâ-yı Minkârîzâde", *DİA*, c. XII, s. 445.

142 Mehmet İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", *DİA*, c. VIII, s. 234-235. Ayrıca *Fetâvâ*'sının tanımını için bkz. Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA*, c. XII, s. 438.

istinsah tarihinden, *Fetâvâ*'nın Ali Efendi henüz hayatta iken derlendiği anlaşılmaktadır. Fındık Mustafa b. Şeyh Mehmed (ö. 1105/1694),¹⁴³ Ahıskalı Ahmed Efendi (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 218), Seyyid Mehmed b. Seyyid Mustafa İbnü'l-Mukayyid (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr.1031, ist. 11 Muharrem 1161 [12.1.1748]) ve Salih b. Ahmed el-Kefevî; klasik fıkıh ve fetva kitaplarında bulunan ve Ali Efendi'nin fetvalarının mesnedini teşkil eden hükümlerin, buldukları kaynak adı ve bölümünü belirtmek ve Arapça asıllarını da vermek suretiyle *Nukûlü Fetâvâ-yı Ali Efendi* adıyla birer eser meydana getirmişlerdir. Kitabın basımında, Kefevî'nin çalışması esas alınmış ve Ali Efendi'nin Türkçe fetvalarından sonra onun derlediği Arapça mesnetleri zikredilmiştir (sabık Lâzkiye [Denizli] kadısı Mustafa b. Mahmud Efendi tarafından 3 Şevval 1127 [2.10.1715] tarihinde istinsâhı tamamlanan ve *nukûl* bulunmayan bir nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 283, 1b-239b).

Şam müftüsü Hâmid b. Ali ed-Dımaşkî el-İmâdî (ö. 1171/1758),¹⁴⁴ Ali Efendi'nin *Fetâvâ*'sını *el-Metâlibü'l-Seniyye li'l-Fetâvâ'l-Aliyye* adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir (Konya Karatay Yusufaga Ktp., nr. 393/24, 183b-244b). Yazar; önsözde, bu eserin Türkçe aslının Osmanlı ülkesi müftüsü Şeyhülislâm Ali Efendi'ye ait olup fukahânın bazı şer'î ve kanunî meselelerle ilgili görüşlerini bir araya getirdiğini, müracaat kolay olsun diye bu eseri fihrist halinde derlediğini bildirmektedir (www.yazmalar.org). Bu eser, Murâdî'nin de ayrı ayrı zikretmesinden anlaşılacağı üzere, Hâmid Efendi'nin iki büyük ciltlik *Fetâvâ*'sından¹⁴⁵ farklıdır.

Ali Efendi'nin *Fetâvâ*'sından özet halinde seçmelerin yer aldığı *Fetâvâ Kurretü'l-ayn* (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1321/1, 1b-10b) adlı eserin baş tarafında (vr.1a), "Şeyhülislâm ve müftü'l-enâm Ali Efendi'nin Abdülfettâhzâde tertibi üzre mürettebe olan suver-i fetâvâ ve mesâilini ve bazı meşâyih-i İslâm'ın dahi suver-i

143 Mustafa b. Şeyh Mehmed'in bu çalışmasının bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yozgat, nr. 325, vr. 1b-155a) bulunmaktadır. Eserin mukaddimesinde Mustafa Efendi, fıkıh ilmiyle ilgilenirken Şeyhülislâm Ali Efendi'nin şeyhülislâm iken verdiği fetvaları içeren bir kitap eline geçince başından sonuna kadar inceleyip her fetvanın nakledildiği kaynakları (*menkûl anh*) muteber kitaplardan ibaresini aynen muhafaza ederek nakledip ve fetvaların zeyline yazmaya muvaffak olduktan sonra eserine *Nukûlü'l-fetâvâ* adını verdiğini belirtir. İbadetler, nikâh, radâ, talâk, nafaka, itâk, eymân, hudûd ve siyer ana bölümlerinden oluşan eserde toplam 19 bölüm bulunmakta ve eser Kitâbü's-Siyer'le bitmektedir. Alış-veriş konuları mevcut değildir. Muhtemelen eser tamamlanamamıştır.

144 Bkz. Muhammed Halil b. Ali el-Murâdî, *Arfu'l-bişâm fimen veliye [vülliye] fetvâ Dımaşkî'ş-Şâm*, Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Riyâd Abdülhamid Murâd (nşr.), Dımaşk 1399/1979, s. 114; *Keşfü'z-zunûn Zeyli*, c. II, m. 495.

145 Murâdî, *Arfu'l-bişâm*, s. 112.

fetâvâ ve mesâilini müştemil *Kurretü'l-ayn* ismi ile müsemmâdır." kaydı bulunmaktadır. Bu küçük mecmuada fetvalar peşpeşe ve müftü ismi verilmeden özet cümleler halinde (fihrist) nakledilmiştir. Mecmua şu beş fasıldan müteşekkildir: 1) Dava ve şahitliğin sıhhati, 2) şirket, müdârebe ve bîdâa, 3) istihlâf ve dava türleri, 4) vakıfların ve şartların ispatı, 5) vasiyet türleri ve ispatları.

Fetvâ emîni Çeşmîzâde Mehmed Hâlis'in hazırladığı *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserde *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de bulunan fetvalar özetlenerek neşredilmiştir. İbrahim Ural tarafından *Şeyhülislam Fetvaları: Ali Efendi* (İstanbul: Fey Vakfı, 1995) adıyla hangi nüsha olduğu belirtilmeden "Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan orijinal metninden aynen alınmıştır" denilerek sadeleştirilip yayımlanan eser ise, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin yalnızca birinci cildi olup 2032 fetva içermektedir. Esra Yakut tarafından "Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin *Fetâvâ-yı Ali Efendi* Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması" adlı bir makale çalışması yapılmıştır (*Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi [OTAM]*, 1996, Ankara, sy. 7, 287-318).

14. *Fetâvâ-yı Feyziyye maad'n-nukûl ve'ş-şevâhidi'l-kaviyye*: Seyyid Fezullah Efendi (14.2.1688-2.3.1688, 25.5.1695-27.7.1703, ö. 1115/1703),¹⁴⁶ İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266/1850, 1324-1325 (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin kenarında).

Fetvahânenin muteber saydığı fetva kitaplarından biridir. Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi'nin (ö. 1871) -bu eserle birlikte basılan ve eserdeki fetvaların, fıkıh kitaplarından mesnetlerinin gösterildiği- *Nukûlü'l-Fetâva'l-Feyziyye* adlı bir kitabı vardır.¹⁴⁷ Mürettip Arapça olarak kaleme aldığı mukaddimede; mecmuanın önemli meseleleri içermekle birlikte, bu meselelerin çoğunluğunun nakilsiz olduğunu ve bazısının uygun başlıkları altında verilmediğini söyleyerek bu nakillerin muteber kitaplardaki ibarelerini derleyip hangi hususi kitaptan alındığını belirttiğini, ana konularla ilgili yapılan mutemet tanımları yazdığını ve uygun yerlerinde verilmeyen fetvaları -ulaşılması daha kolay olsun diye- olması gereken yerlerine taşıdığını ifade eder. Fetvalarla ilgili eleştirilerini ve yanlış anlaşılabilir genel ifadelerin kayıtlarını belirtmiş, iktibas ettiği nakil bir sonraki sorunun cevabını da içermekte ise buna işaret ederek

¹⁴⁶ Mehmet Serhan Tayşi, "Fezullah Efendi, Seyyid", *DİA*, c. X, s. 527-528. Eser hakkında bkz. Salim Öğüt, "*Fetâvâ-yı Feyziyye*", *DİA*, c. XII, s. 443.

¹⁴⁷ Muhammed Aruçi, "Mehmed Refik Efendi", *DİA*, c. XXVIII, s. 518.

nakli tekrar etmemiş ve Arapça olarak getirdiği bu eleştiri ve açıklamaların sonuna “li-mürettibih” (mürettibe aittir) ibaresini koymuştur. *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de bulunan fetvalar ayrıca fetva emîni Çeşmîzâde Mehmed Hâlis'in hazırladığı *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserde özet halinde neşredilmiştir.

15. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*: Menteşzâde Abdürrahim Efendi (26.6.1715-4.12.1716, ö. 1128/1716),¹⁴⁸ c. I-II, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûreti's-Sultâniyye, 1243/1827.

Matbu mecmua on bir bin elli (11050) civarında fetva içermektedir. Bu mecmua fetvaların mesnetlerinin gösterildiği nakilleri içermemekte, sadece ilk cildin 95. sayfasına kadar olan kısımda sayfa kenarlarında bazı nakillere yer verilmektedir.

Fetva emîni Mehmed b. Ahmed b. Mustafa el-Gedûsî (ö. 1253/1837) *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*'deki fetvaların nakillerini derlediği *Feyzî'l-kerîm fî nukûli Fetâvâ Abdürrahîm* adıyla bir eser meydana getirmiştir (İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 142-143, c. I-II, 455+469 vr., ist. 3 Safer 1238/20.10.1822, mukabelesi 21 Receb 1238'de [3.4.1823] tamamlanmıştır. Diğer yazmaları: Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 498; Yazma Bağışlar, nr. 2006). Müellif hattıyla olan iki ciltlik İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nüshası; fetvahânenin müsevvid odasında müsevvidler tarafından kullanılmak üzere, fetva emînliği yaptığı sırada Gedûsî [Gedizli] tarafından vakfedilmiştir. Bu nüshada, Nakîbüleşrâf es-Seyyid Mehmed Atâullah el-Hüseynî, sâbık Anadolu kazaskeri Hacı Mehmed Hamîd b. Hacı Mustafa Âşir, Mehmed Sâlih efendizâde Ahmed Esad, sâbık Rumeli kazaskeri es-Seyyid İbrahim İsmet, sâbık İstanbul kadısı es-Seyyid Mehmed Münîb el-Ayıntâbî efendilerin takrizleri bulunmaktadır. Gedûsî, Abdürrahim Efendi'nin *Fetâvâ*'sının bir çok mesele ve bol faide içermesine rağmen çok az nakil bulunduğunu, bu sebeple her bir fetvanın kaynağını gösterdiğini ve böylece araştıranlara doğrunun anlaşılmasında yardımcı olduğunu ve büyük âlimler katında çok büyük kabul gördüğünü belirtir ve hatta bu nakilleri içeren eser hakkında İstanbul kadılığı payeli Münîb Efendi'nin takrizinde söylediği “kabul görme sınırının nihâî derecesine ulaştığı” şeklindeki ifadesine işaret eder. Abdürrahim Efendi'nin her bir Türkçe fetvasının ardından, hemen Arapça nakilleri ve nakil sonlarına da kaynak isimlerini ve bölüm adlarını kaydetmiştir. Kallek'in “Gedizli Mehmed Efendi, fetvaların orijinallerini

148 Mehmet İpşirli, “Abdürrahim Efendi, Menteşzâde”, *DİA*, c. I, s. 289-290. Ayrıca *Fetâvâ*'sının tanıtımı için bkz. Cengiz Kallek, “*Fetâvâ-yı Abdürrahîm*”, *DİA*, c. XII, s. 437.

kaydetmeden klasik fıkıh kitaplarında bunlara mesnet teşkil eden hükümleri, kaynağın adını ve bölümünü belirterek Arapça metinleriyle birlikte nakletmiştir” ifadesi;¹⁴⁹ muhtemelen kendisinin metinde zikrettiği ve gördüğü, ancak bizim inceleyemediğimiz eserin diğer iki yazma nüshasının muhteva tavsifidir. Aksi halde, eserin İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi’ndeki mevcut yazması, fetvaların Türkçe orijinallerini de içermektedir.

Gedûsî’den ayrı olarak Malatyalı Hocasâde Seyyid Mehmed Rasim Efendi de (ö. 1316/1898),¹⁵⁰ Abdürrahim Efendi’nin *Fetâvâ*’sının nüskülünü hazırlamış (*Fetâvâ Abdurrahim ma’a’n-nukûl*) ve -eserin mukaddimesinde belirttiğine göre- Sultan Abdülaziz döneminde Şeyhülislâm [Tursucuzâde] Ahmed Muhtâr-ı Sâni zamanında (6.11.1872-11.6.1874) temize çekmiştir. Ancak nüshanın sonunda, birinci cildin tamamlandığı ve ikinci cildin takip edeceği belirtilmektedir (İstanbul Müftülüğü, nr. 136). *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*’de bulunan fetvalar, ayrıca, fetva emîni Çeşmizâde Mehmed Hâlis’in hazırladığı *Hulâsatü’l-ecvibe* adlı eserde özet halinde neşredilmiştir.

16. *Fetâvâ*: Şeyhülislâm Damadzâde Ebü’l-Hayr Ahmed (ö. 1154/1741),¹⁵¹ TSMK, Revan Köşkü, nr. 312, 32 vr.; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp., nr. 1840, 214 vr.
Bursalı Mehmed Tahir’in *Mecmûa-i Ebü’l-Hayr* adıyla kaydettiği eserle¹⁵² aynı olmalıdır.

17. *Behcetü’l-fetâvâ maa’n-nukûl*: Şeyhülislâm Yenişehirli Ebü’l-Fazl Abdullah b. Mehmed (7.5.1718-30.9.1730, ö. 1156/1743),¹⁵³ İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1266/1850, 1289/1872, 643 s.

Osmanlı fetva mecmualarının en değerlilerinden biri olan eser, fetva emini Mehmed Fıkhî el-Aynî tarafından tertib edilmiştir. Aynı’nin giriş-

149 Aynı yerde.

150 Eserin kapak sayfasında bulunan, oğlu Taceddin Efendi’nin 23 Rebülâhir 1323 (27.6.1905) tarihli vakıf kaydına göre; Malatyalı Hocasâde Seyyid Mehmed Râsim Efendi, Diyarbakır vilayeti Mahkeme-i Bidâyet-i Hukuk reisliği yapmıştı. Bağdatlı İsmail Paşa ise, Diyarbakır dönüşünde İstanbul’da vefat ettiğini belirtir ve kelâm, tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf alanlarında yazdığı eserlerin listesini verir. Bkz. *Hediyetü’l-ârifin*, c. II, s. 395. Bu listede yer almayan, ama yukarıda zikredilen esere yazdığı mukaddimede *Sefîne-i Râsim* adlı dört ciltlik yetmiş cüzü aşan bir *Mültekal-ebhur* şerhi yazdığını belirtmektedir. Ayrıca *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Şerhi* adlı bir eseri de bulunmaktadır (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1591, ist. 1298, 726 vr.).

151 *İlmiye Salnâmesi*, s. 513.

152 *OM*, c. II, s. 63.

153 Mehmet İpşirli, “Abdullah Efendi, Yenişehirli”, *DİA*, c. I, s. 100-101.

te belirttiğine göre, daha önceki şeyhülislâmlardan farklı olarak Abdullah Efendi, vermiş olduğu fetvaları bizzat kendisi büyük bir kitap halinde derlemişti. Ancak meselelerin çoğunluğunun, uygun yerlerine yazılmamış olması eserden istifadeyi güçleştiriyordu. Bu sebeple Abdullah Efendi'nin hizmetinde bulunduğu sırada Aynî, daha kullanışlı hale gelmesi için kitabı, klasik fıkıh kitapları sistematığına uygun biçimde yeniden düzenlemiştir. Abdullah Efendi'nin daha sonra verdiği ve derlenen ilk mecmuadan bir kat daha fazla yekün tutan fetvaları da ilâve etmiş olan Aynî; müftülerin fetvalarına ve hakimlerin baktıkları davalardaki kararlarına mesnet almaları için, -ibare ve lafızlarda hiçbir değişikliğe gitmeden- kaynağın adını, bâb ve fasıllarını beyan ederek her meselenin karşılığına Hanefî ulemasının muteber kaynaklarından Arapça nakillerde bulunmuştur. Bu esere *Behcetü'l-fetâvâ* ismini veren de kendisidir. Fetvalar genelde Türkçe olmakla birlikte, bazı Arapça fetvalar da bulunmaktadır (meselâ bkz. s. 21-22, 34, 83, 188). Eserin diğer fetva mecmualarından bir farkı da onların doğrudan temizlik konusuyla başlamasına karşın bu mecmuanın, inanç konularıyla ilgili fetvalarla başlamasıdır.

Önemine binaen *Behcetü'l-fetâvâ* üzerine birtakım çalışmaların yapıldığı görülmektedir. İstanbul'da Kismet-i Askerî Mahkemesi'nde katiplik yapan Fındıklılı Süleyman Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ Fihristi (el-Fihristü'l-Kâmil li-Behcetü'l-fetâvâ)*¹⁵⁴ adıyla bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmanın mukaddimesinde belirttiğine göre; *Behcetü'l-fetâvâ*'yı incelediğinde, bazı meselelerin uygun yerlerinde zikredilmeyişi nedeniyle, bir kimse'nin bölüm adlarının zikredildiği fihriste (küçük fihrist) bakarak, aradığı meseleyi bulmasının çok zor olacağını gördüğünü ve bu problemlili durumun, kendisini, meselelere kolay erişilmesini sağlayacak kâmil bir fihrist hazırlama mecburiyetinde bıraktığını belirtmektedir. Devamla da, kitabın bölümlerinin tertibi üzere fetva suretlerini kısalttığını ve artık bu yolla, sadece bakmakla meselenin o bölümde bulunup bulunmadığının anlaşılacağını ifade eder. Süleyman Efendi; eserin kitâb, bâb ve fasıllarını içeren başta verilmiş olan fihriste *fihrist-i sagîr* (küçük fihrist), her bir bölümde fetvaların özetlerinin verildiği kendisinin hazırladığı fihriste ise *fihrist-i kebîr* (büyük fihrist) adını vermektedir. Küçük fihrist-

154 Burada verilen bilgiler; bu eserin, 18 Zilkade 1200 (12.9.1786) istinsâh tarihini taşıyan Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde bölümü nr. 267 (1b-77b) kayıtlı nüshasına dayalı olarak aktarılmaktadır. Eserin kayıtlarda iki ayrı nüshası daha gözükmektedir: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 1239, ist. 1209/1794, 159 vr.; Murat Molla Ktp., Murad Molla, nr. 1187, ist. 1185/1771, 62 vr. Son nüshanın istinsâh tarihi dikkate alındığında, Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Yenişehirli Abdullah Efendi'nin dönemine yakın bir zamanda yaşadığı anlaşılmaktadır.

ten önceki sayfada yer alan “*Fevâidü hâze'l-kitâb ve kavâidih*” (bu kitaba dair önemli hususlar ve kaideler) başlığı altında, kendisinin hazırladığı büyük fihristin nasıl kullanılacağına dair usulü anlatan bir sayfalık açıklama yer almaktadır. Fındıklılı Süleyman Efendi'nin yaptığı bu çalışmaya benzer biçimde *Behcetü'l-fetâvâ*'da bulunan fetvalar Çeşmîzâde Mehmed Hâlis'in hazırladığı *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserde özetlenerek neşredilmiştir.¹⁵⁵ Hilmar Krüger, başta *Behcetü'l-fetâvâ* olmak üzere *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, *Netîcetü'l-fetâvâ*, *Mecmua-i cecîde*, *Hulâsatü'l-ecvibe* ve *Fetâvâ-yı Câmi'u'l-icâre-teyn* adlı mecmuaları esas alarak XVII.-XIX. yüzyıl Osmanlı şeyhülislâm-larının milletlerarası hukuka dair verdikleri fetvalar üzerine *Fetwa und Siyar* (Wiesbaden, 1978) adıyla bir çalışma yapmıştır.

*Fetâvâ-yı Vidîni*¹⁵⁶ adıyla Beyazıt Devlet Ktp. Beyazıt bölümünde (nr. 2772, iii+1b-148a) kayıtlı eser; Abdullah Efendi *Fetâvâ*'sının bir başka derlemesi olup, Kitâbü't-Tahâre bölümüyle başlamaktadır. Fetvaların tertibi *Behcetü'l-fetâvâ*'dakilerden farklıdır. Fıkıh bâblarına göre tertib edilen mecmuanın sayfa kenarlarında konularla ilgili mutemet kaynaklardan Arapça nakiller vardır. Her bir bölüm kendi içinde olmak üzere, meseleler numaralandırılmıştır.

18. *el-Fetâva'l-Kâzımıyye fî Islâhi'l-Fetâva't-Türkiyye*. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi (ö. 1338/1920), Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 173.

Ferhat Koca, Musa Kâzım Efendi'nin gerek *Cerîde-i İlmiyye*'de yayımlanan 432 fetvasını ve gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunan ve 52 fetva içeren yazma mecmuayı *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları* adlı çalışmasında bir araya getirerek yayımlamıştır (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002). Osmanlı tarihi boyunca görev yapmış şeyhülislâmların her birinin ayrı ayrı fetvalarının ilmî yöntemle bu şekilde bir araya getirilip incelenmesine güzel bir örnek teşkil eden bu çalışmanın, diğer şeyhülislâmlar için de yapılması Türk hukuk tarihi açısından çok büyük önemi haizdir.

19. *el-Ferâidü'l-behiyye fî'l-fetâva'l-Hayriyye* (İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 315): Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (16.3.1914-6.5.1916, ö. 1921).¹⁵⁷

¹⁵⁵ Ahmet Özel, “*Behcetü'l-fetâvâ*”, *DİA*, c. V, s. 346.

¹⁵⁶ Eserde Vidîni'nin kim olduğuna dair bir kayıt bulamadık. Ancak 1271'de (1854-55) vefat eden Vidîni Mustafa Efendi adlı meşhur müderrislerden bir zât bulunmaktadır. Bu zâtın biyografisi için bkz. *OM*, c. II, s. 51 ve c. I, s. 216).

¹⁵⁷ Mehmet İpşirli, “Hayri Efendi, Mustafa”, *DİA*, c. XVII, s. 62-64.

Eser, şeyhülislâmların kendi fetvalarını derleyen nadir örneklerden biridir. Hayri Efendi, mecmuaya yazdığı Arapça kısa mukaddimede, şeyhülislâmlık makamında iken kendisine sorulan fetvaları, bütün memlekette (veya bütün ülkelerde) istifade edilmesini bir maslahat olarak gördüğü için, *el-Ferâidü'l-behiyye fî'l-fetâva'l-Hayriyye* adlı bir mecmuada bir araya getirdiğini belirtir. Mecmuanın baş tarafında bir fihrist bulunmaktadır. Müellif nüshası olduğu anlaşılan bu mecmuada fetvalar, orijinal fetva üslubuyla tıpkı fetva kâğıtlarında olduğu gibi, “*Minhu't-tevfik*” dua (*da'vet*) cümlesi ve altında “Bu mes'ele beyânında eimme-i Hanefiyye'den cevâb ne vech iledir ki...” ibaresiyle başlamakta ve mes'ele zikredildikten sonra “*el-Cevâb*” ibaresinin ardından, Hayri Efendi'nin kısa “olur” veya “olmaz” gibi cevaplarının peşinden “*Ketebehû el-fakîrileyhi Teâlâ Hayrî bin Avnî el-Ürgübî. Ufiye anhumâ*” ibaresi yer almaktadır. Fetvaların mesnetlerini teşkil eden Arapça kaynaklardan yapılan nakillere de yer verilen mecmuada, muhtemelen zaman içinde eklemelerde bulunmak düşüncesiyle boş sayfalar bırakılmış ve bazı bölüm başlıkları yazıldığı halde altında fetva zikredilmemiştir. Matbu kaynaklardan nakil yapıldığında, cilt ve sayfa numarası da verilmiştir. Çoğunlukla bir sayfaya iki sütun halinde yazılan fetvalar, genelde Türkçe olmakla birlikte bazı Arapça fetvalar da bulunmakta ve bu durumda fetva “*Mâ kavlü Şeyhilislâm*” ibaresi ve bir dua cümlesiyle başlamaktadır (s. 22-23 ve 66). Ancak mecmuayla ilgili sıraladığımız bu yazım üslubu, eser boyunca düzenli biçimde muhafaza edilmiş değildir. Hayri Efendi'nin *Cerîde-i İlmiyye*'de yayımlanan fetvaları İsmail Cebeci tarafından “*Ceride-i İlmiyyede Yer Alan Fetvalar*” adlı yüksek lisans çalışmasında derlenmiştir (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

d. Sair Ulema Monografıları

Burada müftülük, kadılık, müderrislik yahut fetva emniyeti gibi görevlerde bulunan ulemanın fetvalarını içeren mecmualar hakkında bilgi verilecektir. Kendilerine özgü şartlar altında ilmî ve hukukî faaliyetlerini Osmanlı coğrafyası içinde Anadolu ve Balkanlar'daki ulema ile Selim'in Mısır seferi sonrasında Osmanlı topraklarına ilhâk edilen bölgelerdeki ulemaya ait fetva literatürü ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

1. Anadolu-Balkan Ulemasının Fetâvâları

1. *Fetâvâ-yı Reddiyye (Risâletü'l-Fetâvâ)*: Muhyiddin Muhammed b. Pîr Ali el-Hanefî el-Birgivî (ö. 981/1573).¹⁵⁸

158 Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *DİA*, c. VI, s. 191-194. Eserin nüshaları: Süleymaniye Ktp., A-Tekelioğlu, nr. 852/17, 97b-113a; A-Tekelioğlu, nr. 870, 92b-104b vr.; Halet Efendi, nr. 828, 22-23 vr.; Çelebi Abdullah, nr. 401, 39-50 vr.

Muâmele-i şer'iyeye gibi bazı konular yanında bilhassa ibadetlerle ilgili olarak çok tartışılan konulara ait sorulara Birgivi'nin verdiği cevapları içeren bu risâle hacmindeki eserin muhtevası Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde ele aldığı konularla büyük benzerlik gösterir. Eser de zaman zaman Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi¹⁵⁹ gibi devrin ünlü şeyhülislâmlarının fetvaları açık biçimde eleştirilmektedir.

2. *Suveru'l-fetâvâ*: Selânik müftüsü Mevlânâ Pîrî Efendi, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 243, 1b-245a, müs. es-Seyyid Muhammed b. eş-Şeyh İbrahim, ist. 1037/1627.

Mukaddimesi bulunmayan eserin kapak sayfasında (vr. 1a); bu mecmuada zikredilenlerin, Çivizâde Şeyhülislâm Mehmed b. Şeyh Mehmed'in mülâzimi olan Selanik müftüsü Mevlânâ Pîrî Efendi'nin kaleminden sâdır olan fetva suretleri (*Suveru'l-fetâvâ*) olduğu ve fetva sonlarında fıkıh kitaplarından nakledilen muteber nukûlü kaydetmekle çok iyi bir iş yaptığını ifade eden bir açıklama bulunmaktadır. Fetvaların "Mes'ele - el-Cevâb" formülüyle, *Kitâbü't-Tahâre* ile başlayarak fıkıh bâblarına göre kaydedildiği mecmuada; bu açıklamada ifade edildiği üzere, Türkçe olan fetvaların sonlarında Arapça nakiller verilmektedir.

3. *Müfîdetü'l-enâm*: Mehmed b. Şeyh Muslihuddin (ö. 1004/1595'den sonra)¹⁶⁰, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3444, ist. 15 Zilkade 1180 (14.4.1767) Salı, vr. 1b-22a.

Müellif, Arapça olarak kaleme aldığı mukaddimede, 1002 (1593-94) tarihinde Malkara kadılığı görevine başladığında mahkemede karşılaştığı meseleleri ve dostlarından gelen sorulardan muteber meseleleri, -onların istekleri üzerine- fetva suretinde derleyip zeyillerine cevaplarını yazdığını, mutemet kitaplardan nakillerini kaydettiğini ve nakli hangi fıkıh metninden veya fetva kitabından yaptığını açıkça belirttiğini ifade eder. Kitabın telifini Sultan (III.) Murad Han oğlu Sultan (III.) Mehmed Han zamanında (1595-1603) gerçekleştirdiğini ve avam ve havastan herkesin istifadesi için *Müfîdetü'l-enâm* adını verdiğini kaydeder. Fıkıh

159 Ebussuûd Efendi'ye ait *er-Red alâ Fetâvâ-yı Birgiviyye* adlı Türkçe risâlenin bir nüshası bulunmaktadır (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Antalya Tekelioğlu İl Halk Ktp., nr. 852/16, 97b-112b).

160 Bursalı Mehmed Tahir müellifin vefatını 984 (1576) olarak veriyorsa da (*OM*, c. II, s. 63) bu tarih eserin mukaddimesinde verilen bilgilerle çelişmektedir. Eserin diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1655, 44 vr.; Millet Ktp., Ali Emiri Şry., nr. 113, ist. 1170/1756-57, 148-193 vr.; Kütahya Tavşanlı Zeytinolu İlçe Halk Ktp., nr. 157, ist. 1076/1665, 129-168 vr.

kitapları sistematığıne uygun olarak derlenen kitapta, Türkçe fetvadan sonra mutlaka kırmızı mürekkeble “nakl” kelimesi yazılarak Arapça nakil, kaynağı ile birlikte zikredilmektedir.

4. *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müstefî (Fetâvâ-yı Üskübî)*:¹⁶¹ Üsküb müftüsü Yekçeşm -Kör Müftü- Üskübî Pîr Mehmed Efendi (ö. 1020/1611), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 235, ist. Rebülevvel sonları 1062 (Mart 1652 başları), müs. Alacahisar kadısı Receb b. Emrullah, 1b-243a vr. Mukaddimesi bulunmayan eserde; Türkçe fetvalar ve müteakiben de Arapça nakilleri, fıkıh kitapları sistematığıne göre verilmektedir. Kütüphanelerdeki yazma nüshalarının çokluğu¹⁶² ve daha sonraki literatürde sık sık referanslarda bulunulması, eserin oldukça muteber sayıldığını gösterir. Nitekim Atâî, Çivizâde mülazımı Üskübî'nin fikhî bilgisi ve fetvalarındaki derinliği ile meşhur olduğunu belirterek “Kenar müftülerinin en yetişmiş ve emsâlinin en iyi örneği idi. Müftülük görevi sırasında verdiği fetvaları nakilleriyle derlemiştir. Bu makbul mecmua fıkıh kitapları tarzında düzenlenip tertib edilmiş, fasıl ve bâblara ayrılmıştır. Zamanımızda hayli şöhreti ve ileri gelenler arasında vâkiât ve nevâzil denli rağbeti vardır” demektedir.¹⁶³ *Müntehabât min Fetâvâ-yı Kör Müftî* (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2319) adıyla eserden seçmelerin yapıldığı bir nüshası bulunmaktadır.

5. *Fetâvâ-yı Akkirmânî*: Ali Akkirmânî (ö. 1030/1620-21), Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 98, ist. İstanbul 24 Receb 1053 (8.10.1643), IX+1a-207a vr., müs. Mehmed b. Hüseyin el-Kefevî; Hekimoğlu, nr. 405; TSMK, Ahmed III. Kitaplığı, nr. 842; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1470, 1471; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1972.

Ali Akkirmânî; İstanbul'da öğrenimini tamamlayıp bazı medreselerde görev yaptıktan sonra 1000 yılı civarında, memleketi Akkirmân'da (Akkerman) Hacı İbrahim Medresesi'ne müderris atanmış ve kendisine müftülük yetkisi verilmiştir. Atâî; onun bir çok üstün yönü bulunduğunu kaydeder ve muhtelif ilim dallarına dair bilgisini gösteren fetvalarının oldukça sağlam olduğunu, bir çok fetvasının mecmualarda kaydedildiğini, özellikle benc adlı uyuşturucunun haramlığına dair verdiği fet-

161 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1229 ve 1746.

162 Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 268, 2684, 2763, 2770, 2790, 2792; Veliyüddin Efendi, nr. 1468, 3588; Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 133; Ayasofya, nr. 1562; Esad Efendi, nr. 1094, 1117; Fatih, nr. 2355, 2356; Halet Efendi, nr. 122, 126; H. Hüsnü Paşa, nr. 394; Yazma Bağışlar, nr. 20; İzmir Milli Ktp., nr. 177, 782/8, 784, 1376, 1709, 1806.

163 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 552. Pîr Mehmed Efendi'nin vefatı bazı kaynaklarda 1030 (1621) olarak verilmektedir. bkz. *Hediyyetü'l-ârifin*, c. II, s. 272.

vanın çok meşhur olduğunu belirtir.¹⁶⁴ Akkirmanlı Ali Efendi'nin Türkçe fetvalarını içeren eserdeki fetvalar, Karatay'ın Topkapı Sarayı nüshasına dayanarak verdiği bilgiye göre, Derviş Mehmed b. Hasan el-İstanbûlî tarafından 1040 (1630-31) senesinde toplanmış ve tedvin edilmiştir.¹⁶⁵ Eser fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak tertib edilmiştir.

Akkirmânî'nin fetvaları Derviş Muhammed b. Hasan tarafından da *Mecmua-i fetâvâ* (Millet Ktp., Ali Emirî Şer'î, nr. 104, ist. 1052/1642, 1b-437a vr.) adıyla derlenmiştir. Bu eserin mukaddimesinde belirtildiğine göre Derviş Muhammed 1040 (1630) senesinde kadılık (niyâbet) hizmetiyle Akkirman'a vardığında buranın müftüsü iken vefat eden Ali Efendi'nin fetvalarını derleyip fıkıh kitapları sistematığına göre düzenlemiştir. Fetvaların sonlarında Arapça kaynaklardan nakiller aktarılmaktadır.

6. *Fetâvâ*: Ebü'l-Berekât İsmail b. Sinanüddin Mehmed b. Hasan ez-Zilî es-Sivâsî (ö. 1048/1638),¹⁶⁶ Adana İl Halk Ktp., nr. 60, 128 vr.

7. *Fetâvâ-yı Bistâmî*: Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî el-Vânî (ö. 1096),¹⁶⁷ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 989, vvr. 1b-264a, müs. İbrahim b. Abdülkadir, Aydınçık şehri, ikinci niyâbet döneminde, ist. Cemâziyelevvel 1131 (Mart 1719).

Van doğumlu Erzurum asıllı olan Mehmed b. Bistâm; eserin Arapça olan mukaddimesinde, 27 Muharrem 1068 (5.11.1657) Pazartesi günün kendisini müftülüğe atama fermanı gelince, fetvaları içeren bir mecmua olan bu yapıtları insanların istifadesi için yazdığını belirtir. Kitâbü't-Tahâre ile başlayan ve fıkıh kitapları sistematığına göre yazılan eserde; fetvalar, "Mes'ele—el-Cevâb" formülüyle verilmekte ve ardından fetvanın Arapça nakli kaydedilmektedir.

8. *Kitâbü Fetâva es-Sivâsiyye*: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 487, 1a-174b vr., ist. 24 Şaban 1073 (3.4.1663), müs. Mehmed b. Ahmed el-Foçevî.

Derleyicisini tespit edemediğimiz ve mukaddimesi bulunmayan bu mecmua, kapak sayfasındaki Arapça bir ibareden anlaşıldığına göre, Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye sahibine aittir. Fetvaların en önemli-

164 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 639. Akkirmânî'nin biyografisi Hafid Efendi nüshasının kapak sayfasında (vr. 1a) Atâî'den naklen verilmektedir. Akkirmânî ve eseri hakkında ayrıca bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 754; *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 155. Bağdatlı İsmail Paşa, Akkirmânî'nin vefatını 1028 olarak vermektedir.

165 Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 101-102.

166 Şeyh Şemseddin es-Sivâsî'nin kardeşidir. Bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 218.

167 *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 299.

leri ve en sahihleri, çok kullanılan (mütedâvil) büyük kitaplardan seçme yapılarak derlenmiş. Türkçe fetvaları içeren bu derlemede, fetvaların sonlarında kimlere ait oldukları belirtilmemiştir; fakat Osmanlı şeyhülislâmlarına ait oldukları anlaşılmaktadır. Kitâbü't-Tahâre'den başlanılarak fıkıh bablarına göre Mes'ele - el-Cevâb tarzında Türkçe fetvalardan oluşmakta ve cevaptan sonra mutemet kaynaklardan Arapça nakiller yapılmaktadır. 165b'den itibaren 173b'ye kadar *Mesâil-i şettâ* başlığı altında muhtelif konulara yer verilmektedir.

9. *Fetavâ*: Süleyman Efendi (ö. 1078/1667)¹⁶⁸, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 684/3, müs. Hüseyin Efendi diye bilinen Yahya b. Hüseyin b. Muhammed¹⁶⁹, ist. 25 Rebûlâhir 1087 (7.7.1676), 1b-41b.

Fetâvâ'nın başında (vr. 1b), "Bundan akdem Mekke-i Mükerrreme kazasından ma'zûlen vefât iden merhûm Süleyman Efendi sâbıkan şeyhülislâm ve müftî'l-enâm olan merhûm ve mağfûr leh [Hoca] Abdürrahîm Efendi hazretlerinin zaman-ı şerîflerinde (25.4.1647-18.7.1649) Belgrad müftîsi iken virdiği suver-i fetâvâdır ki kendi hattıyla olan mecmûadan naklolunmuştur" ibaresi bulunmaktadır. Belgrad müftüsü Süleyman Efendi'nin Türkçe fetvalarının fıkıh kitapları sistematığına göre yer aldığı bu eserde, zaman zaman klasik Arapça fetva kitaplarından nakillere de yer verilmektedir. Ayrıca Ebusssuud gibi bazı Osmanlı şeyhülislamlarından nakledilen fetvalar da bulunmaktadır.

10. *Ecvibetü'l-kânî'a 'ani'l-es'ileti'l-vâkı'a*: Muhammed Fıkhî el-Aynî, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 176, 1b-70b.

Eserin kime ait olduğu açıkça ifade edilmiş değildir; fakat müellif, fetvalarda zikrettiği bazı tarihler ve hayatının çeşitli dönemlerinde üstlendiği görevler dolayısıyla kimliği hakkında önemli ip uçları vermiştir. Bir çok fetvada; Edirne, İstanbul ve İzmir'de meydana gelen olaylara ilişkin verdiği cevaplardan söz etmektedir. 1130 (1718) tarihinde Edirne fetva

168 Silifke'nin Aynalılar köyündendir. Rebûlâhir 1058'de (1648) Belgrad müftüsü oldu. Mısır kadılığından 1 Muharrem 1077 (4.7.1666) tarihinde göreve başlamak üzere Mekke kadılığına atandı. Hacdan sonra Mekke'de kalmayıp İstanbul'a geldiği için azledildi (Rebûlevvel 1078 / Ağustos 1667). Cemâziyelevvel 1078'de de (Ekim 1667) vefat etti. Bk. Şeyhî, *Vekayîü'l-fudalâ*, c. 1, s. 341-342, 612.

169 Mecmuanın başında (vr. 1a), "Bu mecmuanın müştemilâtı bilcümle mağfûr leh 1112 (1700) senesi evâilinde Belgrâd'da hâkimü'ş-şer' iken vefat iden Yahya Efendi merhûmun hattı ile dir. Kütüb-i fikhiyyeden müellefât-ı kesîre tahrîrine muvaffak olmuş idi" denilmektedir. Mecmuada Ebû'l-Abbâs en-Nâtûfî'nin *Cümletü'l-ahkâm* (nr. 684/1, 1b-24b) ve Salâhuddin b. Muhyiddin b. Şemseddin Muhammed el-Gûrânî el-Hanefî el-Kâdirî'nin *Matlabü'r-rızâ fî mansibi'l-kazâ* (nr. 684/2, 1b-89b) adlı eserleri bulunmaktadır.

emîni, bu tarihten itibaren de İstanbul'da reisülmüsevidîn ve Yenişehirli Abdullah Efendi zamanında da fetva emîni olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Müellif, fetva emînliği görevini iki kez üstlenmiştir. 1142 yılında İstanbul'da fetva emîni bulunduğu sırada, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *el-Hulâsa*'ya muhalif olarak verdiği fetva (vr. 20b) ile Ebussuûd Efendi'ye muhalif olarak verdiği fetvayı -kendisinin tertib ettiği- *Behcetü'l-fetâvâ*'ya kaydettiğini belirtir (vr. 67'den sonra araya konan sayfanın arka yüzü; ayrıca bkz. 51a). Eserin son satırında ise, kendisinin 1143 (1730) yılında İzmir kadısı olduğunu ifade eder. Şu halde *Behcetü'l-fetâvâ*'yı Mehmed Fikhî el-Aynî'nin tertib ettiği ve 1143'te da İzmir kadısı olduğu bilindiğine¹⁷¹ göre, bu eserin ona aidiyeti açıktır. Bazı fetvaların sonlarında cevap verirken, kitaplara müracaat etmediğini ve daha sonra temize çekerken kaynaklara müracaat edeceğini belirtmesi; bu çalışmanın, temize çekilmemiş bir müsvedde olduğunu göstermektedir. Ayrıca her ne kadar fetvalar, "süile—ecâbe" formülüyle verilmiş olsa da müellifin bir çok fetvanın cevabında doğrudan kendisine atıflarda bulunması sorulara muhatap olanın Mehmed Fikhî Efendi olduğunu göstermektedir. Nitekim mukaddimede, kendisine sorulan sorulara bu üslupla cevap vermeyi kendisinin icat etmediğini, daha önce bir çok âlimin verdikleri cevapları derlediklerine örnek olarak bazı âlimlerin isimlerini sıralamaktadır. Devrin ulemasının farklı görüş ve düşüncülerinden de söz edilen eserde, bazan da şeyhülislâm fetvası, Ali Efendi örneğinde olduğu gibi, yanlış olarak nitelenmektedir. Müellif, mukaddimede, bu eserde bütün kitaplarda ve muhtasarların çoğunluğunda bulunmayan nadir meseleleri ve meydana gelen hâdiseler konusunda ihtiyaç duyulanları; *esahh*, *akvâ* ve *muhtâr li'l-fetvâ* olanları zikrettiğini ve eserini *el-Hidâye*'nin sistematığına uygun olarak tertib ettiğini belirtir. Muhammed Fikhî Efendi'nin vukua gelen bir çok mesele ile (*vâkıatü'l-fetvâ*) ilgili olarak mezhep kitaplarında açık bir nakil bulunmadığını söylemesine karşın fetva vererek görüş bildirmesi müellifin mezhep içindeki konumu göstermesi yanında modern zamanlarda onun yaşadığı dönemle ilgili oluşan ictihad-taklid tasavvurunu sorgulanır kılmaktadır.

11. *Fetâvâ (es-Suâl ve'l-cevâb mine'l-fetâvâ)*: Muhibbî-zâde Feyzullah b. Receb el-Ankaravî (öl. 1162/1749), İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Na-

170 Krş. Düzenli, "Meşihat Fetvâları", s. 123.

171 Mehmed Fikhî Efendi 11 Zilhicce 1138'de (10.8.1726) Mehmed Selim Efendi'nin vefatı üzerine fetva emînliği görevine atandı. 1 Muharrem 1143'te (17.7.1730) İzmir kadısı oldu. Bkz. Şeyhî, *Vekayîü'l-fudalâ*, c. II-III, s. 614 ve 727.

dir Eserler-Arapça, nr. 918, ist. 16 Cemâziyelevvel 1175 (13.12.1761), müs. Ahmed b. Mehmed 1b-77a vr.; Milli Ktp., Çankırı İl Halk Ktp., nr. 166, nr. 88 vr.

Müellif Feyzullah b. Receb Ankara müftüsü iken, muteber kitaplardan isimlerini tasrih ederek seçtiği soru ve cevapları tahrir ettiğini belirtiyor. Arapça olan kitapta “süile—ecâbe” formülüyle sorular verilmektedir. Günümüzdeki, bir konuyu sorularla öğretmek üzere yazılan eserlere benzemektedir. Kitâbü'l-İlm bölümüyle başlamakta ve fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak da Kitâbü't-Taharet ile devam etmektedir. Fetvalar, Arap ulemasının fetvalarına benzemektedir.

12. *Fetâvâ-yı Rızâ*: Nakîbüleşrâf es-Seyyid Muhammed Rıza b. Ahmed el-Kırımı (ö. 1169/1755), Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3534, 1b-165b ve nr. 2368; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1111; Hafid Efendi, nr. 100; Hüsrev Paşa, nr. 113; Serez, nr. 1159, 1514; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1496; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1371; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 436.

Eserin Türkçe olan mukaddimesinde kendisinin müftü ve kadı olduğunu belirttikten sonra, nakli ile vâki olan fetvaları düzenli biçimde yazıp problemle karşılaştığında müracaat kolay olsun diye ekserinin nakli o dönemde çok kullanılan, ulemâ ve kadıların çoğunluğunun ellerinde bulunan *el-Hidâye*, *ed-Dürer* ve *Şerhu Mecma'i'l-bahreyn* adlı eserlerden alıp yazdığını belirtir. Ardından müellif, adı geçen eserler dışında kitaba kaynaklık eden elli civarında eserin ismini sıralamış ve diğer sahip olduğu fıkıh kitapları, metinler ve şerhlerin her meselede araştırıldığını ifade etmiştir. Eser; Arapça kitaplardan tercüme yoluyla oluşturulmuştur, fakat Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin fetvalarına da yer verilmiştir. Sayfa kenarlarında Arapça *nukûl* bulunmaktadır.

13. *Bahrü'l-fetâvâ*: Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurumî (ö. 1173/1759-60),¹⁷² Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 605, müs. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, ist. 1168 yılı Rebûlevvel sonları (Mart 1755

172 *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 333. Müellifin hayatında yazılan en eski nüshalardan biri İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe bölümünde (nr. 1507, Erzurum, ist. 1166) bulunmaktadır. Eserin diğer bazı nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1408; Tire Ktp., Diğer Vakıflar, nr. 283; Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 1129; Bursa İnebey Yazma Eser Ktp., Orhan Camii Koleksiyonu, nr. 549; Milli Kütüphane Başkanlığı, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., nr. 278 vr.; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3985. Kâtib Çelebi'nin, müellifini zikretmeden sadece ismini kaydettiği *Bahrü'l-fetâvâ* (*Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 225) bu eser olamaz. Zira Kadızâde el-Erzurumî, Kâtib Çelebi'den çok sonra yaşamıştır.

ontaları), Erzurum, 1b-358a vr.; H. Hüsnü Paşa, nr. 387, müs. Muhammed, ist. 17 Safer 1172 (20.10.1758), Şam, 1b-367a vr.

Halep kadılığı payesiyle Erzurum müftülüğü görevinde bulunan Kadızâde Muhammed Arif Efendi; müftülüğü sırasında otuz yıla yakın bir süre içinde, bazı fetvaları (vâkıâtü'l-fetvâ) ve başka bir kısım meseleleri bir mecmua içinde düzensiz biçimde derlemiş. Daha sonra, öğrencilerinden biri, 1161 (1748) yılında bunları temize çekmiş ve böylece büyük bir mecmûa meydana gelmiştir. Kadızâde'nin, bu mecmuaya, sonraki tarihlerde başka bazı fetvaları da ilâve etmeyi planladığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Önce Türkçe olarak fetva kaydediliyor, ardından Arapça nakil yapılarak kaynak belirtiliyor. Doğrudan Arapça kitaplardan fetvalar da nakledilmektedir. Ayrıca sayfa kenarlarında da fetvalar ve nakiller bulunmaktadır. Daha çok Ali Efendi *Fetâvâ*'sından nakil yapılmakla birlikte Ebussuûd Efendi, Yahya Efendi, Minkârîzâde Yahya Efendi, *Fetâvâ-yı Atâiyye*, Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l-fetâvâ*, Müeyyedzâde, Kâtib Çelebi'nin *Mîzânü'l-hak* (vr. 274a-b), *Surretü'l-fetâvâ*, *Zübdetü'l-fetâvâ* ve sonlarında (vr. 356b-357b) *Hizânetü'l-müftîn* adlı eserden elgâz bahsi nakledilmektedir.

14. *Fetâvâ-yı Ebûbekir*: Fetva emîni Tokatlı Ebûbekir Efendi (ö. 1179/1765-1766), TSMK Yeniler Kit., nr. 2401, 42 vr.

Ebûbekir Efendi'nin fetvalarını içeren bir eserdir.¹⁷³

15. *Semhatü'l-ibrâr fî beyâni gumûzi'l-esrâr*: Hasan b. Ali el-Kayserî (ö. 1181/1767),¹⁷⁴ İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 384, ist. Receb 1227 (Temmuz 1812), 1b-575a vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 719, 388 vr. (*Semhatü'l-fetâvâ*).

Birinci nüsha, Seyyid Hâfiz Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî tarafından tertib edilen müellif hattı nüshadır. Gedûsî'nin kendi hattıyla olan bu *Semhatü'l-ibrâr Fetâvâsı* nüshasını; fetvâ emini bulunduğu sırada, müsevvidlerin müsevvid odasında kullanmaları için vakfettiğini ifade eden bir kayıt bulunmaktadır (v. 1a). Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah Efendi, nüshanın ilk sayfalarından birinde, bu kitabın kendisine sunulduğunu ve eseri incelediğini belirtir. Kitabın vâkıâtı cem eden muntazam bir eser olduğunu; mürettibin, fukahânın kitaplarını araştırıp imamlarını-

173 Karatay, *Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 101. Ebûbekir et-Tokadî'nin *Ravzatü'l-kudât ve hadîkatü'l-fevzi ve'n- necât* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 241.

174 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 299; *OM*, c. I, s. 259-260.

zın görüşlerinin en sahih olanını alarak her meseleyi yerli yerine koyduğunu ifade eder ve mürettibe teşekkür eder. Devamında, Mehmed Ârif Efendi de, kendisine arzedilen bu eserin büyük âlimler katında kabule lâyık bir eser olduğunu belirterek mürettibine teşekkür eder. Abdurrahman b. İsmail b. Mustafa el-Âkif de, bir sayfalık bir takriz yazar.

Müellif Hasan b. Ali'nin mukaddimede belirttiğine göre; kendisi, *Dür-rü'l-bihâr şerhu Mülteka'l-ebhur*¹⁷⁵ adlı eserini tamamlayınca, *el-Hulâsa, et-Tâtârhâniyye* ve *el-Bezzâziyye* gibi muteber fetva kitaplarından ve *el-Minah (Minahu'l-gaffâr)*, *el-İhtiyâr* ve *et-Tebyîn* gibi mütedâvil şerhlerden az bulunur meseleleri ve meşâyihin fetva kitaplarında ihmal ettiği sık vukua gelen meseleleri içeren bir kitap derleyip daha geniş kitlelerin kullanımı için Türkçe'ye tercüme etmeyi düşündüğünü belirtir. Böylece mütedâvil kitaplarda bulunmayan ilâve meseleler yanında meşhûr fetvaları kapsayan bir eser meydana getirdiğini söyler ve eserine *Semhatü'l-ibrâr fî beyâni gumûzi'l-esrâr* adını verdiğini belirtir. Bu eseri yeniden tertib eden Seyyid Hâfız Mehmed el-Gedûsî ise; bu mukaddimenin devamına yazdığı açıklamada, *Semhatü'l-ibrâr*'ın, gerçekte geniş kapsamlı ve aranan meselelerin bulunduğu hoş bir mecmua olduğunu, fakat kitap bölümlerinin az, meselelerin derlemeyi yapanın tayin ettiği *mesâil-i şettâ* (muhtelif meseleler) başlığı altında dağınık halde bulunduğunu ifade eder. O nedenle, adı geçen mecmuanın fasıl ve bâblarını genişletip mevcut olan makbul meseleleri münasip yerlerine yazmak suretiyle tanzim ve tashih ettiğini, ayıklamalar yaptığını ve nakillerini asıllarıyla karşılaştırdığını belirtir. Klasik fıkıh kitapları sistematiğine uygun olarak hazırlanan mecmuada, önce Türkçe olarak tanzim edilen mesele soru—cevap şeklinde verildikten sonra Arapça metin nakledilmekte ve metnin sonunda naklin yapıldığı kaynağın adı verilmektedir. Zaman zaman Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvalarına da yer verilmiştir.¹⁷⁶ Eserin, kendisinden sonra hazırlanan mecmualara kaynaklık ettiği görülmektedir.¹⁷⁷

16. *Fetâvâ-yı Ahmediyye fî şerî'ati'l-Muhammediyye*: Mostar müftüsü Ahmed b. Muhammed el-Mostarî (ö. 1190/1776) Süleymaniye Ktp., Kasi-

175 Dört ciltlik bu eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi bölümünde bulunmaktadır (nr. 1239-1242, 1.c. 645 vr., 2.c. 528 vr., 3.c. 330 vr., 4.c. 562 vr.). Kayseri'nin *Tuhfe* adlı bir eseri daha bulunmaktadır (Dr. Emel Esin Ktp., 1b-20a vr.).

176 Yahya Efendi, Ebussuûd Efendi, Ali Cemâli Efendi gibi şeyhülislâmlardan yapılan bazı fetva nakilleri için bkz. vr. 167a-b, 178a, 477b, 482a, 483a-b, 489a, 490a; *Fevâidü'l-Fenârî*'den bir nakil için bkz. vr. 480a.

177 *Semhatü'l-ibrâr*'dan bazı iktibaslar için bkz. Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Neticetü'l-fetâvâ*, s. 347, 349, 351, 393, 409, 410, 441, 474, 482, 495, 619, 620.

decizâde, nr. 290, müs. Sohta Abdullah b. Mustafa Efendi Monlâvî, ist. Rebûlevvel 1186 (Haziran 1772), VII+1b-226a.

Mukaddimesi bulunmayan mecmuadaki fetvalar Türkçedir. Fıkıh kitapları sistematığına göre kaydedilen fetvalardan sonra Arapça nakil ve naklin yapıldığı kaynak ve bölüm adı verilmektedir. Osmanlı kanunnamelerinden de nakil bulunmaktadır (vr. 198a). Sayfa kenarlarında bazı Osmanlı şeyhülislâmları ile Saray Bosna, Mostar, Akhisar, Blagay müftülerine ait bazı fetvalar zikredilmiştir. Türkiye kütüphanelerinde fazla yazma nüshası bulunmayan bu eserin Sarayova Gazi Hüsrev-Begova Kütüphanesi'nde on civarında yazmasının bulunması,¹⁷⁸ Balkan müslümanları arasında oldukça muteber sayıldığıının bir alâmeti olarak görülebilir.

17. *el-Fevâidü'l-'aliyye mine'l-mesâili's-şer'iyye (Fetâvâ-yı Ali Nisârî)*: Ali en-Nisârî (ö. 1110/1698),¹⁷⁹ Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 278, vr. 6-133a, müst. Muvakkaten İznik kadılığı yapan Bozâkîzâde Feyzullah b. Seyyid Mehmed b. Seyyid Mahmûd, ist. 1145 Cemâziyelâhir sonları (1732 Aralık ortaları).

Mecmuayı derleyen kişi;¹⁸⁰ kitabın Arapça mukaddimesinde, aynı zamanda babası da olan Kayseri müftüsü Alâeddin Ali en-Nisârî'ye ait ve onun kendi el yazısıyla kaleme alınmış fetvaları tertiblediğini ve *el-Fevâidü'l-'aliyye mine'l-mesâili's-şer'iyyeti'l-câriye* adını verdiğini söyler. Bazı meselelerin sonunda; cevap şeklinde olmasa da, babasının el yazısıyla olan bazı fâideleri ve geçmiş ulemanın fetvalarını (*nukûl*) da eklediğini belirtir. Fetvalar Türkçedir ve "Mes'ele—el-Cevâb" formülüyle verilmektedir. İlk bölümde; tefsir, esmâ-i hüsnâ, vahiy, hadis, peygamberlerin haberleri, sahabe ve tâbiînin haberleri gibi konularla ilgili fetvalar yer almaktadır. Ardından, Kitâbü't-Tahâret'den başlayarak fıkıh bablarına göre fetvalar verilmektedir. Kitabın sonlarında yer alan Hâtimetü'l-Kitâb başlığını taşıyan kısımda (vr. 120b-133a), "Fâide" ve "İfâde" başlıklarıyla bir çok şeyhülislâm ve taşra müftüsünün fetvasına yer verilmektedir. Fetvalar hakkında bazı açıklamalarda bulunulmakta ve zaman zaman da eleştirilmektedir.

178 Nüshalar hakkında bilgi için bkz. Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 806-813.

179 Kayseri müftülüğü yaptı. İstanbul'a geldi ve burada vefat etti. Bkz. *Hediyyetü'l-ârifin*, c. I, s. 764.

180 Kitabın Sarayova Gazi Hüsrev-Begova Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının da "Kayseri müftüsü es-Seyyid Mehmed Efendi'nin pederleri Ali Nisârî Efendi('nin) iftâ eylediği fetvaları, oğlu merhûm Mehmed Efendi cem' ve tedvîn eylediği (...)" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bkz. Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 796.

18. *Fetâvâ-yı Ferâiz*: Derviş Muhammed [Mehmed] b. Hasan Bilâdîkî, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 965, ist. 8 Şaban 1120 (22.10.1708), 1b-134a.

Ferağ kaydından 18 Zilkâde 1118 (21.2.1707) tarihinde tamamlandığı anlaşılan bu Türkçe eserin mukaddimesine göre müellif bir müddet feraiz erbabı ile birlikte bulunduğunu ve bu sırada bir kaç bin mesele tas-hîh edip eseri 21 fasıl üzere düzenleyip *Fetâvâ-yı Ferâiz* adını verdiğini belirtmekte ve ardından tek tek 21 faslı sıralamaktadır. Mesele başları (Mes'ele kelimesi zikredilmeksizin) kırmızı ile çizilmiş ve cevaplar el-Cevâb kelimesi ile başlanılarak verilmiştir.

19. *Fetâvâ*: Müftü Zeynî Efendî (1159/1746'da sağ), Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp., nr. 1475, 1b-14b arası. Bu fetva kitabı manzumdur.¹⁸¹

20. *Sefînetü'l-fetâvâ*: Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî (ö. 1225/1810), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 169, ist. 30 Cemâziyelâhir 1254 (20.9.1838), müs. Ali b. Ahmed b. Abdülkerim el-Ofî el-Paçanî; İstanbul Müftülüğü Ktp. nr. 394; Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 331; Yazma Bağışlar, nr. 2266; Harput ve Eski Halkevi, nr. 270; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 1187; Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., nr. 153.

Erzurum müftüsünün oğlu olan Seyyid Hacı Abdurrahman,¹⁸² 21 yaşında Erzurum müftüsü olmuştu. Müftülüğü sırasında kendisine sorulan fetvaları mahfazasında biriktirmiş ve bunların tekrarlarını çıkararak bir fetva kitabı şeklinde tertib etmek istemiş. Bu işe başladıktan sonra, Sultan Selim b. Sultan Mustafa tarafından Erzurum kadılığına atanmış. Tam bir yıllık örfî süresini doldurduktan sonra, Kudüs payesiyle aynı şehrin müftülüğüne tekrar atanmış ve fetva kitabını bu görevi sırasında tamamlamıştır. Müellif, ferağ kaydında 1216 (1801) senesinde eseri temize çektiğini ve bu temize çekme işi tamamlandıktan sonra, Sultan Selim b. Sultan Mustafa tarafından vezirlik görevine atandığını belirtir (vr. 268a). Müellif, her bir Türkçe fetvasını zikrettikten sonra, konuyla ilgili

181 *Türkiye Toplu Yazmalar Kataloğu*: Burdur, Niyazi Ünver ve öte. (yay. haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000, c. I, s. 501-502.

182 Aile kütüğünü şu şekilde sıralamaktadır: Seyyid Hacı Abdurrahman b. Kudüs payesiyle Erzurum müftüsü olan Seyyid Hacı Mustafa b. Kudüs payesiyle Erzurum kadısı Muhammed Habib b. Erzurum müftüsü Seyyid Hacı Mehmed – ki Hocam Şeyhülislâm-ı şehid Feyzullah Efendi'nin babasıdır – b. Seyyid Habib Muhammed Efendi b. Seyyid Şeyh Pir Muhammed ki eş-Şeyhü'l-Esved (Kara Şeyh) diye bilinir- el-Karabağî el-Hasenî (baba tarafından), el-Hüseyinî (ana ve baba tarafından).

muhtelif mutemet kaynaklardan Arapça nakiller yapmakta ve ayrıca şeyhülislâmlardan Ebussuûd, Çatalcalı Ali Efendi, Zekeriyazâde Yahya Efendi, Minkârîzâde Yahya Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi ile babası Erzurum müftüsü Şeyh Mustafa'nın fetvalarına ve Osmanlı kanunnâmelerinden bazı kanunlara da yer verir.

21. *Risâletü't-Tenkîh ve't-tehzîb (et-Tenkîh ve't-tehzîb li-Risâleti Şânîzâde)*: Nakîbüleşrâf Şânîzâde es-Seyyid Mehmed Atâullah b. Mehmed Sâdık (ö. 1242/1826),¹⁸³ Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 272, ist. 23 Rebîülâhîr 1219 (1.8.1804), 1b-14a; Esad Efendi, nr. 588; Bağdatlı Vehbi, nr. 2054.

Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı fetva kitapları arasında zikrettiği ve *Tenkîh* adıyla Şânîzâde Mehmed Sâdık Efendi'ye (ö. 1232/1817)¹⁸⁴ nispet ettiği¹⁸⁵ risâlenin başında (vr. 1b) "Hâzihî mesâilü fikhiyye li-Şânîzâde" ibaresi bulunmaktadır. Mukaddimesinde belirtildiğine göre, eser; -Medine kadılığı esnasında vefat eden- Şânîzâde Mehmed Sâdık Efendi'nin, Ali Efendi *Fetâvâsı*'nın Kitâbü'l-Vekâlesi'nde¹⁸⁶ borcu kabz etmeye vekil olan kişinin, müvekkilinin vefatından sonra yemini ile tasdik olunduğuna fetva verildiği halde, *Behcetü'l-fetâvâ*'da "yemini ile tasdik olunmayıp beyyine lâzımdır" şeklinde bir fetvanın verilmesinin¹⁸⁷ bir hatadan kaynaklandığını açıklamak amacıyla, Türkçe bir risâle kaleme alma isteği sonucunda oluşmuştur. Ayrıca risâlenin sonunda, *Behcetü'l-fetâvâ*'nın bir kaç başka yanlısına daha işâret edilmiştir. Mehmed Atâullah Efendi, zikredilen meseleyi hal ve izah eden ve bir çok önemli bilgiyi içeren bu risâlenin anlaşılması güç olduğu için daha anlaşılır hale getirmek üzere risâleyi yeniden düzenlediğini belirtir.

22. *Fetâvâ-yı Giridî*: Ali Şükrî Kandiyevî (ö. 1257/1841).

Girit'in Kandiyе kasabasından olan Ali Şükrî Efendi, tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönmüş, müderrislik ve müftülük görevlerinde bulunmuş ve burada vefat etmiştir. Verdiği fetvaları iki büyük cilt halinde derlemiştir. Ayrıca bir de, fetva kitabı telif etmiştir. Bursalı M. Tahir, bunları ve daha başka eserlerinin tamamını İzmir'de gördüğünü kaydeder.¹⁸⁸ Süleymaniye Kütüphanesi'nin Harput bölümünde nr. 283'de (X+1b-239b) kayıtlı eserin kapak sayfasında (vr. 1a), -kurşun ka-

183 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 362-363.

184 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 358-359.

185 *OM*, c. II, s. 63. Vefat tarihini, 1204 (1789-90) olarak vermektedir.

186 Krş. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. II, s. 11.

187 *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 349.

188 *OM*, c. I, s. 370 ve c. II, s. 63. Bursalı; ilk yerde Ali Şükrî Efendi'nin vefat tarihini 1257, diğer yerde ise 1207 (1792) olarak vermektedir.

lemle- Ali Şükrî ibaresi bulunmakta ve katalogda bu zâta nispet edilmektedir. Aynı yerde, kitabın orijinal ismi olarak “Hâzâ *Kitâbü Fetâvâ-yı Ali Efendi*” yazılmıştır. Sâbık Lâzkiye kadısı Mustafa b. Mahmud Efendi tarafından 3 Şevval 1127 (2.10.1715) tarihinde istinsâh edilen nüsha, Çotalızâde Hacı İbrahim Ağa b. Büyük Mehmed Ağa tarafından Harput’da yaptırdığı Dershane’ye 1246 (1830) yılında vakfedildiğine dair bir kayıt taşımaktadır. Eserin istinsâh tarihiyle Ali Şükrî Efendi’nin vefat tarihi arasındaki büyük fark, bu nispetin doğru olmadığını açık göstergesidir. Öte yandan, yaptığımız karşılaştırma sonucunda, eserin Çatalcalı Ali Efendi’nin *Fetâvâ*’sının Arapça nakiller içermeyen bir nüshası olduğu anlaşılmıştır.

23. *Fetâva-yı Abdüsselam Efendi*: Mardin Müftüsü Abdüsselâm Efendi (ö. 1259/1843),¹⁸⁹ Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., nr. 154, 399vr.
24. *Mecmûa-i Fetâvâ (Mecmûatü’l-fetâvâ)*: Müftü Ömer Şevki b. Mehmed el-Mardinî (ö. 1268/1852). Bursalı Tahir Efendi; bu eserin, Mardinî’nin müftülük zamanında verdiği fetvaları içerdiğini belirtmektedir.¹⁹⁰
25. *Beyânât-ı Fetâvâ-yı Ömeriyye fî’t-tarâiki’l-aliyye*: Dağıstânî Hafız Ömer Ziyâeddin Nakşibendî (ö. 1339/1920)¹⁹¹, Edirne: Vilayet Matbaası, 1301. Edirne İkinci Ordu Alay müftülüğü, İstanbul müderrisliği, Malkara ve Tekirdağ kadılığı yapan Dağıstânî; Arapça olarak kaleme aldığı mukaddimede, fıkıh kitapları, hadisler ve âyetlerden topladığı fetva suretlerini Arapça bilmeyenlerin anlamalarını sağlamak için Türkçe olarak yazmanın münasip düştüğünü belirtir. Ancak eserdeki açıklamalar Arapça’dır. Eser, İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek tarafından *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar* adıyla sadeleştirilip Arapça nakilleri Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984).
26. *Fetva Sûretleri*: Leblebicizâde Müftüzâde Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorumî (ö. 1327/1909), Çorum İl Halk Ktp., nr. 1674, 103 vr. Bursalı M. Tahir, Çorum müftülüğü yapan ve bu görevde iken vefat eden Ahmed Feyzi Efendi’nin meşhur *Fetâvâ-yı Hâmidîyye*’nin nakillerini de yazdığını belirterek, eserlerinin bir listesini vermektedir.¹⁹²

189 *Hedîyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 572; *OM*, c. II, s. 63.

190 *Hedîyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 802; *OM*, c. I, s. 382, c. II, s. 64.

191 Yusuf Ziya Binatlı, “Dağıstânî, Ömer Ziyâeddin”, *DİA*, c. VIII, s. 406-407.

192 *OM*, c. I, s. 250; ayrıca bkz. *Hedîyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 195.

27. *Fetâvâ-yı Şerîfe*: Akşehir Müftüsü Seyyid Mustafa Veliyüddin, Konya Akşehir İlçe Halk Ktp., nr. 222, 228 vr.

28. *Fevâidü'l-fetâvâ (Fevâid-i fıkhiyye Mecmûası)*, Reşîd Efendi, nr. 266, 1b-230a.

Fıkıh kitapları sistematığıne göre Kitâbü't-Tahârât ile başlar. Mukaddimesi bulunmayan eser, Türkçe fetvaları içerir. Müellif ya da derleyeni hakkında, fetvaların kime ait olduğu hususunda hiç bir kayıt da bulunmamaktadır. Sadece vr. 163b kenarında küçük bir açıklamadan sonra “ve fi zamâninâ (...) li-muharririhî Tarakçızâde” ibaresi mevcuttur. Bazı sayfa kenarlarında Ebussuûd ve Yahya Efendi fetvaları naklediliyor. Fetvalardan sonra Arapça nakil zikredilmektedir.

29. *Fetâvâ-yı Şerîfe*: Hoca Şakir¹⁹³, İstanbul: Matbaayı İctihâd, 1325/1907.

Eserin ikinci baskısı olduğu anlaşılan bu baskı Doktor Abdullah Cevdet'in takdimiyle yayımlanmıştır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine yönelik olarak hazırlandığı anlaşılan siyasî nitelikli 16 fetvalık bu küçük eserin başında, “Ulemâ-i İslâm - Enârallâhu berâhînehüm [Allah burhanlarını aydınlatsın] – taraflarından virilen *Fetâvâ-yı Şerîfe*” ibaresi yer almaktadır. Abdullah Cevdet'in takdiminde de “Bu fetvalar vaktiyle İstanbul'da fahrululemâ-yı dîn Hoca Şâkir Efendi merhûm tarafından ikâz-ı müslimîn maksadıyla cem' ve tertîb ve o zaman Avrupa'da bulunan matbaamızda tab' olunmuşdu.” açıklaması bulunmaktadır. Türkçe fetvaların ardından Arapça kaynaklardan nakiller yapılmaktadır.

Ayrıca kaynaklarda ve bazı kütüphane kayıtlarında şu fetva mecmualarının isimlerine de rastlanmaktadır:

1. *Fetvâ Mecmûası*: Bosnalı Mehmed, Afyon Gedik Ahmet Paşa Ktp., 18104, ist. , 1019/1610 142 vr.

2. *Fetâvâ*: İzmirî İsmail Efendi, İzmir Milli Ktp., nr. 477/1, ist. 1090/1679, 1b-236b vr.; nr. 477/4, 263a-275b vr.; nr. 1517, 191 vr.; nr. 999, 1b-96b vr.

3. *Risâle fi'l-fetâvâ*: Saçaklızâde Mehmed b. Ebû Bekir Maraşî (ö. 1145/1732).¹⁹⁴

193 Abdullah Cevdet'in “vaktiyle İstanbul'da fahrululemâ-yı dîn Hoca Şâkir Efendi merhûm” diye söz ettiği bu zât, Bursalı Mehmed Tâhir'in İstanbul'lu Hâfız Şakir Ahmed Efendi adıyla tanıttığı devrin önemli âlimlerinden biri olan ve 1315 (1897) yılında vefat eden zâtla aynı kişi olmalıdır (OM, c. I, s. 340-341).

194 OM, c. I, s. 326.

4. *Fetâvâ-yı Akhisârî*: İbrahim Akhisârî. Bursalı Mehmed Tahir, Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde bir nüshasının bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹⁵
5. *Fetâvâ*: Harputî İmâmzâde Mehmed Saîd Efendi.¹⁹⁶
6. *Fetâvâ*: Mehmed Efendi, İzmir Milli Ktp., nr. 770, 1b-33b vr.
7. *İntihâbu'l-fukahâ*: Mustafa Saîd Ayıntabî (Kahramanmaraş Karacaoğlan İl Halk Ktp., Hafız Ali Efendi (AY), nr. 62 [Eski demirbaş nr. 97], 259 vr.)¹⁹⁷
8. *Mecmûatü'l-mesâilî'l-fıkhiyye*: Abdullah (eski Manisa Kadısı), İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 860, 151 vr.
9. *el-Mecmûatü'l-fıkhiyye fi'l-fetâva'l-Hanefiyye*: Anadolu kazaskeri Kırımîzâde Ahmed Reşîd b. Mehmed (ö. 1288/1871).¹⁹⁸

2. Osmanlı-Arap Ulemasının Fetâvâları

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonrasında Osmanlı topraklarına katılan Arap vilayetlerinde yetişmiş gerek Hanefî ve gerekse Şâfiî ulema; Osmanlı uygulamaları hakkında fetvalar vermiş, görüş bildirmiş ve eserlerinde bunlarla ilgili yorumlarda bulunmuşlardır. Zira fetvanın, genellikle güncelle ilişkili olması dolayısıyla Arap uleması, kaçınılmaz olarak kendi memleketlerindeki Osmanlı uygulamalarıyla ilgili sorulara muhatap olmuşlar ve sorulara ilişkin fetva vermek durumunda kalmışlardır. Yazdıkları eserlerde de klasik Hanefî fıkıh literatürü yanında Osmanlı devletinin mevzuatına ve şeyhülislâmlarının fetvalarına da atıflarda bulunmuşlardır. Öte yandan Osmanlı şeyhülislâmları; müşkil konularda, zaman zaman Arap ulemasına yazarak konunun aydınlatılması için bilgi istemişlerdir. Meselâ elfâz-ı küfürle ilgili bir meselede Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi, Hayreddin er-Remlî'den (ö. 1081/1670) açıklama istemiş ve o da ayrıntılı biçimde bir risâle kaleme alarak şer'î gereğini beyan edip göndermiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ OM, c. II, s. 64.

¹⁹⁶ OM, c. II, s. 64.

¹⁹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, Mustafa Saîd Ayıntabî'ye Fetâvâ adıyla bir eser nispet etmektedir. Bkz. OM, c. II, s. 63.

¹⁹⁸ *Hediyyetü'l-ârifin*, c. I, s. 189. Vefat tarihini 1279 olarak kaydetmiştir. Kırımîzâde Ahmed Reşîd Efendi'nin *Kırımîzâde Mecmâası* adıyla basılan bir eseri bulunmaktadır (İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, 1288/1871). İsmail Paşa'nın zikrettiği eserle aynı olması muhtemeldir.

¹⁹⁹ Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 373-374. Yukarıda sözü edilen risâlenin bir yazma nüshası Remlî'nin, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 335 numarada kayıtlı *el-Fetâva'l-Hayriyye li-nefi'l-beriyye* adlı eserinin sonunda bulunmaktadır. Daha başka konularla ilgili Yahya Efendi'nin Hayreddin er-Remlî'ye sorduğu soruların cevabı için bkz. *Mecmûa*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 322, 297-306 vr.

Ayrıca Hayreddin er-Remlî'nin *Fetâvâ*'sında İstanbul'dan sorulan sorulara rastlanmaktadır.²⁰⁰ Dolayısıyla söz konusu bölgenin ulemasının fetvaları ve hukukî eserleri, aynı zamanda, Osmanlı hukuk tarihinin önemli bir parçasını teşkil ederler.

Maalesef, Osmanlı tarihinin Arap ülkelerindeki Osmanlı varlığı ile ilgili önemli bir yönünü açıklığa kavuşturmakta son derece önemli kaynak niteliği taşıyan bu eserler, günümüz araştırmalarında bu yönüyle hemen hiç kullanılmamaktadır. Biz burada, Osmanlı'nın Arap ülkelerinde var olmaya başlamasından sonra bu coğrafyadaki ulema tarafından verilen fetvaları kapsayan fetva mecmualarından bazıları hakkında bilgi vermeden önce Arap ulemasının fetvalarıyla ilgili bir iki hususa değinmek istiyoruz. Arap ulemasının mecmualarında yer alan fetvalar, şekil açısından, Osmanlı ulemasının fetvalarından önemli farklılıklar gösterir. Fetvalar genellikle "sü-ile—ecâbe" (soruldu—cevapladı) şeklinde verilmekte olup cevaplar, Osmanlı Türk şeyhülislâm ve müftülerinin cevaplarına nispetle oldukça uzundur. Zaman zaman cevaplarda geniş açıklamalar ve tahliller yapılmakta ve geçmiş ulemadan nakillerde bulunularak fetvaların kaynaklara da işaret edilmektedir.

1. *el-Fetavâ*: Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yûnus eş-Şelebî (el-Çelebi) (d. 947/1540),²⁰¹ Şehid Ali Paşa, nr. 1026, 1b-252b, ist. 5 Muharrem 1021 (8 Mart 1612); Süleymaniye Ktp., Murad Buhari, nr. 137, ist. 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657), 1b-184a vr.

Birinci nüshanın kapak sayfasında (1a), Arapça olarak, "Bu *Fetâvâ*'nın müellifi Mısır'da Evlâdu Çelebi (Çelebioğulları) diye bilinen ilimle meşhur büyük bir aileden olan Şeyh Ahmed Şehâbeddin el-Mısırî'dir" denilmektedir. Kitabın kapağın arkasında, "Suâlâtün rufiat li'l-merhûm Şeyhülislâm eş-Şeyh Şihâbüddin Ahmed b. el-Çelebi" (Şehâbeddin İbnü'l-Çelebi'ye sorulan sorular) ibaresi bulunmaktadır. Eserin girişinde (vr. 1b) ise; Şeyhülislâm Şeyh Şihâbeddin Ahmed b. el-Çelebi'ye yöneltilen sorular ve onun İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe mezhebine göre sahih kabul

200 Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye li-nefi'l-beriyye*, Bulak 1300/1883, c. II, s. 11 ve 74. Remlî, Ebussuûd Efendi'nin fetvasına referansta bulunmaktadır. Bkz. *A.g.e.*, c. I, s. 48 ve 127; c. II, s. 52.

201 Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*, Cebrâil Süleymân Cebbûr (neş.), Beyrut, 1979, c. II, s. 115-116; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., c. VIII, s. 267-268. Çelebi'nin Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylaî'nin (ö. 743/1342) *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik* adlı eserine yazdığı *Hâşiye* mezkur eserle birlikte basılmıştır (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313-1315).

edilen görüşe dayalı verdiği cevapları içerdiği belirtilmekte ve ardından (Süile–Ecâbe formülüyle) temizlik bahsinden başlanılarak fıkıh babları sistematığına göre fetvalar sıralanmaktadır. Murad Buhari (nr. 137) nüshası ise; Çelebi'nin torunu Nüreddin Ali b. Muhammed el-Hanefî (ö. 1010) tarafından derlenmiştir ve yine onun tarafından yazılan bir mukaddimeyi içermektedir. Nüreddin Ali'nin belirttiğine göre; *el-Kenz* ve *el-Hidâye*'nin tertibini esas alarak, her bölümde önce dedesinin müstakil olarak cevap yazdığı fetvaları ve ardından da ona muvafık veya muhâlif ulemanın kendi hatlarıyla olan cevaplarını kaydetmiş, fakat muhâlif mezheplerin görüşlerine yer vermemiştir. Zira ona göre; Şeyh İbnü'ş-Şelebî, Hanefî mezhebinin resmî görüşlerine (*nusûsu'l-mezheb*) ve Ebû Hanîfe ve iki öğrencisinin görüşleri çerçevesinde mezhep âlimlerinin ileri sürdükleri görüşlere (*menkûlâtü'l-eimme*) dayalı olarak fetva vermiştir. Bu bakımdan esas olan; bu imamlar olduğu için, muhâlif mezheplerin görüşlerini vermeye gerek yoktur.²⁰² Her iki nüshada da ilk fetva İbnü'ş-Şelebî'nin, Zeylai'nin *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik* adlı eserine yazdığı hâşiyede “fâide” başlığı altında kaydettiği kendisine sorulan bir soruya verdiği cevaptır.²⁰³

2. *Fetâvâ İbn Nüceym* (*el-Fetâva'z-Zeyniyye fî fikhi'l-Hanefiyye*): Zeynüddin İbn Nüceym Zeyn b. İbrahim el-Mısri el-Hanefî (ö. 970/1563),²⁰⁴ Bulak 1322/1904 (Dâvud b. Yusuf el-Hatîb'in *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye*'si ile birlikte); Osman Muhammed Nâûra (nşr.), Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2002/1423.

Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, İbn Nüceym'in verdiği fetvaların birkaç ayrı derlemesi bulunmaktadır. Eserin matbu nüshası; İbn Nüceym'in öğrencisi Şemseddin Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Şehâbeddin Ahmed el-Hatîb et-Timurtâşî el-Gazzî (ö. 1004/1596) tarafından derlenmiştir ve 1183 fetva içermektedir. Şemseddin Muhammed; hocasının *Fetâvâ*'sının, müftülük ve kadılık görevlerini icra ederken ihtiyaç duyulan ve itimat edilen bazı cevapları içerdiğini, fakat bölümlere ayrılarak düzenlenmiş olmadığı ve o nedenle de, aranan meseleye hemen ulaşılması güç olduğundan dolayı, fetvaları fıkıh kitapları sistematığına göre düzenlediğini belirtir. Fetvaları, bir düzen içinde vermekle yetinmeyip yeni bazı faydalı bilgilere dikkat çekmiş ve bazı tashihlerde bulunmuştur.

202 Krş. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1218.

203 Krş. İbnü'ş-Şelebî, *Hâşiye alâ Tebyîni'l-hakâik* (Zeylai'nin *Tebyîni'l-hakâik*'i ile birlikte), Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313, c. I, s. 10.

204 Ahmet Özel, “İbn Nüceym, Zeynüddin”, *DİA*, c. XX, s. 236-237.

Kâtib Çelebi; fetvaların, İbn Nüceym'in oğlu Ahmed tarafından derlendiğini belirtir. Derlemeyi yapan Ahmed'in ifadelerine dayanarak verdiği bilgiye göre; babasının fetvalarını, Rebülevvel 975'den (Aralık 1557) itibaren, sorular geldikçe peyderpey yazmış ve fıkıh kitaplarına göre düzenlemiş olduğu bu eserde, soru ve cevapların sayısı 400 kadardır. Bu derleme, müellifin vefatından sonra gerçekleşmiştir.²⁰⁵ Ancak Ahmed, babasının risâlelerini bir araya getirdiği mecmuaya yazdığı mukaddimede, babasının verdiği 1000'i aşkın fetvayı fıkıh sistematığına göre düzenleyip esere, *el-Fetâvâ'z-Zeyniyye fî fikhî'l-Hanefiyye* adını verdiğini belirtir.²⁰⁶ Alâeddin el-Haskefi (ö. 1088/1677) ise Timürtâşi ile İbn Nüceym'in oğlu Ahmed'in derlemelerini *el-Cem' beyne fetâvâ İbn Nüceym* adıyla birleştirmiştir.²⁰⁷ Eser; her fetvanın -Hasan Re'fet b. İbrâhim Rüşdî el-İstanbulî tarafından yapılan- tercümesinden sonra asıl ibaresi de verilmiş ve *Fetâvâ-yı İbn Nüceym (Hulâsa-i İbn Nüceym)* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1289).²⁰⁸

İbn Nüceym'in fetvalarının cevapları, diğer Arap ulemasının cevaplarına nispeten kısadır ve Osmanlı ulemasının fetvalarına daha yakındır. Başta Ankaravî Mehmed Emin Efendi olmak üzere daha sonraki bir çok Osmanlı âlimi, hazırladıkları fetva mecmualarında; bu fetva kitabını, -İbn Nüceym'in hacimli eseri *el-Bahru'r-râik* ile birlikte- temel kaynak olarak dikkate almış ve kitap fetvahânenin muteber saydığı mecmualardan biri haline gelmiştir. İbn Nüceym'in *Fetâvâ'sından* 615 kadar fetvâ doğrudan, diğerleri ise kitapta zikredilen şeyhülislâmların fetvâlarıyla aynı olması halinde cim harfi rumuzuyla olmak üzere toplam 1237 fetvâ Çeşmizâde'nin *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı fetvâ özetleri kitabında özet halinde tercüme edilmiştir.

3. *el-Fetâvâ'l-Emîniyye*: Emînüddin Muhammed b. Abdülâl el-Mısırî el-Hanefî (ö. 971/1563),²⁰⁹ Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 574, 169 vr.;

205 *Keşfü'z-zumûn*, c. II, m. 1223.

206 Zeynüddin İbn Nüceym el-Mısırî, *Resâilu İbn Nüceym el-İktisâdiyye*, s. 56. Oğul Ahmed'in derlemesine ait nüshalar için bkz. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 66/2, 31b-103a; nr. 241/4, 83b-89a. Bkz. *TÜYATOK: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi*, c. III, s. 108-109.

207 Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed el-Muradî, *Arfü'l-beşâm fî men veliye fetvâ Dimaşki's-Şâm*, Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Riyâd Abdülhamîd Murâd (nşr.), Dimaşk: Mecmaü'l-Lugati'l-Arabî, 1979, s. 82. Haskefi'nin fetâvâ ile ilgili *Muh-tasaru'l-Fetâvâ's-süfiyye* adlı bir çalışması daha bulunmaktadır.

208 Özel, "İbn Nüceym, Zeynüddin", *DİA*, c. XX, s. 237.

209 Mısır Sultanı Canbolat'ın imamı Zeynüddin Abdülâl el-Mısırî el-Hanefî'nin Habeşli cariyesinden doğmuştur. Sufi meşrep bir zât olan Emînüddin, Burhaneddin et-Trâblusî gibi bir çok âlimden fetva ve ders verme icazeti aldığı halde görev kabul etmemiştir. Bkz. Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, c. I, s. 237, c. III, s. 65. Bağdatlı Vehbi Efendi 2

İstanbul Belediye Ktp., Belediye, nr. 138.

Fetâvâ Emînüddîn, Kitâbü'l-Es'ile ve'l-ecvibe fi'l-fıkh adıyla da bilinen eserdeki fetvalar, Emînüddîn'in öğrencisi Burhâneddin İbrâhim b. Süleyman el-Âdil tarafından derlenmiş ve *el-Ikdü'n-nefis limâ-yuhtâcu ileyh li'l-fetvâ ve't-tedris* (... *fimâ yahtâcu ileyhi'l-müftî ve'l-kâdi li'l-fetvâ ve't-tedris*) adıyla isimlendirilmiştir.²¹⁰ Mukaddimede verilen bilgiye göre; bu mecmuada zikredilen fetvalar, bazı hâkimlerin, ileri gelenlerin ve halkın Emînüddîn'e sorduğu soruların cevaplarını içermektedir. Bu cevaplar, mezhebin müftâ bih görüşlere ve Hanefî mezhebi âlimleri arasında ihtilâflı olan konularda uygulamaya esas alınan görüşlere uygun olarak verilmiş ve mezhebin ileri gelenlerine ait nakiller araştırılmıştır. Meseleler Süile-Ecâbe formülüyle aktarılmış, ancak fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak tasnif edilmeyip tamamen karışık biçimde sıralanmış olup sayfa kenarlarında fetvaların konu başlıklarına işaret edilmiştir. Fetvalar yalnızca fıkıhla ilgili olmayıp, zaman zaman kelâm ve usûl-ı fıkıh ilimleri alanına giren konularla ilgili sorulara da cevaplar verilmiştir (meselâ bkz. vr. 29a-30a, 98b).

4. *Aynü'l-müftî li-gayni'l-müstefî*: İbnü't-Tabbâh Derviş İbrahim b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Hanefî (ö. 1006/1597-98),²¹¹ Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 521, ist. 1013, müs. İsmail Safi b. Mustafa, İstanbul, 142a vr.; Hafid Efendi, nr. 96, ist. 1117, 74 vr.; Lala İsmail, nr. 98, 157-229 vr.; Reşid Efendi, nr. 1115, ist. 1026, 80 vr.; Süleymaniye, nr. 649, ist. 1154, 1-97 vr.; Burdur İl Halk Ktp., nr. 375.

Râzî olarak bilinen Ziyâeddin Yusuf'un, 1003 (1594) yılında geldiği Dımaşk'ta kendisine sorulan fetvalara verdiği cevapların sûretlerini soru sahiplerine teslim etmeden önce, mühim olanların birer sûretini yazan

nüshasının başında (vr. 1a), Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin *Tabakât*'ından özete aktarılan biyografisine göre; Sultan Selim Mısır'a geldiğinde ve kendisine namaz kıldıracak bir imam aradığında, bütün Mısırlılar ittifakla Emînüddîn'i işaret etmişler. Selim orada kaldığı sürece imamlık görevini sürdürdü. 919 yılında vefat etti. Ancak Selim'in 923 yılında Mısır seferini gerçekleştirdiği bilindiğine göre, bu bilgilerde yanlışlık olduğu açıktır ve muhtemelen, babası ile ilgili bilgiler karıştırılmıştır. Nitekim *Fetâvâ*'nın içinde 971 yılı başlarına (Ağustos 1563) ait bir meseleden söz ediliyor (bkz. vr. 9a). Bu sebeple, Gazzî'nin vefat tarihi olarak verdiği bir diğer tarih olan 968/1560 de yanlış olmalıdır.

²¹⁰ *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1221; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 118.

²¹¹ *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 132; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 29; Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 764. *Hediyetü'l-ârifîn*'de eserin ismi zikredildikten sonra bu eserin *Keşfü'z-zunûn*'da *Muînü'l-müftî alâ cevâbi'l-müstefî* adıyla verildiğini, ama her halde bunların iki ayrı kitap olduğu belirtilmekte ise de; Kâtib Çelebi, bu isimli eseri İbnü't-Tabbâh'a değil, Timurtâşi'ye nispet etmektedir (krş. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1746).

İbnü't-Tabbâh, daha sonra bunları tertib edip *Aynü'l-müftî li-gayni'l-müsteftî* adını vermiştir. Süile-Ecâbe formülüyle kaydedilen fetvalar, genel olarak Arapça'dır; fakat aralarında Türkçe ve daha az sayıda Farsça olanları da mevcuttur. Kitap, fetva meseleleriyle ilgili bir bahisle (*Fî-mâ yeteallaku bi'l-müftî*) başlamakta ve daha sonra klasik fıkıh sistematığına göre sıralanmış 39 bâbdan oluşmaktadır. Sayfa kenarlarında fetvaların konu başlıkları belirtilmektedir.

5. *Fetâvâ*: Mekke müftüsü Ebü'l-Vicâhe Abdurrahman b. İsa b. Mürşid el-Ömerî el-Kureşî el-Adevî el-Mürşidî el-Hanefî el-Mâtüridî (975-1037/1567-1628),²¹² Süleymaniye Ktp., İzmirli İ. Hakkı, nr. 827, 1b-186b, istinsah tarihi: 2 Zilhicce 1308 (9.7.1891), müstensih: Abduh Hâşim b. Şeyh Abdülkâdir el-Meczûb el-Rifâi.

Torunu Abdurrahman b. Hanîfüddin el-Mürşidî el-Ömerî el-Hanefî tarafından derlenmiştir. Müracaat kolay olsun diye, fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak ve şer'î fetvaların üslubuna göre düzenlenmiştir. Torununun girişte belirttiğine göre; bu eserde yer alan fetvalar, dedesinin fetvalarının sadece az bir kısmıdır ve kendisinde bulunan fetvalardan ibarettir. *Süile-Ecâbe* formülüyle verilen fetvaların cevapları, Osmanlı fetvalarının aksine oldukça uzun tutularak konuyla ilgili açıklamalar yapılmış ve âlimlerden nakillerde bulunulmuştur. Hicâz müftüsü olan oğlu Hanîfüddin (1014-1067/1605-1657), babasının fetvalarından 10 tanesini eleştirmiştir.²¹³

6. *el-Fetâvâ'l-Hayriyye fi nefi'l-beriyye*:²¹⁴ Hayreddin b. Ahmed el-Eyyûbî er-Remlî el-Hanefî (ö. 1081/1671), Bulak 1273/1856; Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Mîriyye, 1300/1882; Kahire: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1310/1893 (İbn Âbidîn'in *el-Ukûdü'd-dürriyye*'si ile birlikte).

Müellifi henüz hayatta iken 1071'de (1660-61), oğlu tarafından ve müellifin müsvedde nüshasına dayanılarak derlenmeye başlanan eser, derleme mehir bölümüne geldiğinde müellif vefat etmiştir. Sonraki dönemde, Remlî'nin öğrencisi İbrahim b. Süleyman er-Remlî el-Cînî (ö. 1108/1696-97) tarafından derlenen eserin, bölümlere ayrılması ve düzenlenmesi Cemâziyelevvel 1081 sonunda (Ekim 1670 ortaları) tamamlanmıştır. Bağdatlı İsmail Paşa; Seyyid Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-

212 Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., c. II, s. 369-376.

213 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. II, s. 126.

214 Bu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "*el-Fetâvâ'l-Hayriyye*", *DİA*, c. XII, s. 443-444. Bağdatlı İsmail Paşa'nın *el-Fetâvâ's-sâire* adıyla zikrettiği eserle aynı olmalıdır. Bkz. *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 358.

İspîrî'nin (ö. 1194/1780), bu eseri *Telhîsu Fetâva'l-Hayriyye* adıyla ihtisar ettiğini kaydediyorsa da,²¹⁵ ihtisar edilen eser, İspîrî'nin yukarıda adı geçen *el-Hulâsateyn* adlı çalışmasında yaptığı telhisten ibaret olmalıdır.

7. *Mecmûatü'l-mesaili'l-fıkhiyye*: Akzalkudât Ebû Abdullah Ömer b. Ahmed el-Kâhîrî, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 917-919, 1-3 cilt (c. I: 1b-402a vr.; c. II: 2a-378b vr.; c. III: 2b-453b vr.), müs. Müellif Hattı.

Mukaddime bulunmamaktadır. Aralarda boş sayfaların bulunması; müellifin, buralara ilâvelerde bulunmayı tasarladığına işarettir. Birinci cilt ibadetler, ikinci cilt Kitâbü'n-Nikâh ve üçüncü cilt ise Kitâbü'l-Buyû' ile başlamaktadır. Vâkıa, esaslı olarak muteber kitaplardan derlenmiştir. Birinci cildin başında, iktibas yapılan kitapların (toplam 252) adları sıralanmaktadır. Kaynaklar; genellikle, diğer nakil fetva kitaplarına da kaynaklık eden muteber Hanefî kitaplarıdır. Ancak bu derlemenin kaynakları arasında *Osmanlı Kanunnamesi*, Osmanlı âlimlerinin eserlerinden *Câmiu'l-Fusûleyn*, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, Birgivi'nin *Cilâü'l-kulûb*, *Mecmûatü Abdülkâdir*, *Müeyyedzâde Mecmûası*, *Zübdetü'l-fetâvâ*, *Tahrîrât-ı Mevlâna Saruhânî*, *Ferâidü'l-leâlî* gibi eserler yanında Ebusûd, Sunullah, Üskübî, Veli(yüddin), Hâmid, Zekeriyya, Yahya, Minkârîzâde Yahya, Kınalızâde Seyyid Hasan, Ahmed (Kadıızâde?), Ali Cemâlî, Hanefî (Mehmed), Abdülkâdir, Çivizâde, İbn Kemâl, Mehmed Bahâî, Derviş Mehmed, Pir Mehmed ve Hamidî Efendilerin *Fetâvâları* da sıralanmaktadır. Eser; bir yandan nakil fetvalarını ve öte yandan da, tatbikattan gelen fetvaları karma biçimde ihtiva etmesi açısından hemen bütün fetva literatüründen ayrılmaktadır.

8. *el-Fetâva'r-Rahîmiyye fî vâkıâtî's-sâdeti'l-Hanefiyye*: Kudüs müftüsü es-Seyyid Abdürrahim b. Şeyh Ebû'l-Lutf İshak b. Muhammed el-Hüseynî el-Makdisî el-Hanefî (ö. 1104/1692),²¹⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2382, ist. Rebûlâhîr 1129 (Mart 1717), 1b-317a vr., müst. Halil es-Sahvânî.

215 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 342; krş. Sadruddin Ebû'l-Fazl Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'l-dürer fî a'yânî'l-karnî's-sânî aşer*, Beyrut, 1988, c. IV, s. 121.

216 Kudüs'de dünyaya gelen ve memleketindeki öğrenimini tamamladıktan sonra Ezer'e gidip Şehâbeddin el-Hafâcî, Şürünbülâlî, Şeyh Ahmed eş-Şevberî, Şeyh Ali eş-Şebrâmellisî, Ali el-Uchûrî gibi ünlü âlimlerden öğrenim gören Abdürrahim Efendi daha sonra İstanbul'a gelip burada çeşitli medreselerde müderrislik, memleketinde müftülük görevlerinde bulundu ve Edirne'de vefat etti. Divanı ve çeşitli ilmî eserleri bulunmaktadır. Biyografisi için bkz. *el-Fetâva'r-Rahîmiyye*, vr. 2a-b; Şeyhî, *Vekayîü'l-fudalâ*, c. II-III, s. 64; Murâdî, *Silkü'l-dürer*, c. III, s. 2-5; Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 564; a.m.f., *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 156; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 137. Şeyhî, vefat tarihini 1103 olarak vermektedir.

Abdürrahim Efendi'nin oğlu Muhammed el-Lutfi'nin (ö. 1138/1725-26),²¹⁷ kitabın mukaddimesinde verdiği bilgiye göre; kendisini Kudüs'te müftülük ve müderrislik görevine atayan Şeyhüslâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) talebi üzerine, merhum²¹⁸ babası Abdürrahim'in verdiği fetvaların soru ve cevaplarını derleyip *el-Hidâye* ve *el-Kenz* adlı Hanefî fıkıh metinlerinin sistematigine uygun biçimde düzenlemiştir. Yine mukaddimedeki babasının tahsil hayatı ile ilgili bilgileri, kendisinden duyduğu şekliyle kaydetmiştir. Kitapta meseleler Süile–Ecâbe şeklinde verilmektedir. Cevaplar, Osmanlı Türk şeyhüslâm ve müftülerinin cevaplarına nispetle uzundur. Fetvaların cevaplarında kaynaklara da işaret edilmektedir.

9. *Şifâü'l-galîl bi-Fetâvâ'l-Merhûm eş-Şeyh İsmâîl*: İsmail b. Ali b. Receb el-Hâik el-Aynî ed-Dımaşkî (ö. 1113/1701),²¹⁹ Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 132, ist. 11 Şevvâl 1151, 0b-217b vr. Bu nüsha, fetâvâyı derleyen İbrahim b. Muhammed b. Abdülcelil b. Muhammed b. Şerefüddin b. Muhammed eş-Şâmî'nin (ö. 1127/1715) orijinal nüshasına dayanılarak İsmail b. Halife el-Hamevî eş-Şâmî tarafından çoğaltılmış olan bir nüshadır.

Fetâvâyı derleyen ve aynı zamanda fetâvâ sahibinin öğrencisi de olan İbrahim b. Muhammed eş-Şâmî'nin kaleme aldığı mukaddimedeki belirlendiğine göre; Şam müftüsü ve Şam Emevî Camii hatibi Şeyh İsmail, müftülük görevine atandığı dönemde meydana gelen hâdiselerle ilgili olarak, Hanefî mezhebine göre hükümleri sorulan pek çok soruya cevap vermişti. Bir çok memleketten sorular arz edilerek kendisinden cevap talep edilir, o da bu sorulara cevap verirdi. Bu fetvaların çoğunluğu bir mecmuaya kaydedilirdi. Bu usul, göreve başlamasından vefatına kadar bu şekilde sürmüştür. Ancak verilen bu hükümlerden bazıları, çok açık meselelerdi; bazıları, yeni bir fayda içermeyen tekrarlardı ve bazıları ise, uygun yerlerinden başka bölümlere kaydedilmişlerdi. İbrahim eş-Şâmî; bu sebeple, fetvaları yeniden bir mecmua içinde düzenleyerek derlemeyi arzu ettiğini ve her birini uygun bölümüne kaydedip düzgün biçimde ifade etme düşüncesiyle, kitabı, Kitâbu's-Salât'tan Kitâbu'l-Fe-

217 Babası gibi Kudüs müftülüğü yapmıştır. Fetvaları *el-Fetâvâ'l-Hasenetü'l-Muhammediyye (el-Muhammediyye)* adlı eserde toplanmıştır. Bkz. Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, c. IV, s. 52, 58; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 319.

218 Bu ifadelerden eserin Feyzullah Efendi'nin ikinci şeyhüslâmlığı sırasında (11 Şevval 1106 – 13 Rebülevvel 1115 / 25.5.1695-27.7.1703) hazırlandığı anlaşılmaktadır.

219 1107'de (1695) Şam müftülüğüne ve 1108'de (1696) Emevî Camii hatipliğine atanmıştır. Biyografisi için bkz. Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, c. I, s. 256-258; a.mlf., *Arfu'l-bişâm*, s. 90-92; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 219; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 138.

râiz'e kadar *Tenvîru'l-ebâr*'ın tertibine göre düzenlediğini, tekrarları çıkarıp her fetvayı yerli yerine yazdığını, bazılarının mesnetlerini teşkil eden nakillerini zikrettiğini ve esere yukarıdaki ismi verdiğini belirtir. Fetvalar Süile-Ecâbe formülüyle kaydedilmiştir. Murâdî, İsmail el-Hâik'in *Fetâvâ*'sının yaygın kullanıma sahip olduğunu belirtir. Eser, literatürde oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.

10. *el-Fetâvâ* [*Fetâvâ'l-Gazzî*, *el-Fetâvâ't-Timurtâşîyye*]: Şemseddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Gazzî et-Timurtâşî el-Hanefî (ö. 1004/1595),²²⁰ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1114, ist. 1125, müs. Muhammed b. Şeyh Ali el-Mesîrî eş-Şâfiî er-Rufâî, 1b-204a vr.; A-Tekelioğlu, nr. 376, 198 vr.

Kısa mukaddimesinde müellif; Gazzetü Hâşim ve nahiyelerinde müftülük görevine atandığı gençlik yıllarından itibaren kendisine sorulan soruları ve cevapları yazdığını, çoğunlukla müftülüğü süresince buna itina göstermediğini, ancak yaşlanınca daha önce kayda geçirdiği fetvaları derleyip *el-Hidâye*'nin sistematığına uygun olarak tertib etme arzusuyla bu işe kalkıştığını belirtir ve Kitâbü't-Tahâret ve's-Salât'tan başlayarak Süile-Ecâbe formülüyle fetvaları kaydeder. Kitabın sonunda (203a-204a), kendisinin biyografisi yer almaktadır.

Timurtâşî; 985'te (1577) tamamladığı *Muînü'l-müftî alâ cevâbi'l-müsteftî*²²¹ (İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 313, İstanbul 1003/1594, 1b-204a) adlı eserini de, müftülük görevine atananlara yardımcı bir kitap olarak hazırladığını belirtir. Kitap kelâm, usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimlerine dair üç bölümden müteşekkildir. Eser fetva tekniğine göre hazırlanmış olmayıp fıkıh kitabı şeklindedir. Ancak 202b-204a sayfaları arasında fetvalar yer almaktadır.

11. *el-Fetâvâ'l-Es'adiyye fi fikhî'l-Hanefiyye*: Medine müftüsü Seyyid Esad b. Seyyid Ebû Bekir Hilmi el-Üsküdârî el-Medenî el-Hüseynî er-Rufâî (d. 1057/1647 - ö. 29 Ramazan 1116 / 25.1.1705),²²² c. I-II, Kahire: el-Mat-

220 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. IV, s. 196-197; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 124-125. Sarayova Gazi Hüsrev-Begova Kütüphanesinde bu esere ait bir nüshada, müellife ait olarak verilen "Bu mübarek nüshanın yazımını 18 Şevvâl 1007 (14.5.1599) tarihinde bitirdim" ifadesi (Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 765) müstensihe ait olmalıdır. Zira verilen tarih, Timurtâşî'nin vefatından yaklaşık dört sene sonradır.

221 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1746.

222 Esad Efendi'nin nesep silsilesi; öğrencisi Medine müftü yardımcısı Konevîzâde tarafından kaydedildiği ve eserin girişinde ve sonunda yer aldığı şekliyle şöyledir: es-Seyyid Esad b. Seyyid Ebû Bekir Hilmi b. Seyyid Abdurrahman Sa'dî b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Eyyûb b. Seyyid Zeynelâbidîn Ali el-Üsküdârî el-Kayserânî el-Abdelî el-Medenî el-Hüseynî er-Rufâî. Hicâz, İstanbul ve Mısır'da öğrenim gören Esad Efen-

baatü'l-Hayriyye, 1309/1892.

Medine müftü yardımcısı olan öğrencisi Konevîzâde Şeyh Mehmed b. Mustafa Efendi tarafından tertib edilen eserin girişinde, Esad Efendi'nin kısa biyografisi yer alıyor. Arapça olan kitapta sorular Suâl—el-Cevâb formülüyle verilmektedir. Kitabın sonunda verilen bilgiye göre; Esad Efendi, Medine müftülüğü sırasında verdiği fetvaları hayatta iken derlemiştir. Ancak mezhep kitaplarının sistematığına uygun değildir. Konevîzâde bu tertib işini üstlenerek esere, *el-Fetâva'l-Esadiyye fî fıkhi'l-Hanefiyye* adını verdi. Kitabın sonunda Esad Efendi'nin oğlu Seyyid Abdullâh'ın da, *Uddetü erbâbi'l-fetvâ* adlı meşhur bir fetâvâsı bulunduğu belirtiliyor (c. II, s. 483).

12. *Fetâvâ-yı Ali Efendi (Fezû'l-kerîmi'l-hâdi bi-fetâva'l-merhûm Ali el-Îmâdî)*: Şam müftüsü Ali b. İbrahim b. Abdurrahman el-Îmâdî (d. 1048/1638 - ö. 1117/1706),²²³ İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 237, 1b-150b. Şam müftüsü olan oğlu Hâmid Efendi tarafından derlenmiştir. Hâmid Efendi, esere yazdığı mukaddimede, “Babamın müftülüğü sırasında verdiği fetvaların müsveddelerini buldum. Müracaat kolay olsun diye bunları temize çekip fıkıh bâblarına göre düzenlemek ve aşikâr ve mükerrer olanları çıkarmak istedim” demektedir. Fetvalar, fıkıh kitapları sistematığına göre “süile—ecâbe” formülüyle verilmektedir. Kitabın sonunda Kitâbü'l-Kazâ bölümünde, bir fetva kaydedildikten sonra Kitâbü'ş-Şehâdât başlığı atılmış ise de, fetva zikredilmeksizin nüsha salavât ile bitirilmiştir. Pehlül Düzenli, bu eserin İbn Âbidîn tarafından *Tenkîhu'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* adıyla özetlendiğini söylüyorsa da,²²⁴ İbn Âbidîn'in bu adla özetlediği fetva kitabı, aşağıda geleceği üzere, oğlu Hâmid Efendi'nin *Fetâvâ'sıdır*.

13. *el-Fevâkihi't-Tûriyye fî'l-havâdisi'l-Mısriyye* (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 714, ist. 1179/1765).

Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Turî el-Hanefî el-Kâdirî. Bu çalışmada, Kâriulhidâye Sirâceddin Ömer'in fetvalarını derleyip tertib etmiş ve ilâvelerde bulunmuştur. Eseri 1138'de (1725) tamamlamıştır. Kâriulhidâ-

di'nin hocaları arasında Kadızâde Sâlih, Muhammed b. Süleyman, Yahya eş-Şâdî el-Mağribî, Abdülmâlik el-Mağribî, Ali eş-Şebrâmelîsî, Ahmed es-Sekkâ gibi ünlü âlimler bulunmaktadır. Kayınpederi Mekki Mehmed Efendi'den sonra 1 Muharrem 1092'de (21.1.1681), 35 yaşında iken Medine müftüsü oldu ve 29 Ramazan 1116 (25.1.1705) tarihinde vefat etti. Ayrıca bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 205.

223 Murâdî, *Arful-bişâm*, s. 92-97.

224 Düzenli, “Meşihat Fetvâları”, s. 125-126.

ye'ye ait fetvalar Süile–Ecâbe ve kendisine ait olanlar ise Süiltü—Eceb-tü (bana soruldu—cevapladım) formülüyle verilmiştir.²²⁵

14. *Uddetü erbâbi'l-fetvâ*: es-Seyyid Abdullah Esad Efendi el-Üsküdârî (ö. 1154/1742),²²⁶ Ebü's-Suûd Muhammed b. Ali el-Şîrvânî (der. ve tertib), Bulak: el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, 1305/1888, 539 s.

Eserin ilk sayfasında baskı yılı olarak 1304 (1887) yılı veriliyorsa da, kitabın sonunda basımın Ramazan 1305 ortalarında (Mayıs 1888) tamamlandığı kaydediliyor.

Medine müftüsü Esad Efendi'nin oğlu Seyyid Abdullah Efendi'nin Medine müftülüğü yaptığı sırada verdiği fetvalar; daha sonra, müsveddelelerine dayanılarak, Medine Hanefî müftüsü Ebü's-Suûd Muhammed b. Ali el-Şîrvânî (ö. 20 Şevvâl 1179 / 1.4.1766)²²⁷ tarafından fıkıh sistematiğine uygun olarak derlenmiştir. Fetvaları Süile–Ecâbe formülüyle vermiş, cevabı olmayan soruları kendisi cevaplamış ve bunu diğerlerinden ayırt etmek için Suâl—el-Cevâb formülüyle kaydetmiştir. Ayrıca, zaman zaman, Abdullah Efendi'nin fetvaları hakkında değerlendirme ve eleştirilerde bulunmuştur. Musahhihin dikkat çektiği üzere, müellif; müftülerin çoğunluğunun adeti üzere, soru soranların ifadelerini aynen muhafaza etmek amacıyla kendisine sorulan sorulardan bazılarındaki dil yanlışlarını düzeltme cihetine gitmemiş ve olduğu gibi aktarmıştır (s. 3, kenardaki not).

15. *el-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*: Hâmid b. Ali b. İbrahim ed-Dımaşkı el-İmâdî (ö. 1171/1758).

el-Metâlibü'l-seniyye li'l-Fetâvâ'l-Aliyye adıyla Şeyhülislâm Ali Efendi'den tercüme ettiği fetvâ kitabından farklı olarak, Hâmid Efendi'nin 1137-1155 (1724-1742) yılları arasını kapsayan 18 senelik Şam müftülüğü sırasında verdiği fetvaları ihtiva eder.²²⁸ Murâdî, *Fetâvâ'sının* iki bü-

225 *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 318; *Îzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 202-203; Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 772-773. İsmail Paşa, fetvaları derlenen âlimi Sirâc el-Hindî olarak vermekte ise de; doğrusu, yukarıda olduğu şekildedir.

226 1095'te (1684) Medine'de doğdu. Başta babası Seyyid Esad Efendi olmak üzere bir çok âlimden öğrenim gördü. Kardeşi Seyyid Muhammed'den (ö. 1148/1735) sonra Medine müftüsü oldu. Hac dönüşü 1154 (1742) yılında Medine'de vefat etti. Bkz. Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. III, s. 83 ve c. IV, s. 35.

227 Şîrvânî'nin bizzat kendisi, eserin başında, Medine müftülüğüne atandığını söylemektedir. Murâdî ise, 1151 yılında, kendisine teklif edilen Medine müftülüğü makamını Şîrvânî'nin kabul etmediğini belirtir. Bkz. *Silkü'd-dürer*, c. IV, s. 66-67. Muhtemelen Şîrvânî, Murâdî'nin bilmediği bir dönemde bu görevi üstlenmiştir.

228 İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye fi tenkihî'l-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*, Kahire 1310/1893, c. II, s. 371.

yük cilt olduğunu ve insanlar tarafından kullanıldığını belirtir.²²⁹ İbn Âbidîn (ö. 1252/1836); 1238 (1822) yılında Şam müftülüğünde fetvâ emniyeti görevine getirildiğinde, bu eseri *el-Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidîyye* (2 cilt, Kahire, 1273/1857, 1278, 1300, 1310/1893) adıyla yeniden düzenlemiştir. Eserin en güvenilir ve en faydalı kitaplardan biri olduğunu, ancak tertibinin güzel olmaması, tekrarların bulunması ve çok bilinen meselelere yer verilmesi gibi sebeplerle eseri kısaltıp yeniden düzenlediğini ve böylece aslının yarısından daha az hacme sahip, fakat daha kullanışlı hale geldiğini belirten İbn Âbidîn, eseri sadece düzenlemekle yetinmemiş ve problemleri olan konular hakkında kendisi de bazı açıklamalarda bulunmuş ve bazı yeni bilgiler eklemiştir.²³⁰ Serkîs ve Brockelmann'ın, bu eseri Şeyhülislâm Hâmid b. Muhammed [Mehmed] el-Konevî'ye (ö. 985/1577) nispet etmeleri²³¹ doğru değildir.²³² Muhtemelen bu karışıklık; Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657), *el-Fetâvâ'l-Hâmidîyye* maddesinde Konevî'ye ait dört ciltlik bir fetva kitabından söz etmesinden kaynaklanmaktadır.²³³ Kâtib Çelebi, Şam müftüsü olan Hâmid Efendi'den çok önce vefat etmiş olduğuna göre, gerçekten Konevî'ye ait aynı adlı bir eser mevcut olmalıdır. Ayrıca Halil Hammâd el-Ezherî'nin *Kitâbu Metâlibi's-Seniyye Mine'l-Hayriyye ve'l-Hâmidîyye* (Mısır: Matbaatü't-Tekaddüm, [ts.], 88 s.) adlı bir eseri bulunmaktadır.

16. *el-Fetâvâ'l-Kâmilîyye fi'l-havâdisi't-Trâblusîyye*

Muhammed Kâmil b. Mustafa b. Mahmûd et-Trâblusî el-Hanefî el-Eş'arî eş-Şâzelî (kitabın basım tarihinde henüz hayatta idi),²³⁴ Mısır,

229 Murâdî, *Arfu'l-bişâm*, s. 112.

230 İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye*, c. II, s. 371-372; Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", *DİA*, c. XIX, s. 293. İbn Âbidîn; başta *Hâşiye-i İbn Âbidîn* diye bilinen *Reddü'l-muhtâr* adlı eseri ve risâleleri olmak üzere eserlerinde, kendi zamanında vuku bulmuş olaylarla ilgili olarak kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplara yer vermektedir.

231 Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbûati'l-Arabîyye ve'l-muarrebe*, Kahire: Matbaatü Serkîs, 1346/1928, c. I, s. 739; *GAL Suppl.*, c. II, s. 644-645.

232 Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", *DİA*, c. XIX, s. 293.

233 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1222.

234 Aslen Trablusgarblı olan Muhammed Kâmil; memleketinde hafızlık yapıp üç yıl kadar ilim öğrendikten sonra, Trablusgarp'ta Hanefî mezhebini yayacak ve insanlara öğretecek mahir bir âlim bulunmadığını düşünen babası, dedesi ve amcasının ortak kararıyla 19 yaşında iken -1263 (1847) yılında- Hanefî mezhebini tahsil için Kahire'ye, Ezher Üniversitesi'ne gönderildi. Burada Mâlikî ve Hanefî mezheplerini öğrenip, 1270 (1853) yılında memleketine döndü. Hanefî mezhebine göre ders verip müftülük yaptı. Bkz. *el-Fetâvâ'l-Kâmilîyye fi'l-havâdisi't-Trâblusîyye*'nin mukaddimesi ve ayrıca bkz. Serkîs, *Mu'cem*, s. 1690-1691.

1313/1896, 307 s. Müellif; eserinin girişinde, tahsil hayatını ve eserini meydana getirme usulünü anlatmaktadır. Memleketi Trablusgarp'ta müftülüğü sırasında verdiği fetvaları 1308'de (1890) kitaplaştıran Muhammed Kâmil; kendisine sorulan farklı konularla ilgili sorulara ait tuttuğu kayıtları -tekrarları çıkarmak suretiyle- bir araya getirmiş, kayıtlarındaki soruları ve bazen de cevapları nakil sırasında kısaltmış, zaman zaman nakiller ve faydalı bilgiler eklemiş, yaygın olan eserlerin çoğunluğunda bulunan az sayıdaki mesele dışında her meselenin kaynağını belirtmiştir. Kitapta fetvalar Süültü—el-Cevâb şeklinde verilmektedir.

17. *el-Fetâva'l-Mehdiyye fi'l-vekâ'i'l-Mısıryye*: Mehdî [Muhammed] el-Abbâsî (ö. 1315/1897), Kahire, 1301-1308.

Aynı zamanda ilk Hanefî Ezher şeyhi olan Mehdî el-Abbâsî; 1264 (1848) yılında atandığı ve kısa bir dönem hariç vefatına kadar sürdürdüğü Mısır baş müftülüğü sırasında, başta resmî makamlardan olmak üzere, kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları önce kronolojik olarak toplamış, 1300'te (1883) Hanefî fıkıh sistematiğini esas alıp yine kendi içinde kronolojik olmak üzere konularına göre düzenlemiştir. Yaklaşık 13.500 fetvayı kapsayan eser; yedi cilt halinde basılmış olup fetvaların kenarlarına verildikleri ay ve yıl da Hint rakamlarıyla yazılmıştır. Son fetva, Safer 1304 (Kasım 1886) sonlarında cevaplanmıştır.²³⁵

18. *el-Fetâva'n-nazm*: Mahmûd Hamza (ö. 1305/1887),²³⁶ Dımaşk, 1326.

19. *Fetâvâ mühimme fi's-şerâti'l-İslâmiyye fi'l-mehâkimi'l-Osmâniyyeti'l-Mısıryye*

Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1332/1914) ve Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), Kahire, 1331, 24 s. Bu eser, gerektiğinde dört mezhebe göre hüküm verilebileceğini göstermek üzere, Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvalarının derlendiği bir mecmuadır.²³⁷

²³⁵ *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 395; Serkîs, *Mu'cem*, s. 1811-1812; Ahmet Özel, "Mehdî el-Abbâsî", *DİA*, c. XXVIII, s. 375-376. Bağdathî İsmail Paşa, vefat tarihini 1316 olarak vermektedir.

²³⁶ Hanefî mezhebinden olan Mahmûd Hamza Osmanlı Devleti'nde bir çok görev almış ve 1284'ten (1867) vefatına kadar Şam müftülüğü görevinde bulunmuştur. Fetvaya dair *el-Fetâva'l-Mahmûdiyye (el-Hamzâviyye)* ve *Fetva'l-havâs fi hilli mâ sîde bi'r-rasâs* (Dımaşk, 1326) adlı eserleri de bulunmaktadır. Biyografisi için bkz. Serkîs, *Mu'cem*, s. 1706-1708; Mustafa Baktır, "Mahmûd Hamza", *DİA*, c. XXVII, s. 365-366. Bağdathî İsmail Paşa ise *Garibü'l-fetâvâ* adlı bir eserinden söz etmektedir. Bkz. *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 420.

²³⁷ Serkîs, *Mu'cem*, c. I, s. 485.

Kaynaklarda zikredilen Hanefileri ait diğer fetva kitapları:

1. *el-Fetâvâ: Şehâbeddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yunus el-Mısrî eş-Şelebî* (ö. 1021/1612).²³⁸
2. *el-Fetâvâ: Şam müftüsü Abdurrahman b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Hanefî el-İmâdî* (ö. 1051/1641).²³⁹
3. *el-Fetâva't-Tâciyye fi'l-vekâii'l-Ba'liyye: Ba'albek müftüsü Muhammed b. Abdurrahman et-Tâcî* (ö. 1114/1702).²⁴⁰
4. *el-Fetâvâ: Medine müftüsü Abdülkerîm b. Abdullah el-Hillifetî el-Abbâsî el-Hanefî el-Medenî* (ö. 1133/1721).²⁴¹
5. *el-Fetâva's-Siddîkî* (4 cilt): Mekke müftüsü Muhyiddin Ebü'l-Ferec Abdülkâdir b. Ebû Bekir es-Siddîkî el-Hindî el-Hanefî (ö. 1138/1726).²⁴²
6. *ed-Dürerü'l-mensûre fi'l-fetâva'l-meşhûre: Müderris Hatîb el-Mavsîlî Muhammed Emîn b. Hayrullah b. Mahmûd b. Şeyh Mûsâ el-Ömerî el-Hanefî* (ö. 1206/1791, 1203/1788).²⁴³
7. *Fetâvâ-yı İbn Bathîş: Akka müftüsü Şeyh Ahmed Bathîş*.²⁴⁴
8. *Mecmûatü'l-fetâvâ: Bâlîzâde Mehmed Emîn b. Ali el-Medenî el-Hanefî* (ö. 1220/1805).²⁴⁵
9. *el-Kevâkibü'd-dürriyye mine'l-Fetâva'l-Kal'iyye: Abdülmelik b. Abdülmun'im b. Kâdı Tâceddin el-Kal'î el-Hanefî el-Mekkî* (ö. 1229/1814). Öğrencisi es-Seyyid Halil Tabîle tarafından derlenmiştir.²⁴⁶
10. *el-'Aylemü'z-zehhâr ve minhâcü'l-ebrâr fi'l-fetâva'l-Hanefiyye: Seyyid Nâsıruddin Muhammed b. Muhammed b. Şeyh Câfer el-Edhemî el-Vâiz el-Bağdâdî* (ö. 1273/1857).²⁴⁷
11. *el-Fetâva'l-Hüseyniyye: Yafa müftüsü Şeyh Hüseyin b. Süleym (Selim) b. Sülâme b. Selmân b. Ivaz b. Dâvud el-Hüseynî ed-Decânî* (ö. 1274/1858).²⁴⁸

238 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 153.

239 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 129.

240 Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. IV, s. 52-53; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 138.

241 Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. III, s. 66; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 613.

242 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 603. Biyografisi için bkz. Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. III, s. 49.

243 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 349.

244 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik fi hakkı ehli'l-hakâik*, Abdülkadir Özcan (nşr.), İstanbul, 1989, s. 72.

245 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 355.

246 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 628.

247 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 375.

248 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 330-331.

Arap ulemasına ait fetva mecmualarını bir araya getiren iki çalışmayı da, burada zikretmek lâzımdır. Bu çalışmalarda fetvaları bir araya getirilen bazı âlimler, Osmanlı öncesi Arap memleketlerinde yaşamış olsa da, çoğunluğu Osmanlı'nın Arap diyarında hakimiyeti sırasında yaşamış olup bir kısmının mecmuaları yukarıda tanıtılmıştır.

1. *Fetâvâ Kâzerûnî (İcâbetü's-sâilîn bi-fetva'l-müteahhirîn)*: Abdullah b. Hasan el-Afif el-Kazerûnî, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 170, 1b-318a vr. (Şeyhülislâm Mirzazâde Seyyid Mehmed Saîd'in vakfıdır).

Kâzerûnî'nin mukaddimede belirttiğine göre; Cemâleddin Ebû Tâhir Muhammed b. Sirâcüddin Ömer el-Hânûtî el-Hâlidî el-Mısrî'nin (ö. 1010/1601)²⁴⁹ *Fetâvâ'sı*, öğrencisi Seyyid Nûreddin Ali b. Muhammed b. Yusuf el-Hâşimî tarafından derlenmişti. Ancak bu derleme, fıkıh kitapları sistematiğine göre tertib edilmemişti. Faydalı bir eser olmasına rağmen, büyük hacmi ve tertib edilmemiş olması sebebiyle kullanılmadığını ve ulaşılmamasının da zor olduğunu gören Kâzerûnî; tamamladıktan sonra esere *İcâbetü's-sâilîn bi-fetva'l-müteahhirîn*²⁵⁰ adını vermek azmiyle çalışmaya başladığını ve her bölümün başında Hânûtî'nin fetvalarını zikrettikten sonra –sırasıyla- müteahhir Hanefî ulemasından Kâriülhidâye Sirâceddin (Muhammed b. Abdullah el-Gazzî et-Timurtâşî tarafından tertib edilen), Zeyneddin İbn Nüceym (yine Muhammed b. Abdullah el-Gazzî ve İbn Nüceym'in oğlu tarafından tertib edilen) ve Muhammed b. Abdullah el-Gazzî'nin (kendi tertibi) *Fetâvâ*'larından ilgili meseleleri kaydettikten sonra yine müteahhir Hanefî ulemasından Abdurrahman b. İsâ el-Mürşidî, Şehâbeddin Ahmed b. Ebû'l-Fazl es-Sâbûnî, Abdülkerim b. Mücîbüddin el-Kutebî, Şehâbeddin İbnü's-Şelebî [el-Çelebi] Ahmed b. Yunus, Kasım b. Kutluboğa, Muhammed b. Vâsi', Muhammed Hüseyin b. Ali et-Tûrî gibi şahısların bulabildiği fetvalarını eklediğini ve böylece kadılık ve müftülük görevlerine atananların kolayca kullanabilecekleri bir eser meydana getirdiğini söyler.

2. *Nakdü'l-mesâil fî cevâbi's-sâil* (Fetâvâ-yı Rızâî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*): Mehmed Ali Rızâî b. Pîr Efendi (ö. 1039/1629),²⁵¹ Süleymaniye Ktp., Ca-

249 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 126.

250 Bağdatlı İsmail Paşa iki cilt olduğunu söylediği eseri, doğrudan Hânûtî'ye nispet eder. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 264.

251 Konya kadısı Pîr Efendi'nin oğludur. Tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Ardından Selanik, Galata ve Mısır kadılıklarında bulundu ve son görev yerinde vefat etti. Bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 723-724; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 276; *OM*, c. I, s. 313.

rullah, nr. 975, 1b-533a vr.; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 78; TSMK Ahmed III Kit., nr. 802, 803.

Müteahhirîn ulemasının fetva kitapları, -müracaat kolay olsun diye- fıkıh kitapları sistematiği içinde bölümler halinde nakledilerek bu mecmuâda bir araya getirilmiştir. Fetâvâ kitapları bir araya getirilen âlimler şunlardır: 1. Kâriülhidâye Sirâceddin (öğrencisi İbnü'l-Hümâm tarafından derlenmiştir), 2. Zeyneddin İbn Nüceym (hem oğlu ve hem de öğrencisi tarafından derlenen nüshalar), 3. İbn Vehbân, 4. Şemseddin Muhammed el-Vefâî²⁵², 5. Emînüddin b. Abdülâl, 6. Muhammed b. Abdullah el-Gazzî, 7. Sirâceddin el-Hânûtî, 8. Ahmed b. Emînüddin, 9. *Yetîmeti'd-dehr* (fî fetâva'l-asr, Alâeddin Muhammed b. Mahmûd et-Tercümanî, ö. 645/1257), 10. İbnü'ş-Şelebî (Çelebi) Ahmed b. Yûnus el-Gazzî el-Mısırî.

Osmanlı'nın hakim olduğu Arap topraklarında yaşamış olan Hanefîler dışındaki Sünnî mezheplerin âlimlerine ait fetva kitapları da; ele aldıkları bir çok konu bakımından, kuşkusuz, Osmanlı'nın diğer mezheplerle ilişkisini göstermesi bakımından oldukça önemli tarihi belgelerdir. Özellikle Şâfiî mezhebî âlimlerinin bir çok fetva kitabı bulunmaktadır. Biz burada bazılarının eserlerinin isimlerini zikretmekle yetineceğiz:

1. *el-Fetâva'z-zemzemîyye*: İzzeddin Abdülaziz b. Ali b. Abdülaziz el-Mekkî eş-Şâfiî (ö. 963/1556).²⁵³
2. *el-Fetâva'l-kübra'l-fıkhiyye* (I-IV): Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî (ö. 974/1567),²⁵⁴ Abdülhamid Ahmed Hanefî (nşr.), Kahire, 1357/1938.
3. *el-Fetâva'l-hadîsiyye*: Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî eş-Şâfiî (ö. 974/1567), 3. baskı, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1989.

252 Şemseddin Muhammed el-Vefâî'nin fetvalarını içeren eser *Câmi'u'l-vâkı'ât* (Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2747, 109 vr.) adını taşımaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 575). Bâli b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. İskender bu eserin fetvaya esas alınacak (*muhtâr li'l-fetvâ*) olan meseleleri içermekle birlikte fetvaların konularına göre düzenlenmemiş olduğunu görünce istifadeyi kolaylaştırmak için fıkıh kitapları sistematiğine göre düzenleyerek tekrarları çıkardığını ve esere *el-Mevhibe fî'l-es'ile ve'l-ecvibe* (Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 19003 [Merzifonlu K. M., 336], 1b-171a vr.) adını verdiğini belirtir.

253 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 584.

254 Biyografisi ile bu eser ve sonraki eser hakkında bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *DİA*, c. XIX, s. 531-534.

4. *el-Fetâvâ*: Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman el-Metbûlî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 1003/1594-95).²⁵⁵
5. *el-Fetâva*: Şehâbeddin Ahmed b. Halil b. Nâsiruddin es-Sübki el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 1032/1622-23).²⁵⁶
6. *el-Fevâtihu'l-kudsiyye ve'l-fevâihu'l-ıtriyye li-cem'î'l-fetâva'l-fıkhıyye*: İbn Yakub el-Medenî, Kadı Tâceddin b. Ahmed b. İbrahim b. Tâceddin Muhammed el-Ensârî el-Mâlikî (ö. 1066/1655-56). Oğlu Ahmed tarafından derlenmiştir.²⁵⁷
7. *İktitâfu'z-zehr min cevânibi eşcârî'n-nehr min mesâilî'l-fetâvâ*: Abdülmu'tî b. Sâlim b. Ömer es-Simlâvî el-Kâdirî el-Ezherî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 1127/1715).²⁵⁸
8. *el-Fetâva'z-zarîfe*: Musul müftüsü Ali el-Gulâmî el-Mavsîlî eş-Şâfiî. 1144'te (1731) müftü oldu.²⁵⁹
9. *el-Fetâvâ*: Abdülmu'tî b. Muhyiddin el-Halîlî el-Makdisî eş-Şâfiî (ö. 1154/1741).²⁶⁰
10. *el-Fetâvâ* (iki cilt): Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Kürdî el-Medenî eş-Şâfiî (ö. 1194/1780). Abdullah b. Sâlim el-Mısırî'den icazet aldı ve Medine'de vefat etti.²⁶¹

II. Menkûl Fetva Mecmuaları

Fetvâ esas itibariyle dinî bir soruya karşılık olarak verilen cevabı ifade eden bir terimdir. İlk teşekkül zamanından itibaren fukahâ fıkah ilmini tedvin ederken hukuk normlarını olay tasvirleriyle anlatma (kazuistik) yolunu benimsemişti. Bu sebeple dinî hükümleri açıklamak üzere ilk müctehid imamların tedvin ettikleri eserlerde; hükümleri tasvirî farazî olaylar üzerinden anlatmaları, bu eserlerin fetva kitapları olarak görülmeleri sonucunu doğurmamıştır. Oysa ki, Hanefî mezhebi imamlarının fikhî görüşlerini içeren İmam Muhammed'in kitaplarına bakıldığında; bu eserler, sonraki dö-

²⁵⁵ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 151.

²⁵⁶ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 155.

²⁵⁷ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 165, 245.

²⁵⁸ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 622.

²⁵⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. III, s. 258-259.

²⁶⁰ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 622.

²⁶¹ *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 342.

nemlerde ortaya çıkan fetva literatürüyle pek çok yönden paralellikler kurulabilecek bir mahiyet arzederler.

Hanefî mezhebinin ilk imamlarından nakledilen meseleler, temelde “mesâilü'l-usûl” veya “zâhirurriyâye” adı verilen ve İmam Muhammed'den mütevâtir veya meşhûr yolla nakledilen rivayetler ile “nevâdir meseleleri” adı verilen ve birinci kategoride yer alanlar derecesinde sahih yolla rivayet edilmeyen veya İmam Muhammed'den başka âlimlerin eserlerinde nakledilenler yahut da belli bir mesele hakkında üçüncü nesil mezhep ulemasından nakledilen münferit rivayetler şeklinde iki kategoride ele alınırlar. Bu iki gruba giren meselelerin çoğunluğu, kurma ve tasarlama suretiyle (*bi-tarîki'l-vaz'i ve'l-farzi*) olanlardır. Mezhebin ilk imamlarından sonraki kuşaktan olan ve Hanefî literatüründe “meşâyih” ve “müteahhirîn” terimleriyle ifade edilen müctehid âlimlerin, karşılaştıkları sorularla ilgili olarak mütekaddimîn denilen imamlardan bir rivâyet bulamadıkları meseleler için ortaya koydukları çözümler “fetâvâ” ve “vâkıât” diye adlandırılmıştır.²⁶² Bu kuşağın fetvâlarını derleyen ilk eser, Ebü'l-Leys es-Semerkanî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil* adlı eseridir.²⁶³ Çünkü bu eserde Süile—Kâle (soruldu-dedi) formülüyle –örneğin, “Nusayr b. Yahya'ya 'şöyle şöyle yapan adam hakkında ne dersin?' diye soruldu, o da şöyle şöyle dedi; Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'a şöyle yapan adam hakkında soru soruldu (...)” şeklinde bir grup âlime sorulan fetvâ suretleri derlenmiştir. Nitekim bu tür meseleler, fetâvâ diye isimlendirildiği için; *el-Hulâsa*²⁶⁴ adlı eserde, fetâvâ dendiğinde kastedilen bu tür eserlerdir. Çünkü bu meselelerin tamamı, sorulan fetvalara verilmiş cevaplardır. Bu fetvalar da, Ebü'l-Leys'in *en-Nevâzil* adlı eserinde görüldüğü üzere, bu âlimlerin öğrencileri veya bizzat kendileri tarafından derlenmiştir. Dönemlerinin ileri gelen âlimlerine sorulan fetvaların monografılar halinde derlendiği müstakil koleksiyonların, daha sonraki çalışmalarda bir araya getirilerek çok daha hacimli koleksiyonların oluşturuldu-

262 Müderris ve Kayseri kadısı Kassabbaşızâde İbrahim Efendi el-Bursevî (ö. 1029/1619), fetâvaya vâkıât da dendiğini belirterek fetâvâyı müteahhir müctehidlerin istinbât etiketleri meseleler olarak tanımlar. Bk. *Sefînetü'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 792, vr. 164b.

263 Ebü'l-Leys es-Semerkanî'nin bu eseri *Fetâva'n-Nevâzil* adıyla yayımlanmıştır: es-Seyyid Yusuf Ahmed (nşr.), Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004. Bu eser üzerine, Eyyüp Said Kaya *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkanî'nin Kitabu'n-Nevâzil Adlı Eseri* adıyla bir yüksek lisans çalışması gerçekleştirmiştir (İstanbul: M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996).

264 Kısaca *el-Hulâsa* diye bilinen bu eser, Tahir b. Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî'nin (ö. 542/1147), *Hulâsatü'l-fetâvâ* adlı eseridir (Kö'itah – Pakistan: Mektebeh-yi Reşîdiyye, 2002, Muhammed Abdülhay el-Leknevî'nin *Mecmûati'l-fetâvâ* adlı eseriyle birlikte).

ğu görülmektedir.²⁶⁵ Söz konusu bu gelenek içinde adı geçen koleksiyonları, muhtelif tarzlarda teşkil edilen yenileri takip etmiştir. Örneğin *Fetâvâ-yı Kâdîhân*, *Hulâsatü'l-fetâvâ* gibi eserlerde fetvalar, mezhebin ilk müctehidlerinin görüşleriyle birlikte karma olarak verilmiştir.²⁶⁶

Önceleri daha somut olaylara yönelik soru ve cevaplar şeklinde olan ve çoğunlukla fetvayı verenin kimliğinin belli olduğu koleksiyonlardan, zamanla daha soyut ve daha özlü ifadelerle ortaya konan ve pek çok durumda kişiler yerine şehir veya bölgelere nispet edilen hukuk normlarına dönüştürülen bu fetvalar, olaylardaki çeşitlilikleri sebebiyle, hukukun uygulayıcıları için en önemli kaynaklar halini aldı. Geçmiş zamanda vuku bulan, fetva konusu yapılabildiği hakkında fetva talep edilen, geçmiş ulemanın, hakkında cevap yazdığı ve kendisiyle ilgili çözümün kesin olarak bilindiği meseleler için *el-Fusûl* adlı eserin sahibinin *vâkiatü'l-fetvâ* tabirini kullandığını belirten İbnü't-Tabbâh ed-Dımaşkî'ye (ö. 1006/1597-98) göre; bu tür meseleler, daha güvenilir olmaları hasebiyle daha güçlü ve eserlerde zikretmeye daha uygundur.²⁶⁷ Ancak İbn Nüceym (ö. 970/1563) gibi müteahhirin âlimlerinin önde gelenleri; Hanefî mezhebinin resmî görüşünü ifade eden metinlerin nakilleriyle çatışan fetâvâ kitaplarının nakillerine itibar

265 Meselâ Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *en-Nevâzil*, Ahmed b. Muhammed b. Ebü Bekir el-Hanefî'nin *Mecmau'l-fetâvâ*, Ahmed b. Mûsâ b. el-Keşşî'nin *Mecmû'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkiât* adlı eserleri, derleyenlerin kendi görüş ve açıklamalarını içerirler. Fakat özellikle, daha önce başka âlimler tarafından verilmiş ve bir çoğu müstakil mecmualarda derlenmiş fetvaları da bir araya getirmektedir. Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1603, 1606, 1981.

266 Şeyhülislâm Dürrî Mehmed Efendi, *ed-Dürretü'l-beyzâ fî beyâni ahkâmi's-şer'ati'l-garrâ*, Süleymaniye Ktp., Halef Efendi, nr. 125, vr. 557b (Molla Ali el-Hinnâli'nin *Hâşiyetü'd-Dürer* adlı eserinden naklen); *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1281-1282. Kınalızâde, Radıyüddin es-Serahsî'nin *el-Muhîr* adlı eserinde sırasıyla asıl (usûl), nevâdir ve fetâvâyı derlediğini belirterek takdirlerini ifade eder. *el-Kudûrî*, *el-Kenz* ve *el-Vâfi* gibi metinlerin birinci sınıfa, yani zâhırrivâyeye ait meselelere tahsis edildiğini, bunların nadiren nevâdir ve fetâvâ meseleleri içerdiğini; buna karşın *Fetâvâ Kâdîhân* ve *el-Hulâsa* gibi fetâvâ ve fıkıh külliyatlarının (*cevâmi'*) bütün sınıfları içerdiklerini, ancak bunlarda son sınıfın ağırlıklı olduğunu belirtir. Hanefî mezhebi kitaplarında yer alan meseleleri bu şekilde sınıflandıran Kınalızâde; bu açıklamaların sonunda, "Bu önemli bilgileri (fevâid) ezberle. Çünkü bunlar bizden başkasında bulunmaz" demektedir. Not: *ed-Dürretü'l-beyzâ*'nın bu nüshasında el-Hinnâli kelimesi, el-Hayâlî şeklinde yazılmış ise de; Ali el-Hayâlî adıyla *Dürer*'e hâşiye yazan bir âlim bulunmamaktadır. *Dürer*'e hâşiye yazan âlimin tam adı Kınalızâde Alâeddin Ali b. Emrullah el-Hinnâli (ö. 979/1571) olup *Tabakâtü'l-mesâilî'l-Hanefiyye* adıyla bu konuyu ele aldığı müstakil bir risâlesi de mevcuttur.

267 İbnü't-Tabbâh Derviş İbrahim b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Hanefî, *Aynü'l-müftî li-gayni'l-müstefî*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 521, vr. 119a (kenarda). İbn Âbidîn'in *Reddül-muhtâr* adlı meşhur eseri başta olmak üzere, bir çok eserinde kendi döneminde vukua gelip de kendisine sorulan sorulara *vâkiatü'l-fetvâ* adını verdiği de bilinmektedir.

edilemeyeceğini, fetâvâ kitaplarındaki görüşlerin ancak mezhep kitaplarına muhalif şeyler bulunmadığı zaman dikkate alınabileceğini ve ayrıca meşhur olmayan kitaplardan fetva vermenin helâl olmayacağını belirtmişlerdir.²⁶⁸ Bu bakımdan metinlerde ve fetva kitaplarında zikredilen meseleler çatıştığında, metinlerde zikredilenlerin uygulamaya esas alınacağı ve şerhlerde zikredilenlerin fetva kitaplarında zikredilenlere tercih edileceği ifade edilmiştir.²⁶⁹ Bununla birlikte, Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi; *Fetâvâ'sında*, fetva kitaplarında zikredilenler metinlerde zikredilenlere aykırı ise, fetva kitaplarıyla amel edilir demiştir. Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi (ö. 1098/1687) ise, bu açıklamanın mutlak olarak alınamayacağını belirtmiştir.²⁷⁰

Osmanlı şeyhülislâmlarının ve diğer ulemanın, muteber kaynak olarak fetva kitaplarına referansları azımsanamayacak ölçüdedir. Meselâ Ebussuûd Efendi; verdiği fetvalarda “Kütüb-i fetâvâda mestûrdur” veya “meşâhîr-i kütüb-i fetâvâda fetva bunun üzerinedir” şeklinde umumî olarak²⁷¹ ve zaman zaman da *Hulâsati'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Hâniyye [Kâdihân]* ve *Fetâvâ-yı Bezzâziyye* gibi isim vererek muteber fetva kitaplarına referanslarda bulunmaktadır.²⁷² Ebussuûd döneminde “fetva kitapları” dendiğinde umumiyetle kastedilen; Osmanlıya kadar oluşmuş ve bilhassa ağırlıklı olarak Orta Asyalı âlimler tarafından yazılan kitaplardır. Taşköprüzâde, bunların bir kısmının toplu bir listesini vermekte ve fetva kitaplarının sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtmektedir.²⁷³ Verilen bu liste incelendiğinde; listede, Osmanlı ulemasına ait bir eser bulunmadığı dikkati çekmektedir. Aynı zamanda bu liste; fetva kitabı tasavvurunun soru—cevap tekniğiyle yazılan-

268 Zeynüddin İbn Nüceym el-Mısırî, *Resâilu İbn Nüceym el-Iktisâdiyye = er-Resâilü'z-Zeyniyye fî mezhebi'l-Hanefiyye*, Muhammed Ahmed Serrâc ve Ali Cum'a Muhammed (nşr.), Kahire: Darü's-Selâm, 1998/1999, s. 107-109; İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî tenkihi'l-Fetâvâ'l-Hâmiyye*, Kahire 1310, c. II, s. 356.

269 Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts. (Kahire: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1311/1894), c. VI, s. 310; *Fetâvâ-yı Ankaravî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864, c. I, s. 54 (kenarda). Metinlerin gücü ve fetâvâ kitaplarına üstünlüğü hakkında bkz. İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müfti (Mecmûatü Resâil içinde)*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts., c. I, s. 36-37.

270 *Fetâvâ-yı Ankaravî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864, c. I, s. 53 ve 54 (kenarda).

271 Düzdağ, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, s. 125 (nr. 316), 136 (nr. 349 ve 350), 166 (nr. 458), 311 (nr. 974), 312 (nr. 976).

272 Düzdağ, *A.g.e.*, s. 152 (nr. 408); ayrıca bkz. s. 293 (nr. 923); Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. IV, 112-113.

273 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-seâde*, c. II, s. 601-604; ayrıca bkz. c. II, s. 263-284. Taşköprülüzâde Hanefî fukahasını ve muteber kitaplarını ele aldığı bölümde, “fıkıh konusunda çok yetkin olan müteahhîrîn ulemasından” diye niteleyerek Osmanlı ulemasından sadece Şeyh Bedreddin'e yer verir. Bkz. *A.g.e.*, c. II, s. 287-289.

dan daha kapsamlı olduğunu ve bir bakıma, fetvaya kaynaklık eden eserlerin bu kategoride değerlendirildiğini de göstermektedir.

Osmanlı uleması, yukarıda gelişim süreci kısaca anlatılan geleneği takip ederek bir çok fetva mecmuası derlemiş veya mevcut derlemeler üzerinde muhtelif tasarruflarda bulunmuştur. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de bu tür bazı çalışmalara rastlanmaktaysa da, menkûl fetva derleme çalışmalarının XVI. yüzyıldan itibaren sayılarının oldukça arttığı görülmektedir. Bu yüzyılda, resmî görevlilerin talepleriyle bazı çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Muslihuddin Musa b. Musa el-Amasî (ö. 938/1531),²⁷⁴ II. Bâyezid döneminde şeyhülislâmın emriyle²⁷⁵ yazdığı *Mahzenü'l-fikh*²⁷⁶ adlı eserinde, -mukaddimede belirttiği üzere- *el-Vikâye*'yi esas alarak ve ona *Mecmau'ul-bahreyn*, *el-Muhtâr*, *el-Kenz*, *el-Uyûn*, *Gurerü'l-ahkâm*, *et-Tekmile*, *Letâifü'l-işârât*, *en-Nukâye* ve *el-Hidâye*'nin meselelerini ilâve edip tekrarları çıkartmak suretiyle, bu 10 kitabın meselelerini içeren bir kitap hazırlamış ve meseleleri hangi kitaptan aldığını göstermek amacıyla, her bir kitab için bir harfî rumuz olarak belirlemiştir. Bu en muteber sayılan Hanefî fıkıh metinlerindeki meseleler, fetva kitaplarında sıralanan meseleler yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Ancak bu 10 muteber kitaptan bir metin hazırlama teşebbüsü, kuşkusuz, Hanefî mezhebinin resmî görüşlerinin uygulamada esas alınmasıyla ilişkilidir.

Burada sözü edilen literatürde; herhangi bir mecmuayı meydana getiren şahsın, mevcut metinlerden birini tercih etme dışında, çoğu zaman kes-yapıştır yapmaktan öte bir fonksiyon icra etmediği görülmektedir. Bu yöntemle klasik Arapça muteber fıkıh ve fetva kaynaklarına dayalı fetva mecmuaları oluşturma geleneğinin, Osmanlı özelinde çok önemli bir

274 Biyografisi için bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 420. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nüshası metninin girişinde, müellifin adı, Mustafa b. Musa el-Amâsî olarak geçmekle birlikte; *eş-Şekâik*'daki ve *eş-Şekâik*'dan naklen kitabın baş tarafında yazılan biyografisinde ve diğer kütüphane kayıtlarında -meselâ TSMK Medine Kitapları bölümü nr. 350'de mevcut nüshasında da- müellif ismi Musa olarak verilmektedir. Bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1964, c. II, s. 563. Burada Musa el-Amâsî'nin I. Selim'in (918-926 / 1512-1520) hâfiz-ı kütübü olduğu belirtiliyor.

275 Karatay, Musa el-Amâsî'nin I. Selim'in (918-926 / 1512-1520) hâfiz-ı kütübü olduğunu belirtiyor (bkz. *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 563). Kitabın kapak sayfasında verilen bir kayda göre, on kitabı bir araya getirme işine İbn Kemal Paşa'nın emriyle girişmiş olduğu ifade edilmektedir. Taşköprülüzâde'nin verdiği biyografideki; Amâsî'nin, Efdalzâde'nin hizmetine girdiğini, daha sonra tasavvuf yolunu seçerek Amasya'da emekliliğe çekildiği bilgisi dikkate alınacak olursa, söz konusu şeyhülislâmın Efdalzâde olması daha muhtemel gözükmektedir.

276 Yazmaları için bkz. İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 297, 1b-352b vr., istinsâh tarihi: Zilkade sonu 974 (Eylül 1557), müst. Efdalzade Mescidi imamı Ali b. Hasan; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1821, 1822; Kütahya Vahid Paşa İl Halk Ktp., nr. 126.

fonksiyonu bulunmaktadır. Zira bu tür literatürün yaygın hale gelmesinin; Osmanlı kadınlarının “eimme-i Hanefiyye indinde muteber olan akvâle göre hüküm vermeleri”²⁷⁷ zorunluluğunun bulunmasıyla ilgili olduğu açıktır. XVI. yüzyılda, kadınların Hanefî mezhebinde en sahih olan görüşe göre hüküm vermeleri kanunla umumî prensip haline getirilmiş ve bu durum, kadı berâtlarında belirtilmiştir.²⁷⁸ Bu sebeple Hanefî mezhebinde muteber olan görüşlerin belirlenmesi ve uygulayıcılar tarafından bilinmesi bir zaruret haline gelmişti. Muteber görüşü belirleme yetkinliğine sahip olmayan kadınların verdikleri kararlar, bozulma riski taşımaktaydı. Nitekim Ebussuûd Efendi’nin, hakimin lüzumuna hükmedip imza eylediği bir vakıfnâme-nin geçersizliğini beyan ederken “nâmeşrû idüğü kütüb-i fetâvâda mestûr iken, anı bilmemeğe binâen yazılmıştır ve imzâ olunmuştur” açıklaması;²⁷⁹ mezhebin muteber görüşlerini kadılık makamına ulaşanların dahi bilemedikleri durumların olduğunu göstermektedir. Böyle bir yetkinliğe sahip olmayan kadınlar; verecekleri kararda, Hanefî mezhebinin muteber görüşünü öğrenmek üzere sık sık şeyhülislâmlara ve müftülere baş vurmakta ve onların iş yükünü artırmaktaydılar. Ebussuûd’a sorulan bir başka fetvâda; kadınların, beratlarında memur oldukları şekilde fıkıh kitaplarını araştırıp en sahih görüşü bularak hüküm vermeleri beklenirken, bazılarının muhtasar fıkıh metinlerinde evveliyattan olan meseleleri bulup çıkarmaya bile güç yetirememeleri sebebiyle davayı, fetâvâyâ (yani kararı şeyhülislâmdan veya müftüden gelecek cevaba) talik ettiklerinden bahsedilmekte ve bu nedenle de, pek çok baş sıkıntıya sebep olduklarından şikayet edilmektedir.²⁸⁰ Bu sebeple, Ebussuûd Efendi; bir kâdının *Bezzâvî Tefsiri* okut-

277 “Esahh-ı akvâl ile amel eylesin deyü berâtında mukayyed olan Zeyd-i kâdî kavli zaif ile amel eylese hükmü nâfiz olur mu? el-Cevâb: Gâyet zaif olıcak olmaz. Ebussuûd.” Bkz. Veli b. Yusuf el-İskilibî, *Mecma’u’l-fetâvâ*, vr. 157a-b.

278 Fatih Sultan Mehmed zamanında 884’te (1479) Ankara kadılığına atanan Bahaüddin Efendi’ye verilen beratta, sadece “*iktidâ-i ictihâd-ı eimme*” (imamların ictihadlarına uymak) emredilirken Kanunî’nin, Budin kadılığına atanan Mevlânâ Bedreddin’e Rebiülevvel 953 (Mayıs 1546) başlarında verdiği beratta “*eimme-i Hanefiyye’den akvâl-i muhtelifi olan mesâilde kemâ-yenbegî tettebbu edib esahh-ı akvâli bulub anınla amel eyleye*” (Hanefî mezhebi imamlarından farklı görüşler bulunan meselelerde gerektiği gibi araştırmada bulunarak en sahih görüşü bulup onunla amel eyle) denilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 113, 114. “Kanun-ı kadim bu minvâl üzere muharrerdir” diye başlayan 998 (1590) tarihli bir kadı beratında da aynı cümle kaydedilmekte ve beratın sonunda “bu minval üzere 991 (1583) senesinde kanun-ı mukarrerdir” cümlesi yer almaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 85-86. Osmanlı’da resmi mezhep konusu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 90-94.

279 Düzdağ, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, s. 165-166 (nr. 458).

280 Veli b. Yusuf el-İskilibî, *Mecma’u’l-fetâvâ*, İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 157a.

masındansa, fetâvâ kitapları okumaya müdavim olmasının evlâ olduğunu belirtir.²⁸¹

Bu tür literatürün bir başka pratik faydası da, müftülere yönelikti. Kenar (taşra) müftüleri denilen vilayet, sancak ve kaza müftüleri, fetvalarına *nukûl* yazmakla görevli idiler.²⁸² Zira bu müftüler; verdikleri fetvaların üstüne (cevabın altına), nerenin müftüsü olduklarını beyan ederek imza attıktan yahut mühür bastıktan sonra, verdikleri fetvanın Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını zikrederlerdi.²⁸³ Bunun kanunî bir zorunluluk olarak ne zaman başladığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı ise de, Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1006/1598)²⁸⁴ konuyla ilgili verdiği iki fetvadan²⁸⁵ hareketle, XVI. yüzyıl sonlarında böyle bir zorunluluğun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhülislâm olmak hasebiyle nakil yazmak mecburiyetinde olmadığı halde, Ebussuûd Efendi bile; zaman zaman, verdiği fetvalarda genel ifadelerle "Kütüb-i fetâvâda mestûrdur" veya "meşâ-hir-i kütüb-i fetâvâda fetva bunun üzerinedir" şeklinde umumî olarak²⁸⁶ ve zaman zaman da, *Fetâvâ-yı Kâdihân* ve *Fetâvâ-yı Bezzâziyye* gibi isim verecek muteber fetva kitaplarına referanslarda bulunmaktadır.

Arapça olarak hazırlanan derleme fetva kitaplarının bir benzeri de, *nukûl* olarak adlandırılan literatürdür. Taşra müftülerinin kendi fetvalarına veya şeyhülislâmlık makamına bağlı memurların (bilhassa fetva emînlerinin) şeyhülislâmların fetvalarına hazırladıkları *nukûl*; mahiyet itibariyle ve meselelerin kaynaklarıyla birlikte nakli bakımından menkûl fetva kitaplarıyla

281 Veli b. Yusuf el-İskilibî, *a.g.e.*, vr. 156b.

282 Hezarfen Hüseyin Efendi şeyhülislâmların kenar müftüleri gibi *nukûl* yazmayıp, ancak şâirin dediği gibi, cevaplarında "Olur, olmaz yazar, Allâhu a'lem" yazdıklarını belirtir. Bkz. *Telhisü'l-beyân*, s. 200. Burada kastedilen şâir Ârifî Hüseyin Çelebi'nin Kemalpaşazâde hakkında söylediği, "İmâm-ı dîn ü millet a'nî müftî / Ki yokdur ana benzer ehl-i âdem / Şu denlü ihtisâr eyler cevâbı / 'Olur', 'olmaz' yazar Allâhu a'lem." dörtlüğüdür. Dörtlük için bkz. Latîfî, *Tezkiretü'ş-şu'arâ ve tabsıratü'n-nuzamâ*, Rıdvan Canım (nşr.), Ankara, 2000, s. 381.

283 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 174 (dipnot: 1).

284 Bostanzâde Mehmed Efendi 3.4.1589-10.5.1592 ve 11.7.1593-1.4.1598 tarihleri arasında iki kez şeyhülislâmlık makamında bulunmuştur. Biyografisi için bkz. Mehmet İpşirli, "Bostanzâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. VI, s. 311.

285 Fetvaların metinleri şöyledir: "Kenar müftüleri nakl yazmak ile me'mûrlar iken bazı müftü-yi zamân hazretlerine takliden 'Olur', 'Olmaz' yazub nakl yazmasa, taleb olundukda, 'Ben re'yimle iftâ itdim' dise şer'an müftiye ne lâzım olur? el-Cevâb: Azil ve hacr lâzım olur. Merhûm Bostanzâde Mehmed Efendi min hattih. Bu sûrette hasım nakl talebine şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Merhûm Bostanzâde Mehmed Efendi min hattih." Bu iki fetva [Fındık] Mustafa İbnü'ş-Şeyh Muhammed'in (Mehmed) *Nukûlü'l-fetâvâ* adlı mecmuasının başındaki sayfalardan birine kaydedilmiştir (Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 325, vr. +VIIb).

286 Düzdağ, *Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, s. 125 (nr. 316), 136 (nr. 349 ve 350), 166 (nr. 458), 311 (nr. 974), 312 (nr. 976).

benzeşir. Fakat aralarındaki esas fark; nukûlün bir soruya karşılık olarak verilen fetvanın dayanağını gösterir olmasına karşın, Arapça derlemelerde bir araya getirilen meseleler, Osmanlı toplumunda ortaya çıkan veya çıkması muhtemel sorulara bire bir karşılık olarak verilen cevaplar olmaması, benzer bir soruyla veya dava ile karşılaşıldığında soruya veya davaya muhatap olan görevlinin (müftü veya kadı) nasıl cevap vereceğine dair önceden hazırlanmış prototip olayların cevaplarından ibarettir. Nukûl; genelde, Türkçe olan fetvaların ardından kaydedilirken, Arapça fetva mecmualarında meseleler, doğrudan doğruya bir fıkıh kitabı sistematüğinde bir araya getirilir. Nukûl; şeyhülislâmlar tarafından hazırlanmaz, genellikle, onların fetva emînleri veya daha sonraki bir âlim tarafından hazırlanır. Altında nakli yazılı olan fetvanın güvenilirliği nakil sayesinde pekiştirilmiş olmaktadır.²⁸⁷

Arapça derleme fetva mecmuaları, daima, bir çok kaynaktan derlenen meselelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Bu tür fetva kitaplarını hazırlayanlar; eserlerinin girişlerinde umumiyetle “*cema'tü*” (topladım, derledim) ifadesini kullanmakta ve derlemeyi yapanlar için de, literatürde genellikle müellif ve musannif kelimeleri yerine “*câmi*” (derleyici) ifadesi kullanılmaktadır.²⁸⁸ Menkûl fetva kitabı yazarlarının özgün düşüncelerini açık biçimde ifade etmemekle beraber, muhtelif görüşler arasından belli birinin tercih edilerek mecmuaya alınmış olması hasebiyle, zımnen bir görüşün dile getirildiği de düşünülebilir. Hatta bunlar, gerçek hâdiselerle de ilişkili olabilmektedir. Nitekim Rumeli kadıaskerliği yapan Ahîzâde Abdülhalîm Efendi'nin (ö. 1013/1604) *Fetâvâ*'sının baş taraflarına

287 Ali Rıza Sağman, “Ebu-s-Suûd fetvâları, bu işlerin uzmanlarınca makbûl ve muteber değildir. Kendileri ile ihticâc edilmez, amel olunmaz, hükme medâr tutulmaz” tezi ni ileri sürerken, buna delil olarak da, “Fetvâhâne Ebu-s-Suûd fetvâları ile amel etmezdi” diyor ve ekliyor: “Fetvâhâne, bu mecmûada yazılı fetvâların Ebu-s-Suûd Efendi'ye nisbetinin sıhhatinde şüphe ediyordu. Bundan başka, Ebu-s-Suûd fetvâlarında “Nakl” yoktur. Bu da onun kıymetten düşmesine sebep oluyor. *Ali Efendi Fetâvâsı* böyle değildir. O, “Nakl” (hangi kitaptan alındığını) gösterir. Onun için de ulema arasında muteberdir.” Bkz. Sağman, *İstanbul'un Fethi Hakkında Enteresan Bir Fetva (Fâtihi, İstanbul'u Nasıl Aldı?)*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957, s. 4. Fetvâhânenin muteber saydığı ve sıkça kullandığı fetva mecmuaları arasında Ebussuûd Efendi'nin *Fetâvâ*'sının bulunmadığı bir gerçektir. Ancak bu durum Ebussuûd fetvalarına güvensizliğin bir sonucu olarak algılanabilir mi? Buna sebep olarak da, sırf naklin bulunmaması gösterilebilir mi? Aslında Ebussuûd Efendi, Kemalpaşazâde, Zekeriyazâde Yahya Efendi, Esad Efendi gibi ünlü şeyhülislâmların fetvalarına asırlar boyunca yapılan referansların haddi hesabı bulunmadığı gibi, ilgili (hatta bazen ilgisiz) literatürün başlarına, sonlarına, sayfa kenarlarına yazılarak yaygınlaştırıldığı da bir gerçektir. Öte yandan, çoğunlukla Ebussuûd'un fetvalarını derleyen Veli b. Yegan mecmûasında bölümlerin başlarında veya konu aralarındaki “nakil” başlığı altında nakillere sıkça yer verilmiştir.

288 Biz bu yazımızda, müellif kelimesini pek çok durumda derleyen anlamında kullandık.

düşülen bir notta, Ahîzâde'nin görevde iken vukua gelen hâdiselerle ilgili olarak, sayfa kenarlarına kendi el yazısıyla naklettiği meseleler olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁹

Eserler

1. *Binyetü'l-Gunye fi'l-fetâvâ*: Zeynüddin Abdülmü'min b. Ramazan b. Muhammed el-Kâbi²⁹⁰, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 349, 1b-247b.
Müellifin –mukaddimedede- belirttiğine göre; daha önce de, Hanefî âlimlerinin (*eimmetü'l-hüdâ*) verdikleri fetvâların çoğunluğunu kapsayan *Gunyetü'l-müftî* adlı bir eser kaleme almıştır. Ancak bu eserin çok uzun olması dolayısıyla, talebeye kolaylık sağlamak amacıyla, adı geçen çalışmasının 12 kısım, 40 kitâb ve 60 fasıldan oluşan kısmını *Binyetü'l-Gunye* adlı bu eserinde özetlemiştir. Şeyhülislâm Çivizâde, müellif hakkında “Sanırım Tokatlıdır” demektedir.²⁹¹
2. *ed-Dürerü'l-mensûre fi'l-fürû'* (*Risâletü'd-Dürer fi'l-fikh*): Hacı Şemseddin Şadgeldi Paşa Amasî (ö. 782/1380), Adana İl Halk Ktp., nr. 468, ist. 1475, 53 vr.; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 196, 21b-31b vr.
Bursalı Mehmed Tâhir; Şadgeldi Paşa'nın biyografisinde, “Vâkâat ve fetâvâdan mesâil-i garîbe-i fihhiyyeyi hâvî *ed-Dürerü'l-mensûre* isminde eser-i kebîri vardır” demektedir.²⁹²
3. *Kitâbü'l-Hâdî fi'l-fetâvâ*: Hamîdüddin İsrail b. Demrek [Dümrük] el-Hanefî (ö. VIII./XIV. yüzyıl),²⁹³ Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2773, müs. Abdülbâkî, ist. 21 Receb 1080 (15.12.1669), 1b-140a vr.

289 *Fetâvâ-yı Ahîzâde Abdülhalîm*, İstanbul Ün. Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 631.

290 Kâbi: Trabzon'un Canik nahiyesi. Bkz. Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, s. 84. Eserin kapak sayfasında el-Kâbî şeklinde yazılmış olmasına rağmen *Keşfü'z-zunûn*'da el-Kâmî şeklinde yazılmıştır.

291 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1212. Nüshanın üzerinde, Rebülevvel 768 (Kasım 1366) tarihli bir temellük kaydı bulunmaktadır. Ayrıca Yusuf b. Ahmed es-Sicistânî'nin de *Gunyetü'l-müftî* (İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 197) adlı bir kitab mevcuttur.

292 *OM*, c. I, s. 331 ve c. II, s. 64.

293 Kütüphane katalogunda 'Dümrük' şeklinde kaydedilen isim, yazmanın üzerinde 'Demrek' olarak harekelenmiştir. Kâtib Çelebi, müellifin ve kitabın ismini yukarıdaki gibi kaydeder (*Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 2026); ancak vefat tarihini vermez. Mehmed Kâmî el-Edirnevî baba adını Derrâk olarak kaydeder (bkz. *Mehâmmü'l-fukahâ*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 422, vr. 145b). Bağdatlı İsmail Paşa ise *el-Hâdî fi'l-fetâvâ*'nın müellifinin Mahmûd'un (Şeyh Bedreddin'in) babası ve Simav kadısı olduğunu belirtir. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 204. Ancak Taşköprülüzâde, İsrâîl'in babasının adını Abdülaziz olarak vermekte ve Selçuklu sultanı Alâaddin'in kardeşi olduğunu ileri sürmektedir. Murad Hüdâvendigâr zamanında Osmanlılar Simavna'yı aldığıında İsrâîl buranın komutanı idi. Osmanlılar tarafından fethinden sonra; 2

-Müellifin mukaddimede verdiği bilgiye göre- bu kitap; Kudûrî'nin *el-Muhtasar*, Ömer en-Nesefî'nin *Manzûmetü'l-hilâfiyyât*, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed er-Râzî'nin *et-Tekmile* adlı eserleri ile *-ez-Ziyâdât, el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-sagîr, en-Nevâdir, ez-Zahîre, el-Mebsût, el-Muhît* gibi- fetâvâ kitaplarında zikredilen bazı vâkiât meselelerini ihtiva etmektedir. Bol mesele içeren kitapta, meseleler delillerden arındırılmış biçimde kısa ve özlü ifadelerle sıralanmaktadır. Müftü ve kadılar için bir el kitabı olması hedeflenen eserde; ihtilâflı konularda, farklı ulemadan nakdedilen görüşler, Ebû Yusuf (S), Muhammed (M), Züfer (Z), İmam Mâlik (K) ve İmam Şâfiî (A) rumuzlarıyla gösterilmiştir. İmam Ebû Hanîfe'nin görüşünün bulunmadığı konularda; eğer İmâmeyn arasında görüş ayrılığı bulunuyorsa, Ebû Yusuf'un görüşünün tercih edildiği -önce, onun görüşü verilmek suretiyle-ifade edilmiştir.

4. *Câmi'u'l-Fusûleyn* (Kahire: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1300; Bulak 1301): Şeyh Bedreddin Simâvî Mahmûd b. İsmâîl (ö. 823/1420).²⁹⁴

Musa Çelebi'nin kazaskeri iken kaleme aldığı ve -müellifin mukaddimede verdiği bilgiye göre- Cemâziyelevvel 813 – 28 Safer 814 (Eylül 1410 – 21.6.1411) arasında on aydan daha az bir sürede tamamladığı eser; “fetâvâya dair yazılan eserlerin en önemlileri ve yargılama hukukuyla ilgili olarak hazırlanan kitapların en faydalıları arasında” yer aldığını söylediği²⁹⁵ Mecdüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Usrûşenî'nin (632/1235) *el-Fusûl*'ü ile Cemâleddin b. İmâdüddin'in (yahut Ebû'l-Feth Zeynüddin Abdürrahim b. Ebû Bekir b. Abdülcelil el-Mergînânî es-Semerkandî [670/1271])'nin²⁹⁶ *Fusûlü'l-ihkâm fî usûli'l-ahkâm*'ının bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Mükerrer konular ve *Ferâiz-i Sirâciyye* yeterli görülerek, *Fusûli'l-ihkâm*'daki “ferâiz” bölümü esere alınmamıştır. Ayrıca bu iki esere *el-Hülâsâ, el-Kâfi*, kendi eseri *Letâifu'l-işâ-*

buraya hem komutan, hem vali ve hem de kadı olarak atandı. Bkz. *eş-Şekâi'ku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâ'id-devleti'l-Osmâniyye*, s. 50; a.mlf., *Miftâhu's-seâde*, c. II, s. 287-288; Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, Abdülkadir Özcan (nşr.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 71; krş. Bilal Dindar, “Bedreddin Simâvî”, *DİA*, c. V, s. 331-332. Eğer *el-Hâdî fî'l-fetâvâ*'nın yazarı gerçekten Şeyh Bedreddin'in babası ise, babasının isminin Abdülaziz, lâkabının ise Demrek olduğu söylenebilir.

294 Bilal Dindar, “Bedreddin Simâvî”, *DİA*, c. V, s. 331-334. Eser hakkında bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 566-567; Ali Bardakoğlu, “*Câmiu'l-fusûleyn*”, *DİA*, c. VII, s. 108-109.

295 *Câmi'u'l-Fusûleyn* kendisinden sonraki bir çok nakil fetva derlemelerinin kaynakları arasında yer aldığı gibi, bu esere *Fetâvâ Câmi'i'l-Fusûleyn* adıyla referansta bulunulmuş (meselâ bkz. Ömer b. Ahmed el-Kâhirî, *Mecmûatü'l-mesâil-i-fikhiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 918, vr. 88b) ve Bursalı Mehmed Tahir de fetva kitapları arasında saymıştır (*OM*, c. II, s. 62).

296 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1270-1271.

rât gibi konuyla ilgili başka eserlerden de bazı ilâveler yapmış ve usul ve kavâide dayanarak ulaştığı bazı sonuçları eklemiştir. 40 fasıldan meydana gelen eserin ilk 16 faslı; kaza ve muhâkemeye, geriye kalanı muâmelâta dairdir. Kâtib Çelebi; bu eserin sadece muâmelâta dair olması dolayısıyla, hakimlerin ve müftülerin el kitabı olduğunu belirtir.²⁹⁷ Eserde parantez içinde gösterilen 204 kadar kaynağa işaret için kullanılan rumuzların, hangi kitap isimlerine karşılık geldikleri birinci cildin baş tarafına konan alfabetik olarak sıralanmış cetvelde gösterilmiştir.

Zeynüddin İbn Nüceym *Hâşiye (Ta'lika) alâ Câmi'i'l-Fusûleyn*²⁹⁸ (Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 610; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 766; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 247), Ahîzâde Abdülhalîm (ö. 1013/1604) *Hâşiye-i Câmi'i'l-Fusûleyn*,²⁹⁹ Hayreddin er-Remlî (ö. 1081/1671) *Câmi'u'l-Fusûleyn'e el-Leâli'd-dürriyye fi'l-fevâidi'l-Hayriyye* (Kahire, 1300; Bulak, 1301, *Câmi'u'l-Fusûleyn* ile birlikte) adlarıyla birer hâşiye yazmışlardır. *Müştemilü'l-ahkâm* sahibi Fahreddin er-Rûmî³⁰⁰ ile Süleyman b. Ali el-Karamânî (ö. 924/1518);³⁰¹ Şeyh Bedreddin'in *Câmi'u'l-Fusûleyn*'de fukahâya yönelttiği itirazlara cevap vermişlerdir. Nişancızâde Muhyiddin Mehmed b. Ahmed (ö. 1031/1622);³⁰² kadılık görevine atandığında, bu kitabı, kadılar için en yararlı ve dava meselelerini en kapsayıcı bir fetva kitabı olarak görmektedir. Fakat hakimlerin işlerini kolaylaştırmak amacıyla, eserde karşılaştığı bazı eksiklikleri ve kusurları; çıkarmalar ve ilâveler yapmak, müdafaa ve eleştirilerde bulunmak ve

297 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 566.

298 İbn Nüceym'in oğlu Ahmed, bu eseri on kadar fasikülde (*kürrâse*) yenilediğini belirtir. Bkz. *Resâilü İbn Nüceym*, s. 55-56. Küçük hacimli bir eserdir. Mukaddimesinde üstadı ve babası olan Zeyn b. Nüceym el-Hanefî'nin *Câmi'u'l-Fusûleyn* üzerine kendi hattıyla yazdığı hâşiyeleri (sayfa kenarındaki notlarını) bir araya getirerek ayrı bir kitap yaptığını söyler. İbn Nüceym bir çok yerde Şeyh Bedreddin'in görüşlerini eleştirmektedir.

299 *OM*, c. I, s. 228.

300 Cici, Fahreddin er-Rûmî'nin *Ferâidü'l-leâli* adlı eserini Şeyh Bedreddin'in itirazlarına cevap amacıyla kaleme aldığını, eserinin mukaddimesinde belirttiğini ifade ediyorsa da (bkz. *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 104 ve 166) söz konusu eserin mukaddimesinde *Ferâidü'l-leâli*'yi Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sine yazdığı hâşiyeden, *Müştemilü'l-ahkâm*'dan ve *Câmi'u'l-Fusûleyn*'in itirazlarına cevap (Ecvibe) yazdıktan sonra kaleme aldığını açık biçimde ifade etmektedir. Dolayısıyla itirazlara cevap olarak kaleme alınan eser, daha önceden yazılmış olandan tamamen farklı bir eserdir. Krş. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1244.

301 Süleyman b. Ali el-Karamânî'nin *el-Es'ile ve'l-ecvibetü'l-müteallika bi-Câmi'i'l-Fusûleyn* adını taşıyan eserinin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Turhan Valide Sultan, nr. 97, 101 vr. Kâtib Çelebi, Karamânî'nin cevaplarının sayısının 380 olduğunu belirtir. bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 566.

302 Atâi, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 648-650.

itirazlarına cevaplar vermek suretiyle, kitabın meselelerini *Nûru'l-ayn fi islâhu Câmi'i'l-Fusûleyn* adıyla yeniden düzenlemiştir. Ayrıca kitabın 40. faslını oluşturan elfâz-ı küfür bahsini yetersiz bulmuş ve bu bölüme, aynı konuda daha önce yazmış olduğu bir mukaddime, 10 bâb ve bir hâtimededen³⁰³ oluşan *Tenvîru'l-cenân fi beyâni hıfzı'l-lisân* adlı risâlesini kaydetmiştir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 127, müellif hattı; Hekimoğlu, nr. 392; Süleymaniye, nr. 627). Kâtib Çelebi; bütün bu kurlarına rağmen, kitabın aslının başvuru kaynağı olarak kullanılmaya devam ettiğini belirtir.³⁰⁴ Gerçekten de *Câmi'u'l-fusûleyn*, bilhassa, Osmanlı muhitinde kaleme alınan fetva derlemelerinde en çok iktibas yapılan eserlerin başında gelmektedir.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi katalogunda (nr. 156, vr. 109) *Mesâilü'l-fetâvâ* adıyla Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza'ya (ö. 834/1431) bir eser nispet edilmektedir.

5. *Zübdetü'l-fetâvâ*: Kara Pîrî lâkablı Pîr Muhammed b. Yusuf el-Karamanî el-Ereğlî el-Ankaravî (ö. 866/1461-62 veya 886/1481),³⁰⁵ Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1451, ist. 9 Safer 1094 (7.2.1683), Konya, 566 vr.³⁰⁶

Kâtib Çelebi'nin -müellifini belirtmeksizin- sadece ismini vererek kaydettiği³⁰⁷ bu Arapça eserin sonunda verilen bilgiye göre; müellif, eserini 964 yılı Cemâziyelâhir sonlarında (26.4.1557) Pazartesi günü tamamlamıştır. Bu nüshayı; Konya kadısı Ahmed b. İdris, Azmzâde (Kemükoğlu) lâkablı Derviş Muhammed b. Hacı Muhammed'e yazdırmıştır. Öğrencilerin hacimli eserleri inceleme konusunda isteksiz davrandıkları ve daha çok muhtasar eserlere yöneldiklerini gören ve kendi döneminde sıkça karşılaşılan hâdiselere çözüm içeren olmazsa olmaz mühim meseleleri kuşatan muhtasar bir eser kalame almayı tasarlayan müellif;

303 Hâtimedede, Ehl-i Sünnet akâidini özetlemiştir. Müellif bu özetin sonunda hiçbir akaid ve kelâm kitabında bu şekilde bir hülâsa görmediğini ve bunun kitabın hususiyetlerinden biri olduğunu vurgular.

304 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 566-567, c. II, s. 1244. Karamânî'nin *el-Es'ile ve'l-ecvibetü'l-müte'allika bi-Câmi'i'l-fusûleyn* adını taşıyan eserinin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Turhan Valide Sultan, nr. 97. Ömer b. Ahmed el-Kâhiri ise, *Muhtasaru Câmi'i'l-Fusûleyn* adlı bir eserden iktibaslarda bulunmaktadır. Bkz. *Mecmûatü'l-mesailü'l-fıkhiyye*, Esad Efendi, nr. 918, vr. 340a-b, 352a-b.

305 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 213; *OM*, c. I, s. 260.

306 Kataloglara göre diğer bazı nüshaları: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 708; Hamidiye, nr. 588; Reisülküttab, nr. 410; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 333; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1981; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 980, 1029, 1030; İzmir Milli Ktp., nr. 708.

307 Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 952.

bu gibi meseleleri, *el-Münye*, *el-Kınye*, *el-Hizâne*, *Mecma'u'l-fetâvâ*, *el-Fetâva'l-kübrâ*, *el-Fetâva's-suğrâ*, *el-Hâniyye*, *el-Bezzâziyye*, *el-Hulâsa*, *Câmi'u'l-fusûleyn*, *Câmi'u'l-fetâvâ*, *Cevâhiru'l-fetâvâ*, *Tuhfetü'l-fukahâ*, *Müştemilü'l-ahkâm*, *el-Hidâye* ve şerhleri, *el-Vikâye* ve şerhleri, *el-Kenz* ve şerhleri, *el-Muhtâr* ve şerhi *el-İhtiyâr*, *el-İslâh* ve şerhi *el-Îzâh*, *el-Gurer* ve şerhi *ed-Dürer* gibi ulema arasında çok kullanılan güvenilir fetva kitaplarından, muteber metin ve şerhlerden derlemiştir.

6. *Câmi'u'l-fetâvâ*: Kırk Emre Mehmed b. Mustafa el-Hamîdî (ö. 880/1475), Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2286, 1b-108b, müs. Abdürrahim b. Ali, ist. Rebülevvel 913 (Temmuz 1507); Çelebi Abdullah, nr. 406, 92b-293a, müs. Hüseyin b. Şeyh Mustafa, ist. 11 Ramazan 1109 (23.3.1698).

Müellif; özellikle kendi döneminde engellerin ve olayların artması sebebiyle, insanların uzun eserlere rağbet etmeyip muhtasar eserlere yönelindiklerini belirttikten sonra, önem arzeden meseleleri *el-Münye*, *el-Gunye*, *el-Kınye*, *et-Tuhfe*, *Câmi' u'l-Fusûleyn*, *el-Fetâva'l-Bezzâzî*, *el-Vâkıât* gibi muteber fetva kitaplarından ve diğer meşhur şerhlerden yararlanarak derlemek suretiyle bu eseri hazırladığını ifade eder. Ardından *el-Münye*, *el-Kınye*, *el-Hâniyye (Fetâvâ Kâdihân)*, *el-Gunye*, *et-Tuhfe*, *el-Fetâva'l-Bezzâzî*, *el-Fetâva'l-Hâsî* ve *el-Vâkıât* adlı eserlerin meselelerini bir araya getirdiği için *Câmi'u'l-fetâvâ* adını verdiğini belirtir. Ancak Kâtib Çelebi; eserin, ismi kadar muteber olmadığını ileri sürmektedir.³⁰⁸ Kütüphanelerde bu eserin 60 civarında yazması bulunması³⁰⁹ ve daha sonraki derleme eserlerde kaynak olarak kullanılması dikkate alındığında bu hükmün aşırıya kaçtığı söylenebilir. Şeyh Abdülmecîd b. Nasûh el-Amâsî (ö. 960/1553); bu eserden seçmeler yapmak suretiyle, Cemâziyelâhir 957'de (Haziran 1550) tamamladığı *Tuhfetü'l-ahbâb* adlı –her bâbın on fasıldan ve her fasılın da on meseleden oluştuğu- on bâblık özet bir eser meydana getirmiştir.³¹⁰

Recep Cici ve Mustafa Şahin; katalogda, *Câmi'u'l-fetâvâ*'nın bir nüshasının (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 400, müs. Mustafa b. Ahmed b. Himmet, ist. 1114/1702), Şeyh Bedreddin'e nispet edilmesi nedeniyle,

308 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 565-566.

309 Meselâ bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2656; Veliyüddin Efendi, nr. 1424, 1425; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1528-1530; Kadızade Mehmed, nr. 248-250; Yeni Cami, nr. 599, 600.

310 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 566; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 620. Bursalı Mehmed Tahir Kırk Emer el-Hamîdî'nin *Telhîsu Câmi'i'l-fetâvâ* adıyla İsrâfilzâde Abdülmecîd b. Nasûh el-Amâsî'ye nispet ettiği eserle *Tuhfetü'l-ahbâb*'in aynı eser olduğunu ifade etmekle birlikte; vefat tarihini, 887 (1482) olarak vermektedir (bkz. *OM*, c. I, s. 354, c. II, s. 62). Bu tarih, eserin telif tarihinden çok öncedir.

bu nüshanın ona ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.³¹¹ Oysa; katalog kaydı dışında, söz konusu nüshanın üzerinde eserin Şeyh Bedreddin'e aidiyetini gösterir hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bizim gerek bu nüsha, gerekse Kırk Emre'nin aynı adlı eserinin birkaç nüshası üzerinde yaptığımız incelemeler neticesinde; her iki eserin de aynı olduğu anlaşılmıştır. Nitekim bu iki âlime nispet edilen nüshaların başlangıçları; Kâtib Çelebi'nin -*Câmi'u'l-fetâvâ* maddesinde- Kırk Emre'ye nispet ettiği eserin başlangıç cümlesiyle ve eser hakkında verdiği bilgilerle aynıdır. Ayrıca bu eserin muteber kaynakları arasında, Şeyh Bedreddin'in *Câmi'u'l-Fusûleyn*'i de zikredilmektedir; yani müellif, eserinin muteberliği için yine kendi eserini kaynak olarak kullanmaktadır. Bir eserin muteberliğinin; yazarın kendi şahsî düşüncesine değil, ilim camiası tarafından onaylanmasına bağlı olması gibi hususlar da hatırlandığında, eserin şeyhe aidiyeti tartışmalı hale gelmektedir. İsmail Paşa'nın da Şeyh Bedreddin'e nispet ettiği *Câmiu'l-fetâvâ*,³¹² muhtemelen, kütüphane kataloğundan bakılarak kaydedilmiştir. Zira başta Taşköprüzâde³¹³ olmak üzere, hem şeyhin fıkıh eserlerinden toplu olarak bahseden eski kaynaklarda ve hem de *Keşfü'z-zunûn*'daki ilgili maddede böyle bir eserden söz edilmemektedir. Nüshalar arasında bulunan bazı farklar ise; eserin, bizzat müellifinin zaman içerisinde bazı tasarruflarda bulunmuş olmasından veya müstensihlerden kaynaklanıyor olmalıdır.

7-8. *Müştemilü'l-ahkâm (fi'l-fetâva'l-Hanefiyye)*: Fahreddîn Yahya b. Abdullah el-Mudurnî er-Rûmî (ö. 890/1485'ten sonra).³¹⁴ Mudurnî; aynı adla biri büyük, diğeri küçük iki eser kaleme almıştır.³¹⁵

Birinci nüsha: En yaygın olanı küçük (*sagîr*) olanıdır (İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 211; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3669). Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye göre; Fatih Sultan Mehmed adına telif edilen bu eser, 879'da (1474) Edirne'de tamamlanmıştır. Müellif; eserinin girişinde, bu mecmuayı şehirlerde yaygın bulunan Hanefî mezhebi kitaplarının

311 Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 106-108; Şahin, *İslâm Hukukunda Fetva*, s. 53. Her iki araştırmacı da, aslında, Kırk Emre el-Hamîdî'nin (Cici, el-Humeydî olarak zikrediyor) eserinden haberdardır.

312 *Hediyyetü'l-ârifin*, c. I, s. 410.

313 *Miftâhu's-seâde*, c. II, s. 289.

314 Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, s. 47-48; *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1692; *OM*, c. I, s. 139; Ayrıca bkz. *GAL*, c. II, s. 290, *Suppl.*, c. II, s. 314. Kâtib Çelebi, Fahreddin Yahya'nın vefatını 864 (1460) olarak vermesine karşın kitabın telif tarihini 879 (1474) olarak kaydediyor. Ancak müellifin *Ferâidü'l-leâli* adlı eserinin sonundaki kayıttan, 890'da (1485) hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

315 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1692.

dan derlediğini ve kadı ve hakimlere mahsus olması sebebiyle *Müştemilü'l-ahkâm* adını verdiğini belirtir. Kadılar için el kitabı olarak düşünüldüğünden olsa gerek, kitap, ibadetlere yer verilmeksizin doğrudan nikâh meseleleriyle başlamaktadır. Meselelerin sonlarında Arapça kaynak adları zikredilmektedir. Birgili Mehmed Efendi; bu eserin, yaygın olmakla beraber zayıf görüşler ihtiva ettiğini ileri sürmüştür.³¹⁶

İkinci nüsha (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2474; H. Hüsnü Paşa, nr. 339; Murad Çelebi, nr. 90; Bağdatlı Vehbi, nr. 516): Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye göre; bu eser (*kebîr*), Cemâziyelâhir 879'da (Ekim 1474) Edirne'de tamamlanmıştır. Ancak Murad Çelebi nüshasının 873 (1468) yılına ait istinsah kaydı;³¹⁷ Kâtib Çelebi'nin verdiği tarihin yanlış olma ihtimalini ve söz konusu tarihin, küçük nüsha ile ilgili olduğu ya da müellifin bu ikinci eseri daha sonra gözden geçirerek son şeklini verdiğini ihtimalini de dikkate almayı gerekli kılmaktadır. Müellifin, mukaddimede belirttiğine göre; *el-Hidâye* esas alınarak çok kullanılan metinlerden *Mecma'u'l-bahreyn*, *el-Vikâye*, *el-Kenz* ve *el-Muhtâr*'da mevcut ilâve meselelerin tamamını, fetava ve şerhlerde zikredilen çok vukua gelen önemli meseleleri nakilde bulunduğu kitapların ibarelerini -istisnâî durumlar hariç- aynen aktararak yazmış ve *Mecma'u'l-bahreyn*'de rümuzla zikredilen muhalif görüş sahibinin ismini açıkça belirtmiştir. Adı geçen metinlerin rivayetlerini ve daha başka kaynaklardaki pek çok faydalı hususu kapsamı dolayısıyla da, bu çalışmaya *Müştemilü'l-ahkâm* adını vermiş ve aslı (*el-Hidâye*) gibi 57 bölümden oluşturmuştur. Küçük nüshanın aksine, Kitâbü't-Tahâre bölümüyle başlar ve bütün fıkıh bâb-lerini içerir.

9. *Ferâidü'l-leâli*: Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî er-Rûmî (Süleymaniye Ktp., Karaçelebizade, nr. 177, ist. 891/1486, 1b-146a vr.; Burdur İl Halk Kkp., nr. 1958, 107 vr.)

Fahreddin er-Rûmî; eserinin mukaddimesinde, fetva kitapları ve şerhlerden yaptığı bu derlemeyi, elem veren hastalıkları ve yaralarına rağmen senenin en uzun gecesinde tamamlayıp *Ferâidü'l-leâli* adını verdiğini belirtir ve bu çalışmasını, Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sine yazdığı hâşiyeden, *Müştemilü'l-ahkâm*'dan ve *Câmi'u'l-Fusûleyn*'in itirazlarına cevap (Ecvibe) yazdıktan sonra³¹⁸ kaleme aldığını ifade eder. Eser, 47

316 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1692.

317 Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 165. Kâtib Çelebi *Müştemilü'l-ahkâm*'ın biri büyük, diğeri küçük iki ayrı nüshasından söz ettiği halde; Cici, aynı adı taşıyan iki ayrı eserin varlığından söz etmeksizin, yalnızca, büyük olan nüsha ile ilgili bilgi vermekle yetinmiştir.

bölümden oluşmakta ve “Edebü'l-müftî” bölümüyle son bulmaktadır. Karaçelebizâde nüshasının sonunda, eserin telif tarihi; Muharrem 890 (Ocak 1485) ve bu nüshanın istinsâhı da Zilhicce 891 (Kasım 1486) olarak verilmiştir. Mukaddimedede senenin en uzun gecelerinden birinde tamamladığını söylemesi de, metnin sonunda verilen telif tarihini doğrulamaktadır. Bu kayıttan müellifin 890'da henüz hayatta ve oldukça hasta (muhtemelen de çok yaşlı) olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, bu nüshanın kapak sayfasındaki “Te'lifü Mevlânâ Yahyâ halifeti'l-kâdî” ibaresinden, onun kadı vekili (yahut yardımcısı) olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

10. *Câmi' Rûmî*.³¹⁹ Fahreddin Yahya b. Abdullah el-Mudurnî er-Rûmî (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 580, 1b-230a vr., müs. Hüseyin Monla, ist. 1135/1722-23, Yusuf Efendi Medresesi)

Eserin kapak sayfasında, IX. yüzyıl ulemasından Fahreddin er-Rûmî'nin *Fetâvâ'sı* olduğu belirtilmektedir. Müellif –mukaddimedede-; bu muhtasar eseri, ulema arasında kabul gören kitaplardaki vâkiât, nevâzil ve fetva meselelerini -ifadeleri kolaylaştırmak suretiyle- ilme yeni başlayan öğrenciler ve ihtiyaç duyanlar için derlediğini belirtir. Âlim dostlarının isteği üzerine derlemeye başladığı bu eserin, yaygın ve çok sık meydana gelen meselelere hasredildiğini kaydetmektedir. Esere *Câmi' Rûmî* adını veren de kendisidir.

11. *Fetâvâ-yı Korkudhâniyye*

Sultan II. Bâyezîd'in oğlu Şehzâde Korkudhan³²⁰ (ö. 918/1513) tarafından derlenmiştir.³²¹ Sehî Bey, “Fetâvâdan *Korkûdiyye* adlı bir kitâb te'lif idüb mevâlî-yi izâm ve ahâlî-yi kirâm huzûr-ı şerîflerinde makbûl ve mergûb vâki' olmuştur” demektedir.³²²

12. *Mecma'u'l-müntehabât*: Mustafa b. İsa el-Ankaravî (XVI. yüzyılın ilk yarısı), Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 333, 2b-405b vr.; Süleymaniye, nr. 597.

Mukaddimedede; Sultan II. Bâyezîd döneminde muteber fetva kitaplarını

318 Krş. Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 104, 166-167.

319 Cici, *a.g.e.*, s. 167-169.

320 *Hallü işkâli'l-efkâr fi hilli emvâli'l-küffâr* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1142, 58 vr.), *Kitâb fi't-tasavvuf ve'l-keâm* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1763, 257 vr.) ve *Cevâb-ı Safî Ez Berâ-yı Suâl-i Hakîm Ez Çi Sebeb-i Nâtika* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 4024, 6-13 vr.) adlarında eserleri bulunan Şehzâde Korkud'un birinci eserdeki ifadelerinden, Şâfiî mezhebinden olduğu anlaşılmaktadır. Biyografisi için bkz. *OM*, c. II, s. 382-384; Feridun Emecen, “Korkut, Şehzade”, *DİA*, c. XXVI, s. 205-207.

321 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1228.

322 Sehî, *Tezkire (Heşt Bihîşt)*, Günay Kut (nşr.), Harvard Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 107.

araştırarak mühim ve vâki olmuş meseleleri derlediğini, eseri sultana ithaf ettiğini ve *Mecma'u'l-müntehabât* adını verdiğini belirtmekte ve eseri, “hacmi küçük, ama faydaları çok” bir eser olarak nitelendirmektedir.³²³ Kitap temizlik, abdest ve namaz bahisleriyle başlamakta ve hemen ardından elfâz-ı küfür meseleleri (vr. 11a) ve ardından da Kitâbü'n-Nikâh bölümü (vr. 13b) gelmektedir. Dolayısıyla, eserde ibadetlerden oruç, hac ve zekâtla ilgili bölümler yer almamaktadır. Meselelerin nakledildiği kaynaklar mesele sonlarında verilmektedir.

13. *Muhtârât li'l-fetvâ (fi'l-fetvâ, mine'l-fetâvâ)*:³²⁴ Şeyhülislâm Zenbilli Alâeddin Ali b. Ahmed el-Cemâlî (ö. 932/1525).

el-İhtiyârât adıyla da anılan eserde *el-Hidâye* ve daha başka kitaplardan tercih ettiği meseleleri derlemiştir. Mühim meseleleri içeren bu muhtasar eser; kapalı kalan yerlerini açmak suretiyle *Kitâbü'n-Nükâye*'yi de kapsamaktadır. Atâî, bu eserden *Muhtârâtü'l-mesâil* adıyla söz eder ve Zenbilli'nin daha sonra bu eseri şerhettiğini, ancak şerhin meşhur olmadığını belirtir.³²⁵ Katalog kayıtlarında *Şerhu'l-İhtiyârât evi'l-Muhtârât* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 991, 244 vr.) adıyla gözükten eser, Atâî'nin sözünü ettiği bu şerh olabilir. Mehmet Ali Sarı tarafından Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilen ve İbrahim Ural tarafından sadeleştirilen eser *el-Muhtarat minel fetava: Seçme Fetvalar* (İstanbul: Fey Vakfı, 1996) adıyla yayımlanmıştır. Zenbilli Ali Efendi hakimlik ve müftülük yapanların yararlanmaları için hazırladığı *Muhtârâtü'l-Hidâye*³²⁶ adlı bir başka eserinde de meselelerin delillerine bakarak *el-Hidâye*'de *esahh, aleyhi'l-fetvâ* yahut *bihî yüftâ* diye açıkça ifade edilenleri seçmiş ve Hanefî mezhebi imamlarından hangisi olursa olsun delili daha güçlü olanın görüşünü tercih etmiştir.

14. *Mecmuatü'l-mesâil (Mecmûa-i Müeyyedzâde, el-Fetâvâ)*: Şeyhülislâm Müeyyedzâde Abdurrahman b. Ali el-Amasî (ö. 922/1516).³²⁷

Kâtib Çelebi'nin *Mecmûatü İbni'l-Müeyyed* ve *Mecmûatü'l-fetâvâ* baş-

323 Bu eserin bir yazma nüshası da, Sarayova Gazi Hüsrev-Begova Kütüphanesi'nde (nr. 266) bulunmaktadır. Bkz. Kasım Dobraca, *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Ru-kopisa*, Saraybosna, 1979, c. II, s. 750-751.

324 Yazma nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2339; Veliyüddin Efendi, nr. 1358, 1359, ist. 931/1524; Süleymaniye Ktp., A-Tekelioğlu, nr. 371; Esad Efendi, nr. 644; Serez, nr. 1051.

325 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 277.

326 *Keşfü'z-zunûn* c. II, m. 1624. Yazma nüshaları: İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 203; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Arapça, nr. 2461; Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 387; İzmir, nr. 270; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 241.

327 Müeyyedzâde hakkında bkz. Sehî, *Tezkire*, s. 125-127; *OM*, c. I, s. 355.

lıkları altında iki kez zikrettiği³²⁸ bu -Arapça kaynaklardan- derleme fetva mecmuası; pek çok yazma nüshası bulunan,³²⁹ Osmanlı tarihi boyunca en çok başvurulan ve daha sonraki literatürde de en çok kaynak gösterilen fetva mecmuaları arasında yer alan oldukça muteber bir eserdir. Mecmûada mukaddime bulunmaz ve doğrudan *el-mesâilü'l-müteallika bi't-tahâre*, (...) *bi's-salât*, (...) *bi'z-zekât* diye başlayıp meseleler nakledildikten sonra kaynakları verilmektedir.³³⁰

15. *Mühimmâtü'l-fetâvâ* (*Mühimmâtü'l-müftî*, *el-Mühimmât fî furûi'l-Hanefiyye*):³³¹ Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534).³³²

Fıkıh kitapları sistematığına göre telif edilen ve meselelerin sonlarında kaynakları verilen bu eser, Arapça fetva kitaplarından fetvaların derlenmesi suretiyle kaleme alınmıştır. Mecdî; eserle ilgili olarak, “Fetâvâdan bî-nihâye mesâil-i müşkile cem' idüb *Mühimmât* deyü tesmiye eyledi” der.³³³ Birgivi ise, onun için, “ortada dolaşan boş şeyler cümlesindedir” ifadesini kullanır.³³⁴ Daha sonraki bir çok mecmuada kaynak ola-

328 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1606-1607.

329 Nüshalarından bazıları: İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 225, 230, 236, 396; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1594; Damad İbrahim, nr. 624, 653, 718; Esad Efendi, nr. 1109, 947; Nazif Efendi, nr. 16; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 2412, 2520; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Şişli, nr. 160.

330 *Câmiü'l-fetâvâ* adıyla Muhammed b. Eflâtûn el-Bursevî'ye nispet edilen mecmua (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 5365, 192b vr. müs. Mustafa b. Receb, ist. 21 Şevval 1059), *Müeyyedzâde Mecmûa'sının* bir başka nüshasından ibarettir. Bu nüshanın baş kısmındaki fihristin üstünde, “Hâzâ fihristü kitâbi Müeyyedzâde” (Müeyyedzâde'nin kitabının fihristi) ibaresi bulunmakla beraber; fihristten önceki sayfada, Arapça olarak, “Hâzâ kitâbü *Câmiü'l-fetâvâ* li-Muhammed b. Eflâtûn el-Burûsâvî küllü mesâile fihî alâ kavli'l-fetvâ” ibaresi ve bu ibarenin üstünde de, Kutbeddin adlı biri tarafından kaleme alınmış “Tercemetü'l-müellif” başlığı altında, Eflâtûnzâde Mehmed el-Bursevî'nin biyografisi verilmektedir. Bu biyografide verilen bilgiye göre; Eflâtûnzâde, Molla Hüsrev'in öğrencilerindedir. Fikhî bilgisinden dolayı Bursa'ya atanan her kadı, kendisini naip atamış ve bir ara İstanbul'da da kadı naipliği yapmış ise de tekrar Bursa'ya dönmüştür. 40 sene naiplik yapan Eflâtûnzâde, çok vukua gelen meseleleri içeren bir derleme hazırlamış ve bir de mahâdir ve sicillâta dair bir kitap kaleme almıştır. 937'de vefat etmiştir.

331 Mecmuanın bazı yazmaları: Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 280, 1b-211b vr.; Kılıç Ali Paşa, nr. 464; Karaçelebizade, nr. 204, 208, 209; Mesih Paşa, nr. 18; Yeni Cami, nr. 688; Millet Ktp., Feyzullah Ef., nr. 1078; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 694. Ayrıca bkz. Nihal Atsız, Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, 1966, sy. 6, İstanbul, s. 95.

332 Ş. Turan, Ş. Özen, İ. Çelebi ve M. A.Y. Saraç, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. XXV, s. 238-247.

333 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadaiku's-Şakaik*, s. 385.

334 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 1916.

rak kullanılması ve İbn Âbidîn gibi bazı önde gelen âlimler tarafından referans verilmesi,³³⁵ bu iddianın abartılı olduğunu göstermektedir. Her şeye rağmen bu eser, müftülerin kullanımı için pratik bir değer taşımaktadır. *Fetâvâ (er-Risâle min mesâili'l-fetâvâ)* adıyla Kemalpaşazâde'ye nispet edilen ve aynı türden olmakla birlikte daha kısa olan bir eser, kölenin firarı (*ibâk*) meseleleriyle başlamakta ve her bir hukuk problemi, "mes'ele" başlığı altında verilir meselenin son kısmında da, alınan kaynağın ismi zikredilmektedir (Süleymaniye Ktp., Yeni Cami nr. 685, vr. 185b-264b, ist. 951).

16. *Mecma'u'l-ahkâm*: Masdar Muslihuddin Mustafa b. İdris el-Bursevî (ö. 944/1538'den sonra),³³⁶ Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, nr. 250, 111 vr.; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1541; Isparta Halil Hamit Paşa Ktp., nr. 1501; Manisa İl Halk Ktp., nr. 745.

Fıkıh kitapları sistematığına göre, Arapça kaynaklardan derleme suretiyle oluşturulmuş bir eserdir. Manisa'da müderris iken yazmış ve Receb 944'te (Aralık 1537), Mekke'de temize çekmiştir.³³⁷

17. *Mecmûatü'l-fetâvâ (Tahrîrât)*: Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 954/1547),³³⁸ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 496, ist. 1 Muharrem 1124 (9.2.1712), müs. Ömer b. Şâbân el-Bolevî, 1b-368a vr.; Esad Efendi, nr. 958; Murat Molla Ktp., Murad Molla, nr. 1182; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 690; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2060, 2061.

Kitap, *Fetâvâ* adıyla da bilinmektedir.³³⁹ Bu eser, Çivizâde'nin bizzat kendisinin verdiği fetvalar değildir. Geçmiş ulemanın verdiği fetvaların bir derlemesi ve bu fetvaların bir kısmına ilişkin olarak da, kendisinin ilmî mütalaalarıdır. Meselelerin nakledildiği kaynaklar, mesele sonlarının

335 İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî tenkihi'l-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*, Kahire, 1310, c. II, s. 368; *Neticetü'l-fetâvâ*, s. 462 (*Müntehabu Mühimmâtü'l-müftî li-Kemalpaşazâde* adıyla).

336 Masdar Muslihuddin diye bilinen Mustafa b. İdris (ö. 944/1537'ten sonra), bir imamın oğlu olarak Bursa'da dünyaya gelmiş ve dönemin ünlü sûfilerinden Ali b. Meymûn el-Magribî'nin (ö. 917/1511) müridlerinden olup 943 (1536) yılında, İstanbul'da Sahn-ı Semân müderrisi iken Halep ve ardından da Mekke kadılığına atanarak emekli olup döndükten sonra Üsküdar'da vefat etmiştir. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şakkâik*, s. 495-496; Mecdî, *Hadâiku's-Şakkâik*, s. 489; Atâî, *Zeyl-i Şekkâik*, s. 47; İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin Mahmûd b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî, *Dürri'l-habeb fî târihi a'yâni Haleb*, Mahmûd Muhammed el-Fâhûrî ve Yahyâ Zekerîyyâ Abbâre (nşr.), Dimaşk, 1972, c. II/I, s. 493; *OM*, c. I, s. 218.

337 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1596.

338 Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *DİA*, c. VIII, s. 348-349.

339 *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 439.

da verilmektedir. Eserin sonunda -Şeyhülislâm Ebü'l-Meyâmin Mustafa Efendi tarafından- verilen bilgiye göre; bu kitap, Çivizâde Mehmed b. İlyas Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında, kendi el yazısıyla kaleme aldığı *vâkıâtü'l-fetvâ*dır. Müellif, eserini tamamlayamadan vefat etmiş ve 21 Ocak 1582'de şeyhülislamlık makamına geçen oğlu Mevlânâ Mehmed Efendi (ö. 995/1587),³⁴⁰ babasının çalışmasını tamamlama arzusuyla cevaplarının yazılmasını istemiş ve eseri, aynı üslup üzere derlemiştir. Ancak o da, eseri tamamlayamadan vefat etti ve dolayısıyla da, çalışma eksik kaldı (vr. 368a). Verilen bu bilgiler; kitabın içinde, Ebussu-ûd'un tefsirinden ve İbn Nüceym'in *el-Bahru'r-râik* ile *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserlerinden yapılan bolca iktibasın ve 958 (1551) yılında vuku bulan hâdisenin (vr. 132a) nasıl var olabildiğini açıklamaktadır. Nitekim daha kısa olan bazı nüshalar, sadece, Çivizâde'nin kendi çalışmasını içermektedir.

18. *Fetâvâ*: Mehmed Bey el-Abbâdî (ö. 961/1554), TSMK, Ahmed III Kit., nr. 884, 481 vr.

Karatay; eserin, Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf edilmiş olduğunu, ancak sahibi Mehmed Bey hakkında bir malumat elde edemediğini belirtir.³⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, müellifin ismini, Âbâdî Mehmed Çelebi olarak zikreder ve Amasya'nın Mahmudâbâd-Hakala köyünden olduğunu kaydeder. Onun verdiği bilgiye göre; Mehmed Çelebi, Kemalpaşazâde'nin öğrencilerinden fakih bir zâttir. Tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra fetva emîni oldu. 961 yılında vefat etmiş³⁴² ve üstadı civarına defnolunmuştur.³⁴³ Bursalı M. Tahir'in muhtemelen yukarıda zikredilen mecmuanın bir başka nüshası olup *Mecmûa-i Fetâvâ* adıyla Ayasofya Kütüphanesi'nde mevcut olduğunu belirttiği nüshayı ise, tespit edemedik.

19. *Fevâidü'l-fetâvâ* (*Fevâidü'l-fukahâ*): Manisa İl Halk Ktp., nr. 4634, müst. Mehmed b. Mustafa el-İstanbulî; Sarayova Gazi Hüsrev Begova Ktp., nr. 2703.

Yukarıda zikredilen nüshaların ilk cümlelerinin karşılaştırılmasından bunların aynı eserin farklı nüshaları oldukları anlaşılmaktadır. Eser 962

340 Mehmet İpşirli, "Çivizâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. VIII, s. 347-348.

341 Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 582-583.

342 Metinde "vefat eden" deniliyor. Ancak Kemalpaşazâde'nin 940'ta vefat ettiği kesin olduğuna göre, bu kelime yanlış yazılmış olmalıdır.

343 *OM*, c. I, s. 211 ve c. II, s. 64. Ayrıca krş. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, s. 498-499.

(1554) yılında tamamlanmıştır.³⁴⁴ Kâtib Çelebi bu mecmuanın müellifini zikretmeksizin sadece adını kaydeder.³⁴⁵

20. *Vâkıât-ı Karaçelebi* (*Vâkıât fi'l-fetâvâ, Fetâvâ, Mecmûa fi'l-Fıkh*): İstanbul kadısı Muhyiddin Mehmed Hicrî b. Hüsâmeddin Abdullah (ö. 965/1558),³⁴⁶ Serez, 1103, 1+1b-123a, ist. 24 Zilhicce 1034 (26.9.1625), müs. Siroz kadısı Ziyaeddin Hüseyin; Esad Efendi, nr. 950; İsmihan Sultan, nr. 201.

Mukaddime bulunmayan nüsha; kısa bir hamdele ve salvele, ardından da doğrudan Kitâbü't-Tahâre ile başlanmaktadır. Bu eser; muhtelif Arapça kitaplardan iktibaslar yapılmak suretiyle derlenmiş bir kitaptır. Nitekim Mecdî, "Fetâvâdan *Vâkıât* adlı bir kitab cem' idüb anda bî-nihâye mesâil-i latîfe derc eyledi" demektedir.³⁴⁷

21. *Câmi'ul-mesâil* (= *Ümmü'l-fetâvâ*): Muslihuddin Mustafa b. Şemsüddin Ahmed el-Karahisari el-Ahterî (ö. 968/1560-61),³⁴⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2471, 1b-348b vr.; Kılıç Ali Paşa, nr. 339; Yazma Bağışlar, nr. 993. Mukaddimede, geçmiş ulemanın eserlerinde bulunan ve sıklıkla meydana gelen meseleleri derlediğini ve eserin hacmini küçük tutmak amacıyla, meselelerin delillerine yer vermediğini belirtir.³⁴⁹ Fıkıh sistematikğine göre önemli konuları içeren bir eserdir. Bir çok yerde "mes'ele" başlığı altında konular sıralanmakla beraber genel hatlarıyla diğer mecmuaların özelliklerini göstermektedir.

21. *Fetâvâ-yı Dede Cöngi*: Dede Cöngi (Kara Dede) Kemâleddin İbrahim b. Bahşi (ö. 975/1567), İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 2564, 1b-123a vr.

Eserin kapak sayfalarında ismi *Fetvâ Kara Cönk* ve *Kara Cönk Fetvâsı* şeklinde yazılmıştır. Mukaddimesi bulunmayan eser, Kitâbü't-Tahâret'ten başlamakta ve meseleler zikredildikten sonra kaynak ismi veril-

344 Bkz. www.yazmalar.org; krş. Kasım Dobraca, *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa*, Saraybosna, 1979, c. II, s. 759-760. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde (nr. 573, 1208/1793-94, 139 vr.) *Fevâidü'l-fetâvâ* adlı anonim bir eser bulunmaktadır.

345 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1300.

346 Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 495-496; Atâî, *Hadâdiku'l-hakâik*, s. 48 (indeks); *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 246; *OM*, c. II, s. 62.

347 Mecdî, a.g.e., s. 496. Kara Çelebi'ye *Sefînetü'd-Dürer* adıyla bir eser daha nispet edilmektedir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 789, 243 vr.).

348 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 434-435; *OM*, c. I, s. 224-225; Hulusi Kılıç, "Ahterî", *DİA*, c. II, s. 184-185.

349 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 574.

mektedir. *Müeyyedzâde Mecmûası* ve *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* gibi kendi dönemine yakın kaynaklardan da iktibaslar yapmaktadır.

23. *el-Fetâva'l-adliye*: Hacı Resûl b. Sâlih el-Aydîni (ö. 978/1570),³⁵⁰ Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 457, 1 Şaban 1095 (14.7.1684), müs. Kadı Seyyid Abdurrahman b. Ömer el-Hüseyinî, İstanbul, 1b-10b vr.³⁵¹

Saruhan [Aydin] vilayetine bağlı Marmara'da kadı iken; Kanunî Sultan Süleyman'ın (kadılara) esah olanla amel etmeyi buyurması üzerine, 966 (1558-59) yılında yazmaya başlamış ve kısa sürede bitirmiştir. Hanefî mezhebinin mütedavil kitaplarından muhtâr olan görüşleri özetlemiş ve kendisinin ifadesine göre şer'î rivayetlerin en sahihlerini içermesi sebebiyle *el-Fetâva'l-adliye* adını vermiştir. Arapça olan eser, nikâh bölümüyle başlamaktadır. Eserde, kadılara yönelik bir eser olarak tasarlandığından ötürü, ibadetler bölümü yer almamaktadır.

24. *Mecmûatü'l-fetâvâ (el-Fetâva'l-Hâmidîyye)*: Şeyhülislâm Hâmid b. Mehmed b. Durûz el-Konevî (985/1577),³⁵² Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 953; Kılıç Ali Paşa, nr. 496; Molla Çelebi, nr. 104, 105.

Mecmûanın başında, fîrû kitaplarından Sadruşşerîa'nın (*el-Vikâye*) tertibi üzere, Hâmid Efendi tarafından derlenen pek çok meseleyi içeren bir eser olduğu kaydedilir. Fakat eser, temize çekilmemiş olup müsvedde haldedir. Meseleler de tasnif edilmiş değildir. Fıkıh kitaplarından iktibas edilen meseleler zikredildikten sonra, kaynak ismi kaydedilmektedir. Kâtib Çelebi *el-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*'nin dört cilt olduğunu söylemektedir.³⁵³ Molla Çelebi (nr. 104) nüshasının başında, torunu tarafından yazılmış –eserin, Şeyhülislâm Hâmid Efendi'nin kendi el yazısıyla olduğunu gösteren- “Mecmûa bi-hattî'l-ceddi'l-mâcidi'l-Mevlâ'l-merhûm Şeyhülislâm Hâmid aleyhi rahmeti'l-Meliki'l-Vâhid” ibaresi

350 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1226; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 368; *OM*, c. I, s. 313.

351 Diğer bazı yazma nüshaları: Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 121, 1063; Esad Efendi, nr. 1063; Hafid Efendi, nr. 101; Hamidiye, nr. 598; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 192, 194; Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 854; TSMK Emanet Hazinesi, nr. 813.

352 1574'te Ebussuûd Efendi vefat edince onun yerine şeyhülislâm oldu ve bu görevde iken vefat etti. Biyografisi için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 242-243; Cahit Baltacı, “Hâmid Efendi, Çivizâde Damadı”, *DİA*, c. XV, s. 460-461. Not: Baltacı'nın, Şeyhülislâm Hâmid Efendi'ye nispet ettiği *Kitâbü Bâbi'l-Hitân min Fetâva'l-Hâmidîyye* (Esad Efendi, nr. 554, vr. 1b-62b, müs. es-Seyyid Mehmed Halil el-Muhâsibî, ist. 24 Ramazan 1240 / 12.5.1825) adlı eser, Şam müftüsü Hâmid Efendi'nin *Fetâvâ*'sının bir bölümüdür.

353 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1222. Atâî de, “Dört kıta vâkıât-ı mesâil mecma' eylemişlerdir; *Fetâvâ-yı Hâmidîyye* dimekle meşhurdur” demektedir. Bkz. *Hadâiku'l-hakâik*, s. 243.

bulunmaktadır. Bu mecmua, muhtelif eserlerden Arapça nakillerini içeren bir müsveddedir. Sayfa aralarında küçük kağıtlarda da notlar yazılıdır.

25. *el-Muhtârât*: Mevlâ Ömer el-Konevî (ö. 985/1577).
Budün müftüsü iken fikhî meselelere dair derlediği bu eser ile ilgili olarak Atâî “Mühim meseleleri kapsayan faydalı bir mecmuadır” demektedir.³⁵⁴
26. *Fetâvâ Abdülganî (el-Mecmûatü’ş-şer’iyye fi’l-mesâilî’l-fikhiyye)*: Abdülganî Efendi b. Emîrşâh b. Mahmud el-Geredevî (ö. 995/1587),³⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 645, 1b-150a vr.; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 719, 126 vr.
Kadıasker Mevlânâ Abdülganî Efendi tarafından muteber fikhî meselelerden derlenmiş bir mecmûa olduğu kaydedilen nüshanın mukaddimesi bulunmaktadır. Eser, fıkıh sistematığına göre tertib edilmiştir. Kapak sayfasında, kitabın 50 kaynağının isimleri sıralanmaktadır. Kâtib Çelebi Müeyyedzâde’nin *Mecmûa*’sından daha küçük hacimli olan bu eserin mütedâvil olduğunu kaydeder.³⁵⁶
27. *Fetâvâ Kadızâde*: Şeyhülislâm Kadızâde Şemseddin Ahmed b. Mahmûd (ö. 988/1580).³⁵⁷ Bağdatlı İsmail Paşa’nın *Mecmûatü’l-mesâil fi’l-fetâvâ* adıyla zikredip yedi bin mesele içerdiğini kaydettiği Kadızâde-i Rûmî’ye ait eserle aynı olmalıdır.³⁵⁸
28. *Mecmûatü’l-fetâvâ (Mecmûa fi mesâilî’l-fikh)*:³⁵⁹ Rumeli kazaskeri Karaçelebizâde Hüsâmeddin Hüseyin b. Mehmed el-Kütâhî (ö. 1007/1598).
29. *Mecma’u’l-fetâvâ*: Ali b. Abdullah el-Arabî el-Antâkî (ö. 1008/1599).³⁶⁰

354 Atâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 244; *Keşfü’z-zunûn*, c. II, m. 1624.

355 İleri gelen kadılardan Bolulu Emîrşâh Efendi’nin oğludur. Çeşitli medreselerde müderrislikten sonra Şam, Mısır, İstanbul kadılıklarında ve Anadolu kazaskerliğinde bulundu. Biyografisi için bkz. Nev’îzâde Atâî, *Hadâiku’l-hakâik fi tekmileti’ş-Şakâik*, s. 294-295; *Hediyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 590; *OM*, c. I, s. 358.

356 *Keşfü’z-zunûn*, c. II, m. 1607.

357 Bursalı Mehmed Tâhîr, *OM*, c. II, s. 61. Biyografisi için bkz. Mehmet İpşirli, “Kadızâde Ahmed Şemseddin”, *DİA*, c. XXIV, s. 96-97.

358 *Îzâhu’l-meknûn*, c. I, s. 439.

359 *Hediyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 321; *Îzâhu’l-meknûn*, c. I, s. 439. Karaçelebizâde Hüsâmeddin Hüseyin Efendi, Zuhûri mahlasıyla şiirler yazan Rumeli kazaskeri Karaçelebizâde Mehmed Efendi (ö. 1042/1632) ile Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi’nin babasıdır.

30. *Fetâvâ-ı Ahîzâde Abdülhalîm* (ö. 1013/1604),³⁶¹ İstanbul Ün. Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 631, 1b-152b.

Kitabın üzerinde *Fetâvâ-ı Ahîzâde Abdülhalîm*, kapak sayfasında ise *Ahîzâde Abdülhalîm Efendi Fetâvâ-yı Abdürrahîm* yazılıdır. Nüshanın başındaki fihristin ikinci sayfasının kenarında, “Merhûm Rumeli kadı-askerliğinden mazûl iken vefat iden Ahîzâde Abdülhalîm Efendi’nin zaman-ı hükûmetinde vâkıa olan vekâyiin dürer ve gureri hevâmîşine kendü kalemleriyle nakl eyledikleri mesâildir ki kendü hatlarından tahrîr olunmuşdur” ibaresi bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla; bu eserde zikredilen nakiller asıl itibariyle Abdülhalîm Efendi’nin verdiği kararların mesnetlerini oluşturmakta ve dolayısıyla da, onun hangi konular hakkında hüküm verdiğinin bir göstergesi olmaktadır. Arapça kaynaklardan yapılan nakiller, naklin sonuna kaynak adı zikredilmek suretiyle fıkıh bâblarına göre tertib edilmiştir. İlk sayfalarda “kavlühû” ile başlayan açıklamalar bulunmaktadır. Bazı sayfa kenarlarında ise, Arapça nakiller ile İbn Kemal ve Ebussuûd’dan fetvalar ve ayrıca Abdülhalîm Efendi’nin bazı açıklamaları yer almaktadır. Bu nüshanın üzerinde seretîbbâ-ı hâssa Kâtîbzâde Mehmed Refî’ ve Kâdı es-Seyyid Mehmed Râşid’in (13 Receb 1181 [5.12.1767] tarihli) temellük kayıtları bulunmaktadır.

31. *el-Kavlü’l-hasen fi cevâbi’l-kavli li-men*: Nev’îzâde Atâî [Ataullah] b. Yahya (ö. 1045/1635), Atf Efendi Ktp., Atf Efendi, nr. 1165, 153 vr.; Manisa İl Halk Ktp., nr. 797.

Mukaddimesinde verilen bilgiye göre; mahkemelerde davacı ve davalının ettikleri yemin veya sırf iddiaları durumunda hangisinin sözünün esas alınacağına dair meselelerle ilgili hakimlere yardımcı bir eser olarak hazırlanmıştır. Bir ciltlik bu derlemeyi, Nev’îzâde Mizistre kadısı iken Zilhicce 1038’de (Temmuz 1634) tamamlamıştır.³⁶²

32. *el-Kavlü li-men ve tezyîlühâ bi’l-mülhakât*: Süleymaniye Ktp., Amcaza-

360 Müderrislik, müftülük ve şeyülislâmlıkta fetva mukabeleciliği yapmış ve kendisine padişah tarafından bilâd-ı selâse dışında bütün Osmanlı ülkesinde fetva verme yetkisi tanınmış bir âlimdir. Bkz. Atâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 439-440; *Hediyyetü’l-ârifîn*, c. I, s. 751. Atâî “Bu hakîr, hattı ile bir *Mecma’u’l-fetâvâ* nüshasına mâlik oldum. Hevâmîşinde müfid kelîmâtı ve tettebbu-i ihâatadan nâşî tahkîkâtı vardır” demektedir. Bu ifade Antakî’nin *Mecma’u’l-fetâvâ*’nın yazarı olduğuna değil, müstensihî olduğuna daha muhtemel gözükmektedir. Zira ikinci cümlede Atâî, Antakî’nin faydalı bilgiler içeren açıklamalarını, bu eserin sayfa kenarlarına yazmış olduğunu belirtmektedir. İsmail Paşa ise, bu eseri, doğrudan Antakî’ye nispet eder.

361 Atâî, s. 484; Hasan Güleç, “Ahîzâde Abdülhalîm Efendi”, *DİA*, c. I, s. 548.

362 *Keşfü’z-zunûn*, c. II, m. 1363. Atâî’nin biyografisi için bkz. Şeyhî, *Vekâyî’l-fudalâ*, c. I, s. 4-6. *Keşfü’z-zunûn*’da Atâî’nin kadılık yaptığı yerin adı, Ministre şeklinde kaydedilmiştir.

de Hüseyin Paşa, nr. 241/16, 259-262b, ist. Safer 1050 (Mayıs 1640).

Katalogda *Risâle fi'l-fikh* adıyla zikredilen eserin³⁶³ ismi verilmeyen müellifi; İstanbul'da mahkeme kâtipliği yaptığı sırada önüne gelen davalara ilişkin olarak çoğunluğunu *el-Hulâsa*, *el-Bezzâziyye* ve *Müeyyezâde (Mecmûası)*, bir kısmını da *Kâdihân*, *el-Münye*, *el-Kenz* ve Bedreddin el-Aynî'nin *Şerhu'l-Kenz*'i gibi muteber kitaplardan önemli bilgileri (fevâid) derlediği eserine *el-Kavlü li-men ve tezyîlühâ bi'l-mülhakât* adını verdiğini belirtir. Eserde; davacı ve davalıdan hangisinin sözünün geçerli olduğu, “mes'ele” başlıkları altında sıralanmaktadır. Nüshanın son kısmı eksiktir.

33. *Mecmûatü'l-mesâilü'l-fikhiyye fi'l-fetâvâ (el-Mecmûatü'l-fikhiyye, Mecmûa-i Necatizâde)* Necatizâde Mehmed Efendi (ö. Safer 1067 / Kasım 1656), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 9046, 1b-319b.

Nüshanın baş kısmında “Necatizâde diye bilinen ve (Sultan) Murad'ın fethinde ilk Bağdat kadısı olan mevlânın derlediği *el-Mecmûatü'l-fikhiyye*. Sene 1112” kaydı dışında müellifin kimliği konusunda bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak Şeyhî Mehmed Efendi; Sultan İbrahim'in cülusunda (1049/1640) Bağdat kadısı olan Tezkireci Mûsâ Efendi yerine Zilka'de 1050'de (Şubat 1641) Bağdat kadısı olarak Sahn Medresesi müderrisi Necâtizâde Mehmed Efendi'nin atandığını ve Safer 1053'te (Nisan 1643) de bu görevden ayrıldığını belirtir,³⁶⁴ ardından da bu zâtın biyografisine yer verir.³⁶⁵ Bağdat'ın IV. Murad tarafından alınışı 1048 (1638) olduğuna göre; fetihten sonraki ilk kadı olduğu bilgisinin doğru olmadığı ve açıklamanın devamında yer alan 1112 (1700) tarihinin de notun yazıldığı tarih olduğu söylenebilir. Fıkıh bâblarına göre tertib edilen eser, muteber kaynaklardan Arapça nakillerle oluşturulmuş bir mecmuadır. Kapak sayfasında, kitabın, Necatizâde'nin kendi el yazısıyla olduğu kaydının bulunuşu ve eserin notlar şeklinde düzenlenmiş ol-

363 *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi*, İsmet Parmaksızoğlu (der.); Servet Bayoğlu ve diğerleri (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1987, c. III, s. 138-139.

364 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 163. Şeyhî; bir başka yerde ise, Sultan Murad'ın cülusunda Bağdat'ın Acem şahı Abbas'ın elinde bulunduğunu ve fetihten sonra Şaban 1048'de (Aralık 1638) Şahkulu Medresesi müderrisi Tezkireci Mûsâ Efendi'nin kadı atandığını belirtir (c. I, s. 81-82).

365 Aslen Kastamonulu olan Necatizâde Mehmed Efendi ilmi tahsilini tamamlayıp çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Bağdat, Mekke (Muharrem 1056-Muharrem 1057 / Şubat 1646-Şubat 1647), Edirne (Cemâziyelâhir 1059-Şaban 1060 / Haziran 1649-Temmuz 1650) ve İstanbul (Recep 1065-Şevval 1065 / Mayıs 1655-Ağustos 1655) kadılığı yaptıktan sonra Safer 1067'de (Kasım 1656) vefat etti. Bkz. Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 243.

ması; müellifin, bu nüshayı, görev yaptığı zamanda bir el kitabı olarak hazırladığını düşündürmektedir.

34. *Tebâletü'l-fetâvâ*³⁶⁶ (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1479, ist. Rebülüvvel 1103 [Aralık 1691], 1b-253b vr.)

Kâtip Çelebi; bu eserin, Osmanlı âlimlerinden eser telifine kalkışan biri tarafından derlendiğini belirtir.³⁶⁷ İnceleme fırsatı bulduğumuz tek yazma nüshasının üzerinde de müellif ismi bulunmamaktadır. Mukaddimesinde müellifinin muteber metinlerden ve meşhur şerhlerden mühim meseleleri seçerek oluşturduğunu ve *Tebâletü'l-fetâvâ* adını verdiğini belirttiği eser ibâdetler, nikâh, talâk, köle azat etme, hacir, vakıf ve vasiyetlerle ilgili bölümlerden oluşan bir mecmuadır.

35. *Recmü'r-racîm bi's-sîn ve'l-cîm (fi'l-fetâvâ)*:³⁶⁸

Kâtip Çelebi. Garip ve acayip fıkıh meselelerine dair fetvaların toplandığı eser; 1064-1065 (1654-1655), yıllarında şeyhülislâmlar için derlenmiştir. Müellifin *Mizânü'l-hak* adlı eserinde ve Şeyhî'nin *Vekâyü'l-fudalâ*'sında adı geçen eserin, herhangi bir yazma nüshası bilinmemektedir.³⁶⁹

36. *Mizânü'l-fetâvâ (Bâlizâde Mecmûası)*: Şeyhülislâm Bâlizâde Mustafa b. Bâlî b. Süleyman (21.11.1656- 23.5.1657, ö. 1073/1662),³⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 675, 1b-700b; Konya Karatay Yusufâğa Ktp., nr. 5369. Şeyhülislâm es-Seyyid Feyzullah Efendi'nin 1112 (1700) yılına ait temellük kaydı bulunan (1a) nüshanın kapak sayfasında; kitabın isminden sonra -Arapça olarak- "Bununla *müftâ bih* görüşler bilinir" (*yu'rafu bihi'l-müftâ bih*) ibaresi yer almaktadır. Fıkıh bâblarına göre tertib edilen ve Arapça olan fetâvâda müellif; kadılık yaptığı sırada sahih, esah, mâ bihî yüftâ, râcih, muhtâr, mâ aleyhi'l-fetvâ olan fetvaları derlediğini belirtir. Mukaddimede mefhûmü'l-muhâlefe ile ilgili tartışmalara yer verir. Kitabın sayfa kenarlarında bir çok hâmiş bulunmaktadır. Kemal-

366 Kapak sayfasında bir yerde şeddeli olarak *Tebbâletü'l-fetâvâ* yazıyorsa da sonundaki bir Türkçe beyitten (Tamam oldu *Fetâvâ-yı Tebbâlet* / Vire kullarına Allah selâmet) anlaşılacağı üzere şeddesiz olmalıdır.

367 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 336.

368 *Hediyyetü'l-ârifin*, c. II, s. 440.

369 Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *DİA*, c. XXV, s. 39.

370 Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Medine (1 Muharrem 1042- Muharrem 1045), Üsküdar (Muharrem 1049-RI 1051), Galata (RI 1057-Şevval 1057) kadısı, Rumeli kazaskeri (RI 1058-CII 1058), Anadolu kazaskeri (Ramazan 1062-Muharrem 1063) oldu. Biyografisi için bkz. Şeyhî, *Vekâyü'l-fudalâ*, c. I, s. 297-298; *OM*, c. I, s. 258. Bursalı Mehmed Tahir, Bâlizâde'nin vefat tarihini 1069 olarak vermektedir.

paşazâde'nin *el-Mühimmât* adlı eserinden çok sayıda nakle yer verilmiştir. Eser, daha sonraki literatürde önem verilen kaynaklar arasında yer almıştır.³⁷¹ Bâlîzâde Mustafa Efendi *es-Seyfü'l-meslûl fî şer'î'r-Rasûl* (TSMK, Medine Gel. Kit., nr. 376, 436 vr.) adlı eserinde de, Hanefî fıkhi-na dair mühim fetvaları derlemiştir;³⁷² *el-Ahkâmü's-samediyye fî şer'iatî'l-Muhammediyye alâ mezhebi'n-Nu'mâniyye* (Murad Molla, nr. 725, 277a vr. ist. 1 Cemâziyelevvel 1126 (15.5.1714), müst. Celeb Musa Efendizâde Karaferye kadısı Abdülkâdir) adlı Arapça eserinde de kitabın mukaddimesinde Hanefî mezhebi meşâyihinin rivayetlerinin zabt ve ihsârdan hariç ve kavillerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu belirttiikten sonra, bu muhtasar metinde *sahîh, esahh, akvâ, râcih, muhtâr, mâ-bi-hi'l-fetvâ* olanları naklettiğini belirtir.

37. *el-Mesâilü'l-fikhiyyetü'l-mürettebe*: Muhammed Mukîm b. Ahmed er-Rodosî (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 717, müellif hattı, 515 vr.) 1079 (1668) yılı civarında muhtelif fıkıh kitap ve risâlelerinden toplanmış ve sıraya konmuş meseleleri içeren bir mecmuadır.³⁷³

38. *Hadikatü'l-fukahâ (fi'l-fetâvâ)*: Kütahyalı Bülbülzâde Hibrî Ali Efendi b. Mustafa b. Pîr Mehmed (ö. 1083/1672),³⁷⁴ Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka, Sarayevo, nr. 2118, 1112/1700, 265 vr.

Müellifin mukaddimede belirttiğine göre; *el-Hidâye*'nin önemli meselelerini derlemek suretiyle bu eseri meydana getirmiş ve *el-Vikâye, el-Kenz, el-Muhtâr* ve *Mecma'u'l-bahreyn* adlı metinlerin bütün meselelerini de ilâve etmiştir.³⁷⁵ 1052 (1642) yılında Kızılhisar'da iken bu esere *Telhîsu'l-fetâvâ ve's-şurûh (el-Evfâ fî telhîsu'l-fetâvâ)* adıyla bir şerh yazmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, bu şerhin beş cilt halindeki bir nüshasının Manastır Kütüphanesi'nde bulunduğunu kaydeder.³⁷⁶

39. *Vâki'âtü'l-mütfîn (Fetâvâ-yı Kadrî = el-Fetâva'l-Kâdiriyye, Mecmûatü'l-*

371 *Bâlîzâde Mecmâsi'*ndan (*Mizânü'l-fetâvâ*) nakiller için bkz. Gedûsi, *Neticetü'l-fetâvâ*, s. 25-28, 144, 147, 150, 200, 528, 631-636, 638-639. Ayrıca *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*'in sayfa kenarlarında da, bu eserden iktibaslar yer almaktadır. Bkz. *a.g.e.*, c. I, s. 45, 46, 48, 49, 50, 52.

372 *Keşfü'z-zumûn*, c. II, m. 1018; *OM*, c. I, s. 258; Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 598.

373 Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 598.

374 *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 760; *OM*, c. I, s. 279, c. II, s. 62; M. Sait Özervarlı, "Hibrî, Ali Efendi", *DİA*, c. XVII, s. 428.

375 Dobraca, *Katalog*, c. II, s. 583-584.

376 *OM*, c. I, s. 279. Ayrıca bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 760.

fetâvâ): Kadri Efendi, Abdülkâdir b. Sinâneddin Yûsuf b. Şeyh Mehmed (ö. 1084/1674),³⁷⁷ Bulak, 1301/1884.

Öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik, bazı şehirlerde kadılık yapan, daha sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri görevlerinde bulunan Kadri Efendi; şeyhülislâmlardan Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi, Ebûsâid Mehmed Efendi ve Muîd Ahmed Efendi zamanlarında da fetva müsevvidliği, mübeyyizliği, mukabaleciliği ve emînliği görevlerinde bulunmuş ve bu sırada muteber fıkıh ve fetva kitaplarından derlediği meseleleri *Vâkı'âtü'l-mütfn* adlı Arapça eserinde -fıkıh sistematığına uygun olarak- bir araya getirmiştir. Aradan bir müddet geçince, karşılaştırma kolaylığı sağlamak için, her meseleyi kaynağı ile karşılaştırarak bâb ve faslına zikretmiş, mükerrerleri çıkarmış, muteber eserlerden bazı yeni önemli meseleler eklemiştir. Daha sonra ikinci bir karşılaştırma yaparak, yine ekleme ve çıkarmalarda bulunmuştur. Böylece eserin üç ayrı nüshası ortaya çıkmış olduğu için müellif; birinci ve ikinci nüshalara sahip olanların kendi nüshalarını, bu üçüncü nüshaya göre tashih etmelerini rica etmektedir. Matbu olan nüsha, işte bu üçüncü nüshadır. Meseleler arası, bir işaretle ayırt edilmiştir. Ancak, kaynak isimlerine işaret eden rumuzların nelere karşılık geldiğini gösteren bir cetvel veya açıklama konulmamıştır. Şeyhî Mehmed Efendi, bu eser için, “şimdi kadı ve hakimlerin başvuru kaynağı olan güzel bir eserdir” demektedir.³⁷⁸

40. *Fetâvâ Hisâli, el-Mecmûatü'l-menkûle*: es-Seyyid Abdurrahman b. Eyyûb b. Süleyman es-Saruhânî el-Hisâlî (ö. 1087/1676),³⁷⁹ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 957, ist. 18 Zilkade 1108 (8.6.1697), müs. Yahya Sa'dî b. Mehmed el-Kavalavî, 1b-165b vr.; Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1128.

Hanevî fıkının muteber kaynaklarından derlenmiş meseleleri ihtiva eden bir fetva koleksiyonudur. Meselenin bulunduğu kaynak ismi ve kaynaktaki bölümü itibasların sonlarında zikredilmektedir. Bu nüshanın sonuna eklenen çizelgede, müellifin faydalandığı doksan dört eserin adı kaydedilmektedir. Kaynaklar arasında; Osmanlı ulemasından Molla Hüsrev'in *ed-Dürer ve'l-Gurer*, İbrahim el-Halebî'nin *el-Mültekâ*, Pîr Muhammed Kara Pîrî'nin *Zübdetü'l-fetâvâ*, Koçhisârî'nin *Şerhu'l-Hidâye*, Fahreddin Yahya el-Mudurnî'nin *Müştemilü'l-ahkâm*, Müey-

377 Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, c. I, s. 403-405; Ahmet Özel, “Kadri Efendi”, *DİA*, c. XXIV, s. 140-141.

378 Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, c. I, s. 404.

379 Cengiz Kallek, “Hisâlî Abdurrahman Çelebi”, *DİA*, c. XVIII, s. 125-126.

yedzâde Mecmûası, Ahî Çelebi, İbrahim Çelebi'nin *Müntehabu Tâtâr-hâniyye*, Kemalpaşazâde'nin *el-İslâh ve'l-Îzâh* ve Resûl b. Sâlih el-Aydi-nî'nin *el-Fetâva'l-adliyye* adlı eserleri de yer almaktadır.

41. *er-Ruchân inde teâruzi'l-burhân (Tercîhu'l-beyyinât)*: es-Seyyid Abdurrahman b. Süleyman Hisâlî, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1048/2, 170b-173b, ist. Ramazan 1098 / Temmuz 1687; Nafiz Paşa, nr. 311, vr. 251b-263b; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 289, 33b-45a.

Müellif; bu risâleyi, muteber kitaplardan yararlanarak ve mümkün olduğunca kısa tutarak hazırlamaya çalıştığını belirtir. Kitâbü'n-Nikâh ile başlayan eserde; ayrıca mehr, talâk, nafaka, radâ, itâk, vakf, büyü, şüf'a, icâre, hibe, âriye, vedia, gasb, cinâyât, ikrâr, sulh, rehin, müzâraa, mudârabe, kısmet, dâva, şehâdet, sirkat, hacr, me'zûn konuları ile ilgili davalarda delillerin çatışması halinde nasıl bir yol izleneceğine dair kaynaklarda yer alan meseleleri verir ve her bir mesele ardından kaynak adını zikreder.

42. *Mecmûa-i Fetâvâ*: Esîrî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681) ve Şumnulu Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660),³⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1064, 1b-285b; Yeni Cami, nr. 678, 15-159 vr.

Şehid Ali Paşa nüshasının ön kapağının arkasında, "Asrına şeyhülislâm olan merhûm Esîrî Mehmed Efendi'nin mecmûa-ı mergûbesiyle merhûmun fetvâ emîni olan Sarı Abdullah Efendi nam fakîhin mecmuasıdır" ibaresi yer almaktadır. Bu eser; Arapça muteber fetva kitaplarından -fıkıh bâblarına göre- yapılan nakilleri içermektedir. Nakillerin sonlarında kaynaklar verilmektedir. Aralarda boş yapraklar bırakılmış ve bazı sayfaların kısmen doldurulmuş olması muhtemelen eserin tamamlanmamış olduğunun göstergesidir. Şeyhî Mehmed Efendi; fıkıh ilmine son derece sıkı ilgisi bulunduğu için, aralarında Esîrî Mehmed Efendi'nin de yer aldığı bir çok şeyhülislâm zamanında fetva emînliği yapmış olan Sarı Abdullah Efendi'nin biyografisinin sonunda "Fıkıhî meselelere dair meşhur mecmuaları vardır. Fasil ve bâblar haline getirerek süslemişlerdir. Hoş bir eserdir" demektedir. Mecmuanın üzerinde; eserin, Esîrî Mehmed Efendi ile müşterek hazırlandığının ifade edilmesi, muhtemelen eserin, onun döneminde hazırlanmış olmasından kaynaklanmıştır.

43. *Fetâvâ-yı Krebneşî (Mecmûatü'l-fıkhiyye)*: Mustafa b. Ahmed er-Rûmî el-Krebneşî (ö. 1093/1682), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 185, ist. Receb 1102 (Nisan 1691), müs. Ali b. Hüseyin, vr. 313b; Süleymaniye Ktp., Ha-

380 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. 1, s. 277-279.

midide, nr. 609, ist. 23 Zilhicce 1136 (11.9.1724), müs. Hacı İbrahim b. Ali, 1b-313a; Carullah, nr. 958; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 72.

Kütüphanelerin kataloglarında, bu zatın nisbesi; Kerenbişi, Kiranebişi, Kirnişi,³⁸¹ Kernişi, Karanbişi, Karabaştı, Gerebenişi ve Gerbenişi şekillerinde muhtelif tarzlar da kaydedilmiştir. Karatay; müellifin nisbesini, Gerebeneşi şeklinde okur ve Gerebeneş'in Muş vilayetinin bir köyü olduğunu söyler.³⁸² Oysa Krebneş, Rumeli'de bir kasabadır.³⁸³ Nuri Akbayer'ın hazırladığı *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*'nde bu isim, Kerpeniş olarak okunmuş ve İnebahtı sancağının bir kazası olduğu belirtilmiştir.³⁸⁴ Mustafa Efendi, Minkârîzâde Yahya Efendi'nin (1662-1674) şeyhülislâmlığının sonlarında ve Çatalcalı Ali Efendi'nin (1674-1686) şeyhülislâmlığının başlarında fetvâ emâneti görevinde bulunmuştur. Şeyhî Mehmed Efendi; *Mecmûa-i Fıkhiyye* adıyla andığı bu eser hakkında, "şimdi erbabı arasında sevilen ve aranan bir eserdir" ifadesini kullanır. Vefat tarihini, Receb 1093 (Haziran 1682) olarak verir.³⁸⁵ Mustafa Krebneşi; mecmuanın sonunda meselelerin suretleri ve cevaplarını içeren derlemesini, Şeyhülislâm Ali Efendi'nin zamanında tamamladığını belirtir. Arapça kaynaklardan nakil yoluyla oluşturulan mecmuada, bazı Türkçe fetvalar da bulunmaktadır (meselâ ikrâh bölümünün sonunda Ebussuûd'un üç Türkçe fetvasına yer verilmiştir).

44. *Fetâvâ-yı Ankaravî*: Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi (1098/1687),³⁸⁶ c. I-II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1864; Bulak: Dârü't-Tibâati'l-Mısriyye, 1281/1864.

Arapça fetva kitaplarından kadı ve müftüler için bir müracaat kitabı olarak hazırlanan derlemeler serisinden biri olan ve Osmanlı döneminde kadı ve müftüler tarafından, başvuru kaynağı olarak yaygın biçimde kullanılan bu eser; Akgündüz'ün ileri sürdüğü üzere, Mehmed Emin Efendi'nin özellikle şeyhülislâmlık döneminde vermiş olduğu fetvaların bir araya getirilmesinden³⁸⁷ oluşmamaktadır. Nitekim kendilerinin de ifade ettikleri üzere, eserdeki fetvalar, alışlagelen fetva mecmualarından farklı olarak soru—cevap şeklinde kaleme alınmamıştır. Çok sık

381 Bağdatlı İsmail Paşa da Kirnişi olarak kaydeder ve Mısır kadısı olduğunu belirtir. Bkz. *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 441.

382 Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 599.

383 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 496.

384 Nuri Akbayer, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 2003, s. 97.

385 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. I, s. 497.

386 Tahsin Özcan, "Mehmed Emin Efendi, Ankaravî", *DİA*, c. XXVIII, s. 461-462.

387 Ahmet Akgündüz, "Fetâvâ-yı Ankaravî", *DİA*, c. XII, s. 438-439.

karşılaşılan fikhî meselelerin cevapları, herhangi bir soru zikredilmeksizin, Hanefî mezhebinin muteber fıkıh ve fetva kitaplarından derlenmiş ve sonunda da alınan kaynak belirtilmiştir. Derleme, aynı konuyla ilgili olarak Hanefî mezhebi içindeki pek çok görüşten Ankaravî'nin tercih ettiği görüşü yansıtır olmasının bakımından önem taşır. Öte yandan sayfa kenarlarında Ebussuûd Efendi, Yahya Efendi gibi Osmanlı şeyhülislâmlarının yapılan bazı fetva nakilleri ve Ankaravî'nin metin içinde geçen bazı hususlarla ilgili açıklama ve değerlendirmeleri (meselâ bkz. c. I, 29, 42, 50, 188, 233-236; c. II, 135, 144-145) içermesi, kitabın özgün yönü olarak değerlendirilebilir. Oldukça hacimli olan eserde bazı telif zaafları da bulunmaktadır.³⁸⁸

45. *Fevâidü'l-aliyye fi's-şerriyyeti'l-celîle (Fetva Kitabı)*: Rumeli Kazaskesi Hâmid Efendi b. Mustafa el-Aksarâyî (ö. 1098/1687),³⁸⁹ Türk Tarih Kurumu Ktp., nr. 745.

46. *Surretü'l-fetâvâ*:³⁹⁰ Sâdık Muhammed b. Ali es-Sakîzî (ö. 1099/1688), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2762, ist. Cemâziyeâhir 1093 (Haziran 1682), 1b-460b vr.; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 314, ist. 1 Zilkade 1117 (15.2.1706), 1b-371a vr.

Kitabın sonunda bulunan müellifin kaydına göre; eser, 1 Zilkade 1059'da (6.11.1649) tamamlamıştır. Müellif; mukaddimede, gençlik yıllarında fıkıhla meşgul olurken mahkemelerde sık karşılaşılan *müftâ bih* meseleleri derleyip hakimlere kolaylık sağlaması ve halka yararlı olması için, eserini, fıkıh sistematiğine uygun olarak düzenlediğini belirtmektedir. Kütüphanelerde bu mecmuanın pek çok yazmasının bulunmasından ve daha sonra yapılan derlemelerde ve şeyhülislâmların fetvalarının nakillerinde kaynak eser olarak gösterilmesinden, oldukça muteber bir derleme olduğu anlaşılmaktadır. Eserde, eski fetva kaynaklarından derlemeler esas olmakla birlikte, zaman zaman Osmanlı şeyhülislâmları ve kenar müftülerinin fetvaları da (Türkçe olanlar Arapça'ya tercüme edilerek) verilmiştir.³⁹¹ Sakîzî Kütahya'da kadı iken Ebussuûd Efendi'nin kendi hattıyla yazılmış bulunan, vakıf konusunda şö-

388 Aynı yerde.

389 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. 1, s. 536-537.

390 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1078.

391 Meselâ Molla Hüsrev, Kemalpaşazâde, Sa'dî Çelebi, Çivizâde, Ebussuûd Efendi, Hâmid Efendi, Zekeriyazâde Yahya Efendi, Hoca Sâdedin Efendi, Mehmed Bahâî Efendi, Abdürrahim Efendi gibi şeyhülislâmlar yanında Gelibolu müftüsü Şeyh Mahmud, Gelibolu müftüsü Şeyh Mehmed el-Buhârî, Kudüs müftüsü Hayreddin, Şam Müftüsü Abdurrahman el-İmâdî, Gazze müftüsü Salih, Mısır müftüsü Nureddin Ali b. Ali el-Makdisî ve Remle müftüsü Hayreddin er-Remlî gibi kenar müftülerinin fetvalarına da yer verilmiştir.

retle şehâdete dair bir fetvasını orada medfun bulunan Germiyan sultanının vakfının mütevellisinden aldığı söyler (İstanbul Müftülüğü nüshası, vr. 322b).

47. *Mecmûatü'l-fetâvâ*: Mevlûd Efendi, Koca Ragıp Paşa Ktp., nr. 636, ist. Bahçesaray Rebîülevvel 1108 (Ekim 1696), müst. Ebu Bekr el-Akkirmânî, 154 vr.

(Çârûb) *Mevlûd Efendi Mecmûası* (Kara Cönk) diye de anılan eser; Hacı Selim Giray Han b. Bahadır Murâd Han asrında, Ebû Bekir el-Ferahkirmânî tarafından istinsâh edilmiştir. Arapça olan kitap, meseleleri, fıkıh bâblarına göre içermektedir. Sayfa kenarlarında, bilhassa Kadri Efendi mecmûasından bir çok nakil bulunmaktadır.

48. *Mecmûa-i Atâiyye (Fetâvâ-yı Atâullah Efendi)*: Şeyhülislam Atâullah Mehmed Efendi (ö. 1127/1715), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 88, 506 vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 920,³⁹² müs. Ali b. Yahya, ist. 12 Rebîülevvel 1140 (28.10.1727), 1b-454a; Esad Efendi, nr. 1096, Receb 1148 (Kasım 1735), müs. İbrahim b. Muhammed b. Osman b. Muhammed el-Gaznevî al-Hâlidî el-Hanefî el-Kâdirî ed-Dımaşkî, vr. 1b-698a; Hamîdiyye, nr. 599, ist. 23 Zilhicce 1147 (16.5.1735), müs. Sâbık Mostar kadısı Yahya b. Abdullah b. Mahmûd Efendi el-Bosnevî, vr. 0b-532a.

Atâullah Efendi; şeyhülislâmların fetva (emînliği) hizmetini ifa ettiği sırada, vaktinin büyük çoğunluğunu, fetâvâ (kitaplarını) incelemeye sarfedip insanlar arasında yaygın olan meseleleri derleyerek bu eseri meydana getirdiğini belirtir. Müracaat kolay olsun diye, fıkıh kitaplarının sistematığına göre tasnif edilmiş olan eserde; her kitâb, fasıl ve bâb başlarında yer alan terimin sözlük anlamı ve fıkıhtaki anlamı verilmekte, o konu ile ilgili bir âyet ve bir hadis nakledilmektedir. Fetva kitapları derleyicilerinin çoğunluğunun yaptığı gibi bir-iki kitaba bakınmakla yetinmediğini, her meseleyi yanında bulunan kitaplardan araştırdığını, müteahhir âlimlerin selefin ibarelerini çok kısaltmış olmaları dolayısıyla onların eserleriyle yetinmeyip Serahsî'nin *el-Mesûl'u*, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, Hassâf'ın kitabı, Kadıhan, Zahîriyye gibi selefin muteber fetva eserlerine ve Tahâvî'nin *el-Muhtasar'ı*, Kerhî'nin *el-Muhtasar'ı*, İsbicâbî, *el-Hidâye*, *Bedâ'i'us-sanâ'i*, *el-İhtiyâr* gibi metin ve şerhlere müracaat ettiğini belirtir. İktibas edilen meselenin yer aldığı kitap ve kitabın bölüm adı zikredilmiştir. Sayfa kenarlarında "Bihî eftâ (yahut eftâ bihî) meşâyihunâ", "Ve bihî yüftâ", "Bihî üftiye", "Bihî yüftâ", "mâ hüve'l-me'hûzü mine'l-akvâl", "Hâzihi'l-mes'eletü el-müftâ bihâ", "Bihî Efetâ

392 *DİA*'daki (c. IV, s. 47) ilgili maddede; bu mecmuanın Esad Efendi nr. 920 ve 1096 nüshaları, yanlışlıkla Topal Atâullah Mehmed Efendi'ye (1760-1811) nispet edilmiştir.

Ebusssuûd”, “Eftâ el-merhûm Minkârîzâde” gibi tercih ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca sayfa kenarlarında meselelerin içeriklerini ifade eden kısa açıklamalar bulunmaktadır.

49. *Mecmûa-i Mesâil-i Fıkhiyye*: Sunullah b. Ali b. Halil el-Hanefî (ö. 1137/1724),³⁹³ Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 403, 1b-252a vr.

Müellif; kitabın mukaddimesinde, kadılık görevi yaptığı sırada kendisine yardımcı bir kaynak olması için muteber fıkıh kitaplarından fetvalarını (*el-vekâiu'l-hâdise*) derlemeyi düşündüğünü, sonra elde edebildiklerini kadılık ve müderrislik yaptığı, araştırmalarda bulunduğu sırada yazıya geçirdiğini ve 1127 (1715) yılında kitaplaştırdığını belirtir. Fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak tertib edilen ve yapılan iktibasların sonlarında kaynakları zikredilen bu eserin, daha sonra telif edilen eserlere kaynaklık ettiği görülmektedir.³⁹⁴

50. *Mecmûatü'l-fetâvâ*: Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmail Naîm b. İbrahim el-Alâiyyevî (ö. 1137/1724).³⁹⁵

51. *Kurâsatü'l-fıkhiyye ve fükâhetü'r-Rıfkiyye (fi'l-fetâvâ)*: Şeyh Hüsrevzâde Mustafa Rıfki b. İbrahim (ö. 1145/1732 civarı), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 290, ist. Cemâziyelevvel 1143 (Kasım 1730), 1b-266a vr.

Müellif; mukaddimede, ismini Şeyh Hüsrevzâde diye meşhur Mustafa Rıfki b. İbrahim olarak verir ve aklî ve naklî ilimleri, devrin en önemli âlimlerinden Kayseri müftüsü Ali en-Nisârî'den tahsil ettiğini ve daha sonra, hocasının izniyle, kısa süreliğine Kayseri Mahkemesi'nde kâtiplik görevine getirildiğini ancak bu sürenin eseri yazdığı sırada 35 yılı bulduğunu belirtir.³⁹⁶ Bu süre içinde öğrencilere ders verme yerine 1134 (1722) yılına kadar halkın işleriyle uğraştığını, müşkil davalarla

393 IV. Mehmed dönemi ulemasından Alâiyeli Ali Efendi'nin (1078/1668) oğlu olup 1060 (1650) yılında dünyaya geldi. Öğrenimini tamamladıktan sonra uzun süre, Mahmud Paşa Mahkemesi'nde kâtiplik, sonra naiplik, ardından şerhiyyât ve bâb nâibliği görevlerinde bulunduktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Yenişehir (1118/1706), Edirne (1123/1711), Ordu (1128/Mart 1716) ve İstanbul (1130/1718) kadılığı, evkâf-ı selâtin müfettişliği (1128/Ocak 1716) görevlerinde bulundu ve ikinci İstanbul kadılığı döneminde vefat etti. Fıkıh ve usûl ilimleriyle çok ilgilendiği kaydedilmektedir. Biyografisi için bkz. Şeyhî, *Vekâiyü'l-fudalâ*, c. I, s. 343, c. II-III, s. 579-581.

394 Sunullah Efendi *Mecmûa*'sından yapılan nakiller için bkz. Gedüsi, *Neticetü'l-fetâvâ*, s. 37, 144.

395 *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 220. Biyografisi için bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 116.

396 Bağdatlı İsmail Paşa, bir yerde, eserin müellifi hakkında “meşhur Molla Hüsrev'in torunlarından olup 1000 (1592) yılında Trablusşam kadılığından dönerken yolda, Akşehir'de vefat eden Hüsrevzâde Mustafa Rıfki b. İbrahim” derken (*Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 437), bir başka yerde ise, “Kayseri müftüsü Rıfki el-Kayserî Mustafa b. Şeyh Hüsrev (ö. 1145/1732 civarı)” demektedir (*Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 445).

karşılaştığında Hanefî kitaplarını derinlemesine araştırdığını ve bulduğu *müftâ bih* meseleleri tatbik edip gereği ile amel ettikten sonra kaydettiğini ve dostlarının talebi üzerine, bu çalışmalar zayi olmasın diye, bir mecmua içinde derlemeye karar verdiğini, kâtiplik ve nâyiplik görevi sırasında günbegün meydana gelen hâdiselerle ilgili müdevven kaynaklardan alınan nakilleri bir araya getirdiğini, mürettep olmayan mecmualardan veya mecmuaların hâmişlerindeki ve kapak sayfalarındaki asıl kaynağından alınıp alınmadığı şüpheli nakilleri kaydetmediğini, fıkıh kitapları sistematiğine uygun biçimde yazdığını, ileride meydana gelecek meselelerin yazılması için de her bölümün sonunda boş sayfa bıraktığını ifade eder. Eser Kitâbü't-Tahâret ile başlamaktadır.

52. *Fetâvâ-yı Velizâde*: Hacı Mustafa b. Veliyüddin b. Murad el-Hanefî el-Hanyevî, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 213, 1b-254b vr.

Müellif; eserin mukaddimesinde, Şeyhülislâm [Fezullahefendizâde] Seyyid Mustafa Efendi (13.4.1736-4.3.1745) tarafından 1149 (1736) yılında müftü olarak atandığı zamandan itibaren karşılaştığı ve cevaplamak için kaynaklara müracaat durumunda kaldığı bütün şer'î meselelerin cevaplarını, Hanefî imamların sözlerinden alıp yazmak suretiyle derleyip bir mecmûa meydana getirmeyi düşündüğünü ve neticede bu eseri hazırladığını, eserine de *Fetâvâ-yı Velizâde* adını verdiğini belirtir. Fıkıh kitapları sistematiğine göre tertib edilen mecmûada, meselelerin sonlarında kaynak ve bölüm adları üzerleri çizilerek zikredilmektedir. Klasik Hanefî fetva kaynakları yanında *Fetâvâ-yı Atâiyye* (Arapça), *Surretü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Üskübî*, *Mülteka'l-ebhur*, *Fetâvâ-yı Ankaravî*, *Fetâvâ-yı Ebusuûd* gibi Osmanlı fetva mecmûlarından da nakiller bulunmaktadır.

53. *Mîzânü'l-müddeiyeyn fî ikâmeti'l-beyyineteyn*:³⁹⁷ Esîrizâde Abdülbâkî,³⁹⁸ İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 289, 1b-31b vr., müs. Kadı yardımcısı (Mevlâ hilâfeten) Dâribzâde Mehmed Salih el-İslâmbolî, ist. Rebîülevvel sonu 1198 (24.4.1784).³⁹⁹

Eserin yazımına Şevval 1156'da (Kasım 1743) başlanmış ve aynı yılın so-

397 Bursalı Mehmed Tahir *Fetâvâ-yı Mîzânü'l-müddeîn* adlı eseri, Mehmed Hilmi-i Sirozî'ye (ö. 1300/1882-83) nispet etmektedir. Bkz. *OM*, c. II, s. 62.

398 Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir; Abdülbâkî Efendi'yi, Şeyhülislâm Esîrî Mehmed Efendi'nin (ö. 1092/1681) oğlu olarak göstermekte, ancak vefat tarihini vermemektedirler. Bkz. *Hediyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 497; *OM*, c. I, s. 231.

399 Nüshaları: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 183; nr. 2508; Nadir Eserler- Türkçe, nr. 857, 1279, 1780; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2748, 2731; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 484; Esad Efendi, nr. 974, 1026, 3695; H. Hüsnü Paşa, nr. 389; Hacı Mahmud Ef., nr. 1026, 1137, 1225, 1231, 1244, 6307; Reşid Efendi, nr. 255; Serez, nr. 1102; Yazma Bağışlar, nr. 586; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 207.

nunda tamamlanmıştır. Kitap Arapça olmakla birlikte, Türkçe olarak kaleme alınan mukaddimesinde müellif; muteber fıkıh kitaplarından davacı ve davalıların dava konusu hakkında ileri sürdükleri delillerin birinin diğerine nasıl tercih edileceğine dair meseleler bazında ortaya konmuş açıklamaları derlediğini belirtmektedir. Bu tür literatürün vücut bulmasının sebebini çok güzel açıklayan bir mukaddime olması sebebiyle burada anlatılanları özetlemek istiyoruz: Muhtelif meseleler ve müşkil suretleri içeren imamların farklı görüşleri ve müelliflerin ibarelerindeki değişiklikleri muhtevi konuların çokça vuku bulmaları ve muhtelif kısımlara ayrılmalarından kaynaklanan ayrıntıları birbirinden ayırt etmenin güçlüğü, söz konusu görüş ayrılıkları ve şekil değişimlerinin yanlış anlaşılmalara meydan verdiği için dava konusu olan husus, bu tür konularla ilgili olduğunda hakimler açık nakille kesin yargıya varmada ve şeriatın gereği olanı açıklamada zorluklarla karşılaşmaktadır. Oysa zikredilen meselelerin önceden bilinmesi ve istikrarı aslı ve zarurî ihtiyaçlar zümresindedir. Bütün ihtimalleriyle hükümlere hemen vâkıf olmak, her birinin şeklini nakline uyarlamak ve muhtelif kısımları araştırıp inceleyerek sonuçlandırmaya bağlı olduğu için zikredilen meselelerin her birini ihtiyaç halinde pek çok sayıdaki kitaba müracaat gerekir. Meselelerin ihtilâfları üzerinde dikkat ile durmak elzemdir. Bütün bu zorunlulukların; zihin dağınıklığına, kişinin yorulmasına ve zaman kaybına neden olduğu açıktır. Bütün bu sebeplerle; meselelerin temel ilkelerini ve konuların özünü açık biçimde anlatmak suretiyle derleyip yazmak ve şekillerini tasvir etmek, ihtiyaç olduğunda bilgiye hemen ulaşmak için işleri kolaylaştırmak niyetiyle bütün bu zikredilen meselelerin çerçevesini çizen bir risâle yazmaya azmedilmiştir. Ancak zikredilen meselelerin kısımları oldukça çok, ihtimalleri ve ayrıntıları da bol miktarda olduğundan hepsini tamamen kuşatıp sınırlarını çizmek mümkün değildir. Sonuçta, imkân ölçüsünce zikredilen konunun doksan altı kısma ayrılan mütedavil ve lâzım meselelerini, tamamen kuşatılıp sınırları çizilenlere katmak ve mukaddimeler yazmak mümkün olabilmıştır.

54. *el-Mecmûatü'l-Aliyye fi'l-fıkhı'l-Hanefiyye*: Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi, Şerifzâde Seyyid Mehmed (der.), İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 137-139 (Birinci nüsha [Alanya: 1286/1869, 411 vr.] ilk ve son sayfasında bu mecmûanın Şerifzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin kızı Şerife Fâtma Hanım bt. Hadice Hanım tarafından 1178 [1764] tarihinde fetvahâneye vakfedildiği kaydı bulunmaktadır); Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2704; İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça,

nr. 30; Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1153; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 718; Amasya Bayezid İl Halk Ktp., nr. 270.

Eserin giriş kısmında şöyle denilmektedir: “İstanbul kadısı ve nakîbüleşrâf Şerîfzâde es-Seyyid Mehmed (ö. 1193/1779)⁴⁰⁰ der ki: Annemin babası olan dedem merhum şeyhülislâm Ali Efendi, bir müddet şeyhülislâmlık makamında bulundu ve meselelerin tecrid ve tehzibi, en güzel üslup ve tertible sunumu konusunda aşırı titizlik gösterdi, öyle ki *Fetâvâ’sı* düstûru’l-amel oldu, kâmil halefler ona itimad ettiler ve şeyhülislâmların umdesi, kadı ve hâkimlerin müstenedleri oldu. Şeyhülislâmlığı sırasında Hanefî fukahasının muteber ve muhtâr kaynaklarından pek çok mesele derledi. Ancak tertib ve tehzib edemeden ve temize çekemedi vefat etti. Şimdi bu işi yapmaya Allah beni muvaffak kıldı. *el-Mecmûatü’l-Aliyye fi’l-fıkhî’l-Hanefiyye* adını verdim.”⁴⁰¹ Eser, fıkıh bâblarına göre ve Arapça kaynaklardan yapılan iktibaslar şeklindedir. Sayfa kenarlarında başka Arapça iktibaslar da bulunmaktadır. Ayrıca Ebussuûd Efendi, Minkârîzâde Yahya Efendi, Esad Efendi gibi Osmanlı şeyhülislâmlarının Türkçe fetvalarına da yer verilmiştir. Arapça mecmûanın bitiminden itibaren, 486b-498b arasında çoğunluğu Yahya Efendi ve Ebussuûd Efendi’ye ait Türkçe fetvalar bulunmaktadır.

55. *ed-Dürretü’l-beyzâ fi beyâni ahkâmi’s-şerî’ati’l-garrâ*: Şeyhülislâm Dürrî Mehmed Efendi (ö. 1149/1736),⁴⁰² Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 215, 1b-718b vr.⁴⁰³

Şeyhülislâm Dürrî Mehmed Efendi’nin oğlu olan eserin mürettibi Şey-

400 1 Cemâziyelâhir 1187 – 15 Zilhicce 1187 (20.8.1773-27.2.1774) tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapan Şerîfzâde es-Seyyid Mehmed Efendi, bu eseri temize çektiği sırada, kendisini, İstanbul kadısı (1170/1756) ve nakîbüleşrâf olarak andığına ve Muharrem 1180 (Haziran 1766) yılında Anadolu kazaskeri olduğuna göre; eserin temize çekme işlemini, bu iki görevi arasında bir tarihte gerçekleştirmiş olmalıdır. Biyografisi için bkz. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Devhatü’l-meşâyih*, İstanbul, 1978, s. 104-105; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 541; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 147.

401 *Osmanlı Müellifleri*’nde [c. II, s. 61] Şeyhülislâm Şerîfzâde Mehmed Efendi’ye nispet edilen *Fetâvâ-yı Şerîfzâde*, muhtemelen onun tertiblelediği bu eserle aynı olmalıdır.

402 *Hediyyetü’l-ârifin*, c. II, s. 453; Mehmet İpşirli, “Dürrî Mehmed Efendi”, *DİA*, c. X, s. 35. Her iki kaynakta da *ed-Dürretü’l-beyzâ* doğrudan Mustafa Efendi’ye nispet edilmiştir.

403 *ed-Dürretü’l-beyzâ*’nın diğer yazmaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1440; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 685; Halet Efendi, nr. 125; Reşid Efendi, nr. 262; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 31-43 (ellişer varaklık fasiküller halinde 13 cilt); İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 330; Kütahya Tavşanlı Zeytinözü İlçe Halk Ktp., nr. 780; Isparta Halil Hamit Paşa Ktp., nr. 1637.

hülislâm Dürrizâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1188/1775)⁴⁰⁴ yazdığı mukaddimede belirttiğine göre; aynı zamanda, hocası da olan babası, kadılık yapıp daha sonra şeyhülislâmlık makamına tayin edilince, kendisine sorulan fetvaları cevaplama durumunda kalmış ve fıkıh alanında yazılan eserleri inceleyip Ebû Hanîfe mezhebine göre rivayet edilen meseleleri araştırmış. Ömrünün yarısını kısa-uzun eserlerden derlemeler yaparak geçirdi. Neticede müşkil ve zor meseleleri açıklayan, fetva-ya esas teşkil edecek seçme bir mecelle meydana getirdi. Ancak işlerinin yoğunluğu sebebiyle temize çekemediği için eser, fasıl ve bölümlere göre düzenlenmemişti. Dostlarının ısrarları üzerine oğlu, Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sini esas alarak eseri tertib etti. Meselelerin sonlarında kaynak ve bölüm isimleri zikredilmektedir.

56. *Fetâvâ keşfi ayni'l-kudât*: Selman [Süleyman] b. Ahmed b. Abdülcelil, Süleymaniye Ktp., Tırnovalı, nr. 746, 1b-283b vr. müst. Muhammed Râşid Hamdi b. Ahmed b. Hacı Mübeşşir Ağa b. İbrahim Ağa el-Filörînevî, ist. 13 Şaban 1285 (29.11.1868).

Müellif; bir müddet üzerinde çalıştığı fıkıh kitaplarında bulunan meselelerin sayıya ve hesaba gelmediğini görünce, imkân nisbetinde her insanın ihtiyaç duyduğu meseleleri içeren bir kitap yazmayı tasarladığını ve bu amacını gerçekleştirmek üzere Hanefî mezhebi imamları arasında makbul tutulan pek çok kitaptan derlemelerde bulunduğunu ve esere, her kitapta bulunmayan meseleler ilâve ettiğini kaydeder. Hükmü Kur'ân nassıyla sabit olan meselelerin bölüm başlıklarında "kitâb", hadis nassıyla sabit olan meselelerin başlıklarında "bâb" ve icmâ ile sabit olanların bölüm başlıklarında da "fasıl" kelimelerini kullandığını belirtir. Yargılama sırasında hükmü ortaya koyması sebebiyle, eserine *Fetâvâ keşfi ayni'l-kudât* ismini verdiğini ifade eder. Kaynakları arasında diğer klasik fetva kitapları yanında Osmanlı âlimlerinden Şeyh Bedreddin'in *Câmiu'l-fusûleyn*, Molla Hüsrev'in *ed-Dürer ve'l-Gurer*, Kemalpaşazâde'nin *el-İslâh ve'l-Îzâh*, Fahreddin Yahya el-Mudurnî'nin *Müştemilü'l-ahkâm* adlı eserleri de bulunmaktadır. Ebussûd Efendi'nin *Tefsîr*'inden ve *Fetâvâ*'sından da nakiller yer almaktadır (vr. 48b, 135a-b).

57. *Fetâvâ'l-kifâye (Hulâsatü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye)*: Bahâeddin b. Yusuf, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 2721, 1b-166b.

İlmihal konularını içeren geniş kapsamlı bir eserdir. Müellif; mukaddimede, uzun zaman öğrenci dostları için namaz, zekât, oruç ve bunlara ilişkin meseleleri kapsayan fıkha dair muhtasar bir kitap yazmayı tasar-

404 Mehmet İpşirli, "Dürrizâde Mustafa Efendi", *DİA*, c. X, s. 38. Burada *ed-Dürretü'l-beyzâ*, doğrudan Mustafa Efendi'ye nispet edilmiştir.

ladığını ve bu düşüncesini *el-Hidâye*'nin rivayetini dikkate alarak gerçekleştirdiğini, eserinde sık vukua gelen mühim meseleleri bir araya getirdiğini, buna fetâvâ ve vâkıâtta yer alan önemli meseleleri ve bazı ihtiyaç duyulan ihtilâfları ilâve ettiğini ve esere *Hulâsatü'r-rivâye fî mesâ-ili'l-Hidâye* ve *Fetâva'l-kifâye* isimlerini verdiğini belirtir. Meselelerin Kitap, Sünnet gibi delillerine de yer verilmektedir.

58. *Mecmûatü'l-fetâvâ*: Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tâhir b. Kadı Ömer et-Tokadî el-İstanbulî (ö. 1254/1838).⁴⁰⁵

59. *Cevâhirü'l-ahkâm ve mu'înü'l-kudât ve'l-hükkâm*⁴⁰⁶: Muhyiddin Muhammed b. Mahmûd el-Muğlavî el-Vefâî (ö. 963/1555-56).

930 (1523-24) yılında kadılık mesleğine geçince hâkimlere yardımcı kitap olarak telif etmiştir.⁴⁰⁷

60. *el-Fevâidü'l-imâmiyye*: Lokmacızâde Şeyh Ahmed el-Celvetî, TSMK, Ahmed III Kitaplığı, nr. 1085, 197 vr.

Kitabın üzerindeki kayda göre Eyüp Camii imamı olan Lokmaçızâde tarafından 1112 (1700) tarihinde yazılmış bir fetva kitabıdır.⁴⁰⁸

61. *Mecmûatü'd-damânât*: TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 807, 73 vr.

Kimin tarafından toplandığı bilinmeyen eser tazminat hukukuna dair bir çok kaynaktan toplanmış fetvaları içeren bir risâledir.⁴⁰⁹

62. *el-Metâlibü's-sâire*: Anadolu kazaskeri [Müfettiş] İbrahim b. Abdülhay (ö. 1099/1688), TSMK, Hazine Kitaplığı, nr. 149, 104 vr.

Fetva ve vâkıâtı içeren bu eser Mehmed Kâmî el-Edirnevî (ö. 1136/1723) tarafından derlenmiştir.⁴¹⁰

Müderris ve Kayseri kadısı Kassabbaşızâde İbrahim Efendi el-Burse-

405 *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 370. Kâdzâde Mehmed Tahir Efendi'nin Mısır Hanefî ulemasının Hanbelî mezhebine dayanarak vakıf istibdâllerinin cevazına fetva vermesini eleştirdiği *el-Akvâli'l-mardıyye fî fetâva'l-aktâri'l-Mısriyye* adlı bir risâlesi bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 1073, ist. 1209, 4-7 vr.).

406 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, 1428, ist. 1104/1692, 227 vr.; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 737, 234 vr.

407 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 612. Tahsilini tamamladıktan sonra bazı medreselerde müderislik ve bazı şehirlerde kadılık yaptı. Gazzî, Muhyiddin el-Vefâî'nin İstanbul kadılığından emekli olduğunu kaydeder. Biyografisi için bk. Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, c. II, s. 58-59; *Hediyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 234. İsmail Paşa, Vefâî'nin vefat tarihini 940 olarak vermektedir.

408 Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 603.

409 Aynı yer.

410 Karatay, *Arapça Yazmalar Kataloğu*, c. II, s. 605. Müfettiş İbrahim Efendi'nin biyografisi için bkz. Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. II-III, s. 9-10.

vî'nin (ö. 1029/1619),⁴¹¹ bazı kaynaklarda fetâvâ kitabı olduğu kaydedilen *Sefînetü'l-mesâil* (Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 792, ist. 1229/1814, 1b-200a vr.) adlı eseri fetva kitabı olmayıp ağırlıklı olarak kelâm kavramları olmak üzere kavramların tanıtımına dair bir eserdir.

Klasik Fetva Kitapları Üzerine Osmanlı Çalışmaları

Osmanlı âlimlerinin en çok başvurduğu fetva kitapları Tahir el-Buhârî'nin (ö. 542/11477) *Hülâsatü'l-Fetâvâ'sı* (*el-Hulâsa*), Fahreddîn Hasan b. Mansûr el-Özcendî el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kâdihân* ya da sadece *Kâdihân* diye tanınan *el-Fetâvâ'l-Hâniyye*, Âlim b. el-Alâ'nın (ö. 786/1384) *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye* ve Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1423) *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* adlı eseridir. Bunlardan bazıları üzerinde muhtelif çalışmalar yapmışlardır.

Osmanlı âlimleri nezdinde büyük bir itibar görmüş olan *Fetâvâ-yı Kâdihân* Ahi Çelebi diye tanınan Molla Yusuf b. Cüneyd et-Tokâdî (ö. 902/1496 veya 905/1499) tarafından bir ciltte ihtisar edilerek Sultan Bâyezid'e ithaf edilmiştir.⁴¹² Kâtib Çelebi'nin kaydına göre Osmanlı âlimlerinden Mehmed b. Mustafa b. Hacı Mehmed Efendi es-Sûfi, Şeyhülislâm Çivizâde Mehmed Efendi'nin işaretleriyle 995 (1587) yılında *Fetâvâ-yı Kâdihân*'ın meselelerini tertib etmiş ve bu düzenlemesine ebced hesabıyla tertib tarihini gösteren *Vehhâc-ı Şerîat* adını vermiştir.⁴¹³ *Vehhâcî's-şerîa* adıyla Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde (nr. 931) kayıtlı fıkıh eseri bu olsa gerekir. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 1959) Çivizâde Mehmed Efendi'ye (ö. 995/1587) atfedilen *Zübdetü Fetâvâ Kâdihân*'ın ona aidiyeti ise Kâtib Çelebi'nin verdiği yukarıdaki bilgi ve eserde, bunun Çivizâde Mehmed b. Şeyhülislâm Mehmed'in isteği üzerine yapıldığı şeklindeki bilgi göz önüne alındığında doğru olmalıdır.⁴¹⁴ Şeyhülislâm Ebü'l-Meyâmin Mustafa b. Ali (ö. 1015/1606), *Tertîbu mesâili Fetâvâ Kâdihân*⁴¹⁵ (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 610) ve Rumeli kazaskeri Kâfzâde

411 Bağdath İsmail Paşa müellif ismini İbnü'l-Kassâb (Kassâbzâde) Mehmed b. İbrahim er-Rûmî (ö. 1055/1645) olarak vermektedir. *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 282; *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 18; krş. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 637-638; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 29.

412 Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 269-270; *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1227.

413 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1227.

414 İpşirli, "Çivizâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. VIII, s. 347-348. Çivizâde Mehmed Efendi'ye *Hâşiye alâ Fetâvâ Kâdihân* (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 610) adıyla bir eser daha nispet edilmektedir.

415 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 511-513. Katalogda, *Tertîbu Fetâvâ Kâdihân* adıyla Cerrahzâde'ye nispet edilen bir eser bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Kasıdecizade, nr. 296).

Feyzullah b. Ahmed (ö. 1020/1611) *Fihristü Fetâvâ Kâdîhân* (*Muhtasaru [Müntehabu] Kâdîhân*) adıyla bir eser meydana getirerek, istidrâd yoluyla mahalli dışında zikrolunan meselelere işaret ve mahalline yazarak mufassal açık bir fihrist meydana getirmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1235). Atâî, *Kâdîhân Fetâvâ'sından istifâde için, oldukça yararlı bir çalışma olduğunu belirtir.*⁴¹⁶ Muhibbî-zâde Feyzullah b. Receb el-Ankaravî (öl. 1162/1749) *Risâle fî hakkı ta'lîki't-talâk min Fetâvâ Kâdîhân*⁴¹⁷ (İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Arapça, nr. 918, vr. 77b-80b; Süleymaniye Ktp, Kasidecizade, nr. 672, 119-122 vr.) ve Niksar Kadısı Mahmud'un *Risâle fî halli mes'eletin fî Fetâvâ Kâdîhân* (Süleymaniye Ktp, Şehid Ali Paşa, nr. 2744, 54-59 vr.) adıyla adı geçen eserdeki bazı konulara ilişkin risâleler kaleme almışlardır.

Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1423),⁴¹⁸ çeşitli kitaplardaki fetâvâ ve vâkıât meselelerini özetlediği ve 812'de (1409-10) tamamladığı asıl adı *el-Câmi'u'l-vecîz* olan, ancak *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* veya kısaca *el-Bezzâziyye* diye de tanınan eser,⁴¹⁹ Osmanlı hukukçuları tarafından kaleme alınan bir çok çalışmaya kaynaklık etmiştir. *el-Bezzâziyye*, Osmanlı'da o kadar değer verilen bir fetva kitabı haline gelmişti ki, Ebussuûd Efendi'ye niçin önemli meseleleri derleyen bir eser meydana getirmediği sorulunca “*el-Bezzâziyye* sahibinin kitabı dururken, böyle bir şey yapmaya kalkışmaktan haya ederim. Çünkü onun eseri mühim meseleleri gerektiği gibi derlemiş değerli bir mecmuadır” diye cevap vermiştir.⁴²⁰ Ebussuûd Efendi; *Bezzâziyye* sahibinin sözüne itimat edip görüşünü uygulamaya esas almanın câiz olup olmadığına dair kendisine sorulan bir soru üzerine verdiği fetvada, diğer kitaplarda aksine bir görüş olmaması halinde câiz olacağını söylemiştir.⁴²¹ Ayrıca bu eser üzerine Osmanlı uleması tarafından bazı çalışmalar yapılmıştır. Fukahâdan adı bilinmeyen birisi tarafından *el-Bezzâziyye'den* namaz, boşama, elfâz-ı küfür ve

416 Atâî, *a.g.e.*, s. 541. Katalogda, *Fihristü mesâili fetâvâ Kâdîhân*, Feyzullah Efendi'nin oğlu Kâfzâde Abdülhay Fâizî'ye (ö. 1031/1622) nispet edilmektedir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1082).

417 Aynı konuyla ilgili olarak, Mekke müftüsü Ebü'l-Vicâhe Abdurrahman b. İsa b. Mürşid el-Mürşidî el-Ömerî'nin (ö. 1037/1628) *el-Cevâbü'l-mekin an mes'eleti: İn Kâne Allahü yü'azzibü'l-müşrikîn* adlı bir risâlesi bulunmaktadır (Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi, nr. 1550, 549a-553b vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3631, 339-345 vr.).

418 Taşköprülüzâde, eş-Şakâik, s. 29; Mecdî, *a.g.e.*, s. 53-54.

419 Bkz. Ahmet Özel, “Bezzâzî”, *DLA*, c. VI, s. 114.

420 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 242.

421 Düzdağ, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, s. 293 (nr. 923). Bu fetvada, *Câmi'u'l-Fusûleyn ve ed-Dürer ve'l-Gurer* adlı eserler için de aynı cevap verilmiştir.

kerâhiyye-istihsân konularını ele alan altı bölümlük *el-Hulâsa (Hülâsâtü'l-Bezzâziyye)* adında bir seçme (*müntehab*) meydana getirilmiştir (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 417). Ayrıca *el-Bezzâziyye*'yi Sirâceddin İbn Tabîb es-Son-yec-evî (Sulucevî ?) 893 (1487) yılında ihtisar etmiştir. Hüsâmeddin et-Tokadî ise bu eserde ele alınan sûfilerin devranı ve onların tekfir edilmeleri meselesi hakkında bir risâle yazmıştır (*Risâle alâ mes'eleti devrânî's-sûfiyye ve tekfirihim*).⁴²² Sivas âlimlerinden Şeyh Ahmed b. Mûsa es-Sivâsî (ö. 1073) *el-Bezzâziyye*'yi Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁴²³

İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549) Âlim b. el-Alâ'nın; *el-Muhîtu'l-Burhânî, ez-Zahîre, el-Fatâva'l-Hâniyye* ve *el-Fetâva'z-Zahîriyye* adlı eserlerdeki meseleleri, Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sinin sistematığına uygun olarak derlemiş olduğu *el-Fetâvâ't-Tâtâr-hâniyye*'si, ilginç veya çok vuku bulduğu halde yaygın olarak kullanılan eserlerde yer almayan meseleleri bir cilt halinde özetlemiştir.⁴²⁴ (*Müntehabü'l-Fetâvâ't-Tâtâr-hâniyye, el-Fevâidü'l-müntehabe mine'l-Fetâvâ't-Tâtâr-hâniyye*, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 162; Çorlulu Ali Paşa, nr. 730, 731; Yeni Cami, nr. 669).

Muhammed b. Ali el-Hucendî el-Kâ'idî'ye ait -çoğunluğu Farsça olan *el-Fetâva'l-Kâ'idiyye*'nin,⁴²⁵ Şeyhülislâm Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi tarafından Arapça'ya çevrilmeye başlanmış, onun ölümü üzerine müderris, fetva emînliği ve Mısır kadılığı yapmış olan Mehmed Kâmî b. İbrahim el-Edirnevî (ö. 1136/1723) tarafından tamamlanmış ve *Tercüme-i Fetâvâ-yı Kâ'idiyye (el-Müterâcimü'l-Feyziyye li'l-Fetâva'l-Kâidiyye)* adı verilmiştir⁴²⁶ (Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 916).

Değerlendirme

Hicrî IV. yüzyıldan itibaren klasik fıkıh ilmi literatürü içerisinde, ayrı bir tür olarak gelişen fetva literatürü; bilhassa, dinî ve hukukî alanda uygulamaya esas alınan mezheplerin mensupları tarafından dikkatli bir şekilde tutulan notların kümülatif biçimde bir araya getirilmesiyle ciddi bir ilgi alanı haline gelmiştir. Bu literatürün uygulayıcılara, fazla tetkike gerek kalmaksızın işlerini rahatlıkla görme imkânı sunması, özellikle Osmanlı örneğinde oldu-

422 *Keşfü'z-zunûn*, c. I, m. 242.

423 *OM*, c. I, s. 292, c. II, s. 62.

424 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1221.

425 *Keşfü'z-zunûn*, c. II, m. 1228.

426 Şeyhî, *Vekayii'l-fudalâ*, c. II-III, s. 569; Edirneli Mehmed Kâmî, *Mehâmmü'l-fukahâ* (Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 422, eserin sonunda [vr. 147b-148b] verilen biyografisi); *OM*, c. II, s. 62; Gülgün Yazıcı, "Kâmî", *DİA*, c. XXIV, 279-280. *Mehâmmü'l-fukahâ*'nın sonunda verilen biyografisinde, *Vâkıât Mecmû'a*'sı bulunduğu belirtilmektedir.

ğu gibi uymak zorunda oldukları Hanefî mezhebi içerisindeki bir çok görüş arasında muteber olan görüşlere kolaylıkla ulaşılmasını sağlaması, bu alanda oldukça zengin bir literatürün vücut bulmasına yol açmıştır. Ayrıca fetvalar üzerinde muhtelif tarzda literatür ortaya çıkmıştır. Evvelâ devrin ilmî otoritelerine sorulan fetvalar öğrencilerinin veya resmî memurların gayretleriyle toplanıp çeşitli şekillerde tertib edilerek mecmualar oluşturulmuştur. Kimi zaman bir tek şeyhülislâm veya müftünün, kimi zaman birden çok şeyhülislâmın fetvalarının bir araya getirildiği bu mecmualarda yer alan şeyhülislâmların fetvalarına mesnet teşkil eden klasik fıkıh kitaplarındaki hükümleri (*nakil*, ç. *nukûl*) tespit ayrı bir çalışma alanı olmuştur. Ayrıca fetvaların hukukî normlar şeklinde özetlendiği fihrisler meydana getirilmiştir.

Osmanlı toplumunda XV.-XVII. yüzyıllarda Arapça muteber fıkıh ve fetva kitaplarından derlemeler, ulemanın yöneldiği önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislâm ve müftülerinin Türkçe fetvalarının derlenip tertib edilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre bir ya da daha fazla şeyhülislâmın fetvasının derlenmesi gibi alanlarda çalışmalar yoğunluk kazanmış ve müteakip dönemlerde *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Behcetü'l-Fetâvâ*, *Netîcetü'l-Fetâvâ* gibi eserler en muteber kaynaklar olarak öne çıkmışlardır. Bu da; önceleri Arapça fetva literatürünün Osmanlı uygulamasında daha etkin olduğunu, son yüzyıllarda ise Türkçe literatürün daha etkin hale geldiğini göstermektedir. Gerçekten bu durum; Türk hukuk tarihi açısından üzerinde çalışılması gereken oldukça önemli bir sürecin ip uçlarını vermesi bakımından dikkate değer bir husustur. Bu yerli fetvalara yönelişin arka planında, belki, resmi ulemanın -istisnalar olmakla birlikte- genel olarak, ilk yüzyıllarda olduğu ölçüde, temel kaynakları okuyup anlayarak tatbik edebilme yeteneklerinin azalması gibi bir problemin varlığından söz edilebilir.

Bu çalışma; 160'ı aşkın fetva mecmuasının tanıtımını yapmakla, şimdiye kadar Osmanlı fetvalarına dair verilen listelerin en kapsamlısını ortaya koymuş olsa da başta da belirttiğimiz üzere konuyu tüketmiş değildir. Zira katalog taramalarımızda katalogları bulunan sadece Türkiye Kütüphaneleri'nde üç yüze yakın müellifi belirtilmeyen fetva mecmuası tespit ettik. Bunlar arasında kuşkusuz Osmanlı öncesi fetva kitaplarının bilinmeyen nüshaları olabileceği gibi Osmanlı dönemi fetva kitaplarından henüz ilim âleminin tanımadığı yeni literatüre ulaşma potansiyeli de mevcuttur. Ancak bu çalışmada daha önce literatüre geçmemiş olan Molla Arab, Hoca Sâdeddin Efendi ve daha başka şeyhülislâm ve âlimlerin fetâvâları tanıtılmış ve ilim camiasına duyurulmuş olmakla bir katkı sağlanmış olması bizim için bir mutluluktur.

Fatawa Literature in the Ottoman Period

Şükrü ÖZEN

Abstract

This study aims to unearth the amount of existing Ottoman fatawa collections. To determine the names of the collections and the collectors, we used catalogues both published materials and online sources, namely, of the Centre for Islamic Studies' (ISAM) Database of Turkey's Libraries and of the National Library of Turkey's Database Search (www.yazmalar.org). Then we checked at least one copy of each book in the libraries of Istanbul, where they are stored overwhelmingly as manuscripts. The primary aims of this article neither examine the concept, function and emergence of fatwa, nor bringing together information of all the manuscripts. Rather it gives emphasis on to dig out the authors of the fatawa books. In addition, I wanted to show, in the article, the shortcomings of contemporary literature.

Fatawa literature differs from each other not only in terms of the content and the form of the books but also in terms of the positions of scholars. Some collections included the fatwas issued by the Ottoman Grand Muftis (Sheikh al-Islams) whereas the other some by scholars such as provincial muftis, lecturers at Madrasas (mudarris), judges, and fatwa scribes. Furthermore, while some of these collections are comprised of the actual questions and responses, the other some are the compilation of quotations from the Arabic classical fatawa books. Therefore, within the scope of my article, I tried to classify the books from the perspectives mentioned above.

I tried to examine and explore about 160 fatawa collections in this work. I think, It has been the most comprehensive list, among the existing studies, of these collections. However, it does not mean that this article covered all of the Ottoman fatawa books. It should be evaluated just a contribution to the literature for the further studies.

Keywords: Fatwa/Fatawa, Ottomans, naql/nuqul, fiqh, Islam, Law

Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü

Şükrü ÖZEN

Özet

Bu araştırma Osmanlı döneminde fetâvâ diye adlandırılan literatürü tanıtmak amacıyla kaleme alınmıştır. Biz bu çalışmada yayımlanmış çeşitli malzeme yanında İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, Milli

Kütüphane Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu (www.yazmalar.org) ve çeşitli kütüphane kataloglarından yaptığımız genel taramalardan elde ettiğimiz verileri dikkate alarak, kütüphanelerdeki yazma fetva mecmualarından imkân ölçüsünde en az birini görmek suretiyle, fetâvâ literatürünü tanıtmaya çalıştık. Ayrıca modern çalışmalarda söz konusu literatür ile ilgili yapılan eksiklik ve yanlışlıklara da işaret ettik. Çalışmamızda ne fetva kavramı, fetvanın işlevi ve bir fetva metninin oluşumu gibi konuların incelenmesi hedeflenmiş ne de eserlerin bütün yazma nüshalarını tespit etme amacı güdülmüştür. Sadece yazarlarına nispetinin sıhhati gösterilmeye çalışılmış ve içerikleri dikkate alınarak literatür hakkında genel bir fikir verilmek istenmiştir. Zira bu literatür içerik, şekil ve müelliflerinin statüleri bakımından birbirinden çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Bazı mecmualarda şeyhülislâmlara, bazılarında müftü, müderris, kadı ve fetva kâtibi gibi âlimlere ait fetvalar; bazılarında ise Arapça eski literatürdeki fetva meseleleri derlenmiştir. Bu çalışma; 160'ı aşkın fetva mecmuasının tanıtımını yapmaktadır. Bu haliyle, şimdiye kadar Osmanlı fetvalarına dair verilen listelerin de en kapsamlısı ortaya konulmuş olmaktadır. Ne var ki bu makale, konuyu tüketmekten ziyade sonraki çalışmalara ışık tutmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Fetva, Osmanlı, fıkıh, nakil, hukuk.